

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

SON DÖNEM OSMANLI ÜSKÜP ULEMASI (1839-1913)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Büşra TAMAC

BURSA - 2020

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

SON DÖNEM OSMANLI ÜSKÜP ULEMASI (1839-1913)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Büşra TAMAÇ

Orcid:0000-0003-3764-8669

Danışman

Prof. Dr. Mefail HIZLI

BURSA - 2020

YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 27/07/2020

“Son Dönem Osmanlı Üsküp Uleması (1839-1913)”

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 171 sayfalık kısmına ilişkin, 26/07/2020 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından Turnitin) aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %12'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç

2- Alıntılar dahil

3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

27/07/2020

Adı Soyadı : Büşra TAMAC

Öğrenci No : 701722021

Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları

Programı : Y.Lisans

Statüsü : Y.Lisans

Danışman

Prof.Dr. Mefail HIZLI

27/07/2020

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Son Dönem Osmanlı Üsküp Uleması (1839-1913)**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

27/07/2020

Adı Soyadı : Büşra TAMAÇ
Öğrenci No : 701722021
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Programı : Yüksek Lisans
Statüsü : Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Büşra TAMAÇ
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
Bilim Dalı : İslâm Tarihi Bilim Dalı
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : xii+156
Mezuniyet Tarihi :/../2020
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Mefail HIZLI

Son Dönem Osmanlı Üsküp Uleması (1839-1913)

Osmanlı'nın son döneminde Balkanlardaki ulema profilini ele alan bu çalışmada Üsküp'te doğmuş ve görev yapmış kadı, müderris ve müftü gibi isimlerden oluşan bir ulema grubu üzerinde durulmuştur. Osmanlı ile ilmi gelenek anlamında bütünlük içerisinde olan bir şehir olduğu için Üsküp tercih edilmiştir.

Meşihat Arşivi'nde bulunan Ulema Sicill-i Ahval Dosyalarının ana kaynak olarak kullanıldığı çalışmada ulemanın aile kökenleri, hangi medreselerde eğitim aldıkları, okudukları dersler, icâzetnâme sistemi, modern eğitim kurumlarıyla bağlantıları, İstanbul/merkezle ilişkileri, istihdam edildikleri kurumlar, yükselme ve gelir durumları, eserleri ve bildikleri diller gibi birçok alanda farklı bilgiler eşliğinde Üsküp medreseleri'nde ve genel anlamda Rumeli'de ulemanın durumu ortaya koyulmuştur. Ayrıca şehrin siyasi ve idari tarihi de kronolojik olarak takip edilmiştir. Bu çalışmada, Osmanlı'nın son döneminde siyasi olayların sık yaşandığı Rumeli coğrafyasında ulema grubu arasında etkili olan bazı isimlerin meşrutiyet, milliyetçilik, dil, kültür gibi kavramlara nasıl yaklaştıkları, öte yandan taşra ulemasının hem halk hem devletle bağlantısı üzerinde durulmuştur. Osmanlı ilmiye ricalinin meşhur isimlerini ele alan çalışmaların aksine bu araştırma bilinmeyen isimlerin, etkileri altındaki bölgeleri şekillendirdiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ulema, Üsküp, Osmanlı, Balkanlar, Eğitim-Öğretim

ABSTRACT

Name and Surname : Büşra TAMAÇ
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Islamic History and Art
Branch : Islamic History
Degree Awarded : Master
Page Number : xii+156
Degree Date :/.../2020
Supervisor : Prof. Dr. Mefail HIZLI

Ottoman-Skopje Ulama in the Late Ottoman Period (1839-1913)

The aim of this study examine ulama's profile in the late Ottoman Balkans. In order to create a constant for the study, a group of ulama, consisting of names such as madrasa teachers, judge (naib-kadı) and müfti who were born and served in Skopje was determined. Skopje was preferred because it is in intergrity with Ottoman ilmiye.

The main source of study Ulema Sicill-i Ahval Files in the Şeyhülislamate Archives (Meşihat Arşivi) in İstanbul. Information such as place of birth, efect of family background, early education, İstanbul as an educational center, modern school education, salary, the knowldge of language was obtained from this sources. With this information the education level of the ulama in Skopje and Rumelian madrasas was revealed. In addition, the political and administrative history of the city followed chronologically. In fact, Rumelian is one of the geographies where political events frequently ocur in the last period of the Ottoman Empire. Among the mentioned ulama's group names effective in these evenys were found. The last period of Rumelian provinces, where concepts such as constitutionalism, nationalism, language and culture have become widespread is examined with this study in case of Skopje ulama's. The connection of the local ulama with both the puclic and the state was emphasized. This research reveals how unkonwn names shape region under their influence.

Key Words: Ulema, Skopje, Ottoman, Balkans, Education

ÖNSÖZ

Üsküp, Osmanlı coğrafyasında ilmî, kültürel, siyasî ve sosyal anlamda canlılığını daima korumuş önemli merkezlerden biridir. Osmanlılar, fethin ardından şehri cami, medrese, han, hamam gibi yapılarla donatmışlardır. Bunlar arasında Osmanlı ilim ve kültürünü bir bütünlük içerisinde olmasını sağlayan cami, medrese ve mektepler özel bir önem arz etmektedir. Gerek Osmanlı ilmiyesinden önemli isimlerin bu kurumlarda görev yapması gerekse bu medreselerde yetişmiş âlimler ile Üsküp, Osmanlı'nın elinden çıkışına kadar ilmî ve kültürel anlamda Rumeli'de önemli bir yere sahip olmuştur. Osmanlı'nın son dönemine gelindiğinde ise dönüşümlerin sıklıkla yaşandığı bu coğrafyada ulemanın siyasî, ilmî ve kültürel anlamda bir hayli etkili olduğu görülmektedir.

Temel kaynaklarını Meşihat Arşivi'ndeki ulemaya ait Sicill-i Ahvâl dosyalarının oluşturduğu araştırmamızda Osmanlı'nın son döneminde Üsküp medreselerinde yetişmiş ya da burada müftülük, müderrislik, kadılık gibi mesleklerde bulunmuş ulema grubu incelenmiştir. Bu ulema grubunun eğitim-öğretim süreciyle beraber Osmanlı tarihi içerisindeki etkileri ortaya koymaya çalışılmıştır. Sicil dosyaları bulunmayan, fakat Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan isimler de tespit edilmiş olup araştırma içerisinde yerini almıştır. Diğer yandan bu isimlerin ilmiyedeki ilerleyişlerini takip etmek üzere "Tarîk Defterleri"nden de yararlanılmıştır. Son dönem Osmanlı Balkanları'nda ulema profilinin Üsküp üzerinden değerlendirmeye gayret edildiği bu araştırma süresince çalışmalarımı en az benim kadar heyecanla destekleyen ve rehberlik yapan kıymetli danışmanım Prof. Dr. Mefail HIZLI'ya şükranlarımı sunarım. Yönlendirmeleri ve teşvikleri için Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ'a ve Osmanlı uleması çalışmanın heyecanını, muhabbeti ve yol göstericiliğiyle pekiştiren Dr. Arzu GÜLDÖŞÜREN'e emekleri için teşekkür ederim.

Hayatımın her safhasında dualarını daima yanımda hissettiğim, bütün zahmetleri bana kolaylaştıran aileme ise nasıl teşekkür edeceğimi bilemiyorum. Kendime olan inancımı yitirmeme fırsat bile vermeden dostluklarıyla daima yanımda olan değerli arkadaşlarım Fatma Sümeyye HARDAL ile Sefa Nur AĞAÇ'A ve onların şahsında tüm dostlarıma teşekkür ederim.

Bursa - 2020

Büşra TAMAC

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
GRAFİKLER VE TABLOLAR	xi
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
A. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ	1
B. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	1
C. ARAŞTIRMANIN METODU.....	2
D. İLGİLİ LİTERATÜR VE DEĞERLENDİRİLMESİ.....	2
E. ARAŞTIRMANIN MUHTEVASI	10

BİRİNCİ BÖLÜM

ÜSKÜP ŞEHRİNİN İDARÎ, SİYASÎ VE İLMÎ TARİHİ

I. ÜSKÜP'ÜN SİYASÎ TARİHİ	13
A. OSMANLI ÖNCESİNDE ÜSKÜP	13
B. OSMANLI DÖNEMİNDE ÜSKÜP	14
1. Fethinden 18. Asrın Sonuna Kadar	14
a. Şehrin İskânı	21
b. Şehrin İdarî Yapısı	23
2. 19. Asır ve Osmanlı'dan Koparılışı	25
II. İDARÎ YAPILANMA	31
III. ÜSKÜP ŞEHRİNİN KLASİK DÖNEM OSMANLI İLMİYE GELENEĞİ	
İÇERİSİNDEKİ YERİ	34
A. MEDRESELER	34
1. İshak Bey Medresesi	36
2. İsa Bey Medresesi	36
3. Meddah Medresesi	36
4. Mustafa Paşa Medresesi	37
5. Diğer Medreseler	37
B. MÜDERRİSLER	38
1. İshak Bey Medresesi Müderrisleri	38
2. İsa Bey Medresesi Müderrisleri	41
C. KADI VE MÜFTÜLER	41

İKİNCİ BÖLÜM	
OSMANLI EĞİTİM-ÖĞRETİM SİSTEMİ İÇERİSİNDE	
ULEMANIN DURUMU	
I. SON DÖNEM OSMANLI MEDRESELERİ VE ULEMASI	
HAKKINDA KISA BİR DEĞERLENDİRME	46
II. DOĞUM YERLERİ BAKIMINDAN ÜSKÜP'TE GÖREV YAPAN	
ULEMA.....	48
III. İLİM YOLUNDA AİLE ETKİSİ.....	51
IV. EĞİTİM-ÖĞRETİM SÜREÇLERİ	52
A. MEKTEP EĞİTİMİ.....	52
B. MEDRESE EĞİTİMİ	54
C. MODERN OKUL EĞİTİMİ.....	57
1. Rüşdiyeler	58
2. Dârülmuallimîn.....	58
3. Mekteb-i Nüvvâb	59
D. OKUTULAN DERSLER	60
E. MEZUNİYET	64
1. İcâzetnâme ve Sınav Sistemi	64
2. Ruus Verilmesi ve Müderrislik Tevcihleri	66
V. İLMİYE MESLEĞİNDE İSTİHDAM - KADROLARA ATAMA	68
A. KADILIK/NAİBLİK	69
B. MÜFTÜLÜK	71
1. Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer'iyye.....	71
2. Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye Kitâbeti	72
3. Meclis-i İdâre-i Emvâl-i Eytâm	72
4. Rumeli Kadiaskerliği Mahfil-i Şer'iyyât Mahkemesi	73
5. Meclis-i Mesâlih-i Talebe.....	73
6. Tedkîk-i Müellefât Encümeni	73
7. Dâru'l-Hikmeti'l-İslamiyye	76
8. Taşra Müftülükleri	77
C. MÜDERRİSLİK	81
D. KÜRSÜ ŞEYHLİĞİ	85
E. MUALLİMLİK.....	86
VI. MAAŞ/ GELİR DURUMU	88
VII. ULEMANIN LİSAN BİLGİSİ	91

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ULEMANIN SİYASÎ, SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATA ETKİSİ

I. ULEMANIN İÇİNDE YER ALDIĞI SİYASÎ FAALİYETLER	95
A. II. MEŞRUTİYET'İN İLANINDA ULEMANIN ROLÜ	95
B. FİRZOVİK OLAYI	97
C. II. MEŞRUTİYET'İN İLANI SONRASI ULEMA VE SİYASÎ DURUM	103
1. Arnavut Kulüpleri	104
2. Ulemanın Siyasî Partilerde Yer Alışı.....	107
D. 31 MART VAK'ASI	108
1. Ayaklanmanın Çıkışı	109
2. Ayaklanmanın Bastırılması	110
3. Mebusların Çalışmaları.....	111
II. ULEMANIN İÇİNDE YER ALDIĞI KÜLTÜREL FAALİYETLER	112
A. II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ ARNAVUTÇA ALFABE TARTIŞMALARI ..	112
B. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ARNAVUTÇA ALFABE TARTIŞMALARI.	114
1. Manastır Kongresi (14-22 Kasım 1908)	115
2. Debre Kongresi (23-28 Temmuz 1909).....	115
3. Elbasan Kongresi (2-8 Eylül 1909)	116
C. ARAP VE LATİN ALFABESİ TARAFTARLARININ ARGÜMANLARI..	117
D. ALFABE TARTIŞMALARINDA ÖNEMLİ BİR İSİM: MÜFTÜ RECEB EFENDİ.....	119
1. Receb Efendi'nin Hayatı ve Eserleri	119
2. Alfabe Tartışmalarındaki Yeri	119
SONUÇ	128
KAYNAKÇA	131
Arşiv Kaynakları	131
Salnameler	131
Sürelî Yayınlar.....	132
Kronikler	132
Kitap ve Makaleler	133
EKLER.....	138

GRAFİKLER VE TABLolar

Grafik 1: İncelenen ulema grubunun doğum yeri oranı.	51
Grafik 2: Ulemanın ilk eğitimini aldığı kurumlar	54
Grafik 3: Ulemanın Medrese Eğitiminde Tercih Ettiği Bölgeler.....	55
Grafik 4: Kadı Hasan Tahsin Efendi'nin maaş cetveli.....	89
Grafik 5: Nâib Mehmet Arif Efendi'nin Üsküp'ün kazalarındaki görev yerlerine ait maaş cetveli	89
Grafik 6: Ulemanın bildiği diller	93

Tablo 1: Doğum yerlerine göre ulemanın isim listesi.....	49
Tablo 2: 1867 senesine ait ders program içeriği	61
Tablo 3: Muhammed Rıfat Efendi'nin Tarik defterinde yer alan ilmiyedeki ilerleyişi	84
Tablo 4: İştîp Müftüsü Mehmed Es'ad Efendi'nin sicil dosyasında yer alan maaş tablosu.....	91

KISALTMALAR

A.MKT.NZD	: Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale / madde
a.g.t.	: Adı geçen tez
BEO	: Bâb- Âli Evrak Odası
Bkz. / bkz.	: Bakınız
BOA	: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi
bs.	: Baskı
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DH.MKT.	: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
haz.	: Yayına hazırlayan
İ.TAL.	: İrade Taltifat
İ.MBH.	: İrade Mabeyn-i Hümayun
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
MA.	: Meşihat Arşivi
MF.MKT.	: Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
ML.EEM.	: Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti
MV.	: Meclis-i Vükela Mazbataları
MVL.	: Meclis-i Vala
neş.	: Neşreden
s.	: Sayfa
sad.	: sadeleştiren
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
sy.	: Sayı
ŞS	: Şeriyye Sicilleri
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TFR.I.KV	: Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Kosova Evrakı
TFR.I.MKM.	: Rumeli Müfettişliği Makamât Evrakı
TFR.I.ŞKT.	: Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Arzuhaller
USAD.	: Ulema Sicill-i Ahvâl Dosyası
Y.MTV.	: Yıldız Sarayı Arşivi Mütenevvî Maruzat Evrakı
Y.PRK.UM.	: Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı
y.y.	: Basım / yayın yeri yok
YA.HUS.	: Yıldız Sarayı Arşivi Sadâret Husûsî Marûzat Evrakı

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Osmanlı ilmiye ricalinin en üst mertebelerinde bulunan şeyhülislam ve kadıaskerler başta olmak üzere kadılar, müftüler, taşra uleması gibi ulema hakkında aşağıda ilgili literatür başlığında bazılarını tanıtacağımız çok sayıda çalışma mevcuttur. Bunlar içerisinde bölgelere göre gruplandırılarak hazırlanmış olanlar da bulunmaktadır. Rumeli’de yaşamış veya görev yapmış ulema hakkında ise birkaç makale dışında yeterli çalışma bulunmamaktadır.

Osmanlı’nın son dönemlerinde medreseler ve eğitim durumu bağlamında Rumeli’de medresenin ve ulemanın eğitim durumu ve seviyesi, taşra ulemasının merkez/İstanbul’daki konumu, bildikleri diller, verdikleri eserler, aile kökenleri, ilmiye mertebelerinin üst derecelerine çıkma imkânı, ilmiyede istihdam edildikleri kurumlar gibi birçok konuya açıklık kazandırmaya çalışılacaktır. Bunların yanında Osmanlı’nın son döneminde ciddi karışıklıklar içerisine giren Rumeli’de ulemanın konumu da sorgulanacak, siyasî ve kültürel değişimlerin yaşandığı bu coğrafyada ulema-halk irtibatı, kitlelere etkisi gibi hususlara değinilecektir.

Tezimiz Osmanlı’nın son döneminde Üsküp merkezli bir çalışma olarak hem zaman hem de mekân itibariyle sınırlandırılmıştır. Üsküp’ün tercih edilmesinin sebebi, merkezî konumunun yanında Osmanlı ilim geleneği ile bütünlük içerisinde olan Rumeli şehirlerinden biri olmasıdır.

B. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Üsküp, hem kendi bünyesinde yetiştirdiği isimler hem de bölgede görev yapmış isimlerle Osmanlı ilim geleneği içerisinde Rumeli’de önemli bir yere sahip olmuştur. Fakat bu geleneğin devam ettirilme çabası son dönemde yaşanan siyasî çalkantılar neticesinde sekteye uğramıştır. Bu bölgedeki ulemanın hem eğitim alanında hem siyasî ve kültürel tartışmalarda nasıl bir konumda olduğuna işaret etmesi bakımından bu çalışma önem arz etmektedir. Taşra-merkez ilişkileri, Rumeli medreselerinin vaziyeti, talebelerin eğitim seviyeleri, icazet sahibi talebelerin sınavları, atamaları ve istihdam edildikleri kurumlar gibi birçok konu da bu kapsama dahil edilmelidir.

Diğer yandan taşra uleması olarak nitelendirdiğimiz bu kesimin bölgede siyasî ve kültürel zeminde yaşanan değişikliklerde nasıl bir öneme sahip olduğu ve bunların etkinlikleri de dikkat çekmektedir. Bilhassa Meşrutiyet'in ilanı gibi Osmanlı Tarihi içerisindeki mühim hadiselerde kendilerinden söz ettiren bu ulemanın - Osmanlı'dan kopmaların başladığı ve milliyet, ırk gibi kavramların giderek yaygınlaştığı bu dönemde- durum ve duruşları da değerlendirilmeye muhtaçtır.

C. ARAŞTIRMANIN METODU

Araştırmada, bölgede doğmuş ya da görev yapmış isimlerin Meşihat Arşivi'nde bulunan sicil dosyaları esas alınmıştır. Bu dosyalardan, ulemanın doğum yeri, aile durumu, ilk eğitimini nasıl aldığı, medrese eğitimi, icâzetnâmeleri, atama sınavlarının nasıl yapıldığı, ilmiye mesleği içerisinde istihdam edildikleri kurumlar, merkez-taşra ilişkisi, ulemanın İstanbul'daki konumu, taşra kökenli ulemanın yükselme imkânı gibi önemli bilgiler araştırma süresince değerlendirilmiştir. Bunun yanında sicil dosyasına ulaşamayıp Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen isimler hakkında elde edilen bilgiler de çalışmaya eklenmiştir. Bilhassa siyasî ve kültürel faaliyetlerin takip edilmesinde bu belgelerin önem arz ettiğini ifade etmemiz gerekir.

Ulema grubundaki isimlerinin tespit edilmesinde Hümeýra Zerdecî'nin “*Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*” isimli eserinden faydalanılmıştır. Bu eserde yer alan Üsküp ve kazalarında doğmuş ya da görev yapmış isimler tez boyunca bir grup şeklinde değerlendirilmiştir. Grup içerisinde Tanzimat döneminden Üsküp'ün Osmanlı'nın elinden çıkışına kadar geçen sürede farklı zaman dilimlerinde görev yapmış isimler bulunduğu için “son dönem” tabiri kullanılmış olmakla birlikte, ulemanın etkisinin en fazla hissedildiği dönemin II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) sonları ve II. Meşrutiyet dönemi (1908-1918) olduğu vurgulanmalıdır.

D. İLGİLİ LİTERATÜR VE DEĞERLENDİRİLMESİ

İlmiye sınıfı Mehmet İpşirli'nin tanımıyla:

“Osmanlı devlet teşkilât ve teşrifatında seyfiye (askerî zümreler) ve kalemiye (bürokratlar) ile birlikte üç temel meslek grubundan biridir.

Şeyhülislâm, nakîbüleşraf, kadiasker, kadı, müderris gibi ulema topluluğunun ve bunların oluşturduğu kurumun genel adıdır. Daha geniş anlamda Osmanlı ilmiye sınıfı, klasik ve yerleşmiş İslâmî eğitim kurumu olan medresede usulüne uygun tahsilden sonra icâzetle mezun olup eğitim, hukuk, fetva, başlıca dinî hizmetler ve nihayet merkezî bürokrasinin kendi alanlarıyla ilgili önemli bazı makamlarını dolduran müslüman ve çoğunlukla da Türkler'den oluşan bir meslek grubudur"¹.

Osmanlı Devleti'nin (1299-1922) kuruluşundan çöküşüne kadar hemen her dönemde mühim rol üstlenmiş bu meslek grubu hakkında yapılan çalışmalar daha çok 16. ve 18. yüzyıl ilmiye kurumları temelinde yoğunlaşmıştır. 19. yüzyıl ve Osmanlı Devleti'nin çöküşü öncesi 20. yüzyıla dair çalışmalar, genellikle ilmiyenin modernleşmeyle olan alakasına dair olup genel yorumlar içermektedir. Ulemanın şahsı, kim olduğu, kökeni gibi konular ilmiye çalışmaları içerisinde çok fazla yer almamaktadır. Son dönemlerde yapılan çalışmalarda bu eskikliklerin farkedilmeye başlandığı görülmektedir².

Tez konusunun içeriği gereğince literatür taraması son dönem Osmanlı uleması hakkında yapılan çalışmaları kapsayacaktır. Modernleşme dönemi olarak adlandırılan batılılaşma hareketlerinin başladığı II. Mahmud (1808-1839) dönemi ve sonrasında ulemayı ele alan çalışmalar, II. Abdülhamid ve Meşrutiyet dönemi uleması hakkında yapılan araştırmalar ve son olarak da ulemanın kimliği, kökeni gibi merkez ulemanın yanında taşra ulemasını da konu edinen incelemeler ele alınacaktır.

Son dönem Osmanlı uleması hakkında oluşan literatürün, genellikle ulemanın modernleşme ve batılılaşma karşısı bir tavır aldığı ve bu sebeple devlet içerisinde konumlarını kaybettiklerine dair bir anafikir üzerinde yoğunlaştığı gözlenmektedir. Bu konuda eser kaleme alanlar, ulemanın yapılan reformlarda medreselerin ıslahı için çalışmadıklarını düşünmektedirler. Söz gelimi Berkes, Kur'ân-ı Kerîm'in basılmasına ve tercüme edilmesine medresenin karşı çıkmasını buna örnek olarak vermektedir. Diğer yandan Lewis, bağımsız bir "Maârif Nezâreti" açılarak ulemanın

¹ Mehmet İpşirli, "İlmiye", *DİA*, c.22, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s.141-145.

² İlmiye çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmak için bakınız: Zeynep Altuntaş, "İlmiye ve Ulemâ Üzerine Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c.10, sy. 19-20, 2012, s. 483-517.

yeni eğitim reformları üzerinde etkisinin kırıldığına ve yeni açılan okulların Modern Türkiye'nin kuruluşunda etkili olacak elit bir kesim yetiştirdiğine dikkat çekmektedir. Ezel Kural Shaw ise eserinde, yeni kurulan eğitim kurumlarında (dârulmuallimîn) sosyal bilimler ve fen bilimlerinin yanında dinî eğitimin de verilmesini, ulemanın İslamî kavramları çiğneyen her türlü eğitimi engelleyerek kendini yine bir yere yerleştirdiğini ifade etmektedir³.

Son dönem Osmanlı ulemasına dair yapılan çalışmaları Uriel Heyd ile değerlendirmeye başlayabiliriz. “*The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II*” isimli makalesinde Heyd, Osmanlı’da modernleşme girişimlerinin sonucunun ulemaya göre şekillendiğini düşünmektedir. Nitekim ulema, adlî ve dinî kurumlar, siyaset, diplomasi ve en önemlisi kamu üzerinde ciddi bir nüfuz sahibiydi. Ona göre, ilk modernleşme reformları yüksek dereceli ulemanın desteğiyle ortaya çıkmıştır. Hatta o, önde gelen ulemanın reformları sadece desteklemekle kalmayıp planlanmasında da bizzat rol aldıklarını iddia edip temellendirmektedir. Fakat Heyd, reformlara desteği sadece yüksek ulemanın verdiğini ya da vermek zorunda kaldığını, alt tabakadaki ulemanın ise yeniliklere muhalif olduğunu düşünmektedir⁴.

Ulemanın reformlarla ilişkisini inceleyen bir başka çalışma ise Heyd’in fikirlerinden etkilenmiş olan Richard Chambers’in “*The Ottoman Ulema and the Tanzimat, Scholars, Saints and Sufis: Muslim Religious Institutions Since 1500*” isimli makalesidir. Chambers, Uriel Heyd, Niyazi Berkes ve Bernard Lewis’in araştırmalarının bu çalışma üzerinde etkili olduğunu söylemektedir. Bu makale, Heyd’in iddiasını teyit ederek ulemanın reformlar karşısında bölündüğünü dile getirmektedir. Diğer yandan ulemanın sahip olduğu güç ve imtiyazları kaybettiğini, siyasî güç ve otoritesini kaybeden bu grubun sonuç olarak çağdaş dünyadan

³ Modernleşme dönemi teorileri için ayrıca bkz: Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, 29. bs., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019; Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Tuna, 7.bs., Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2014; Stanford J. Shaw- Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, c.2, 4. bs., İstanbul: e Yayınları, 2017.

⁴ Uriel Heyd, “III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması”, *Dergah Dergisi*, çev. Sami Erdem, c. 7, sy. 80, s. 18-20; c. 7, sy. 81, s. 15-16; c. 7, sy. 82, s. 17-19; c. 7, sy. 83, s. 17-19, 1996-97.

uzaklaşarak kendilerini şeriat mahkemelerine ve ortaçağdan kalma medreselere kapattıklarını iddia etmektedir⁵.

Türkiye’de ilmiye çalışmalarının mühim isimlerinden Mehmet İpşirli ise; “*II. Mahmut Dönemi Ulema ve Vakıflar*” isimli makalesinde sultanın reformlara muhalefet oluşmaması için ulemayı yanına çektiğini vurgulamıştır. Ona göre ulema, reformlara destek vermiş, hatta fiilî olarak katılmıştır. Aynı zamanda İpşirli, ulemayı sürekli modernleşme ve reform karşıtı bir zümre olarak değerlendirmenin yanlış olduğunu ifade etmiştir⁶.

Osman Özkul ise “*Gelenek ve Modernite Arasında Ulema*” isimli çalışmasında yoğunluk olarak III. Selim döneminde (1789-1807) yapılan reformlara ulemanın verdiği tepkileri ele alıp Nizâm-ı Cedîd yeniliklerine karşı ulemanın tavrını incelemiştir. Yenilik fikrinin ortaya atıldığı bu dönemde ulema sultana destek vermiş, eğitimde yapılan yeniliklerden olan Mühendishane mekteplerinde ulemadan bazı isimler hocalık yapmış ve mektebin yönetiminde bulunmuşlardır. Bu durumu, ulemanın bilim ve teknik anlamında yenilik karşıtı olmadığına bir göstergesi kabul eden Özkul, bu mekteplerin II. Mahmud döneminde büyüyerek kurumsallaştığını ifade etmiştir. Fakat yazar, ulemanın ilk dönemde destek verdiği yeniliklere neden sonradan karşı çıktığını sorgulamış ve sonuçta, 18. yüzyıldan itibaren ulemanın devlet yapısı içerisinde karar verme yetkisinin azaltıldığı ve yeniden güçlenmek isteyen ulemanın yeniliklere muhalif bir hal aldığı kanısına varmıştır. Bu durumun neticesi olarak yeniçerilerin yanında olan ve ayaklanmalara ön ayak olan ulemayı örnek gösteren Özkul, ulemanın aslında yenilikler karşısındaki tutumunun dinî kaynaklı olmadığı, fakat dini, meşrulaştırıcı bir gerekçe olarak gördükleri kanaatindedir⁷.

Osmanlı uleması hakkında yapılmış bir diğer önemli çalışma Ahmet Cihan’ın “*Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı*” isimli eseridir. Reform çağı olarak adlandırılan 1770-1876 tarihleri arasını iki döneme ayırarak inceleyen Cihan, birinci dönemin, ulemanın reformların uygulanışında bizzat etkili olduğu 1770-1830 yılları,

⁵ Richard Chambers, “Osmanlı Uleması ve Tanzimat”, *Çerçeve*, MÜSİAD, çev. Şaban Bıyıklı, sy. 14, Mayıs-Temmuz 1995, s. 68-73.

⁶ Mehmet İpşirli, “II. Mahmut Döneminde Ulema ve Vakıflar”, *II. Mahmud Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, İstanbul, 2010.

⁷ Osman Özkul, *Gelenek ve Modernite Arasında Ulema*, İstanbul: Biharf Yayınları, 2005.

ikinci dönemin ise 1830-1876 arasında gerçekleştiğini ve bu ikinci dönemde, ulemanın ağırlığını kaybettiği ve reformların karşısında yer aldığını belirtmektedir. İlmiye sınıfının reformlar karşısındaki tavrının devlet içindeki konumunu şekillendirdiğini, reform çağının ilk döneminde merkezî otoritenin zayıf olmasından dolayı reformları gerçekleştirmek için ulemaya ihtiyaç duyulduğunu, en önemlisinin de bu dönemde reformların dinî anlamda meşru bir zemine oturtulması ve halk tarafından benimsenmesi gerektiğini vurgulayan Cihan, meşveret meclisleri üzerinden bazı değerlendirmeler yaparak ilk dönemde meşveret meclislerinin neredeyse yüzde ellisini ulemanın oluşturduğunu, fakat ikinci dönemde meclisteki ağırlıklarının azaldığını ve merkezî otoritenin güçlenmesiyle ilmiye sınıfının arka plana itildiğini ifade etmekte ve Tanzimat reformlarının, üyelerinin yarısı ilmiyeden olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye’de kabul edilmesini ilk dönemde ulemanın reformlarla ilişkisine örnek olarak göstermektedir. İkinci dönemde ilmiyenin etkisinin azalmasında, eğitim kurumlarının modernleşmesi ve yeni kurumların açılması, mahalli idarede yer alan ulemanın yerine ehliyet sahibi kimselerin yetiştirilmesi ve merkezî otoritenin güçlenmesi gibi sebepleri zikreden Cihan’ın bu görüşleri, Osman Özkul’un merkezî otorite zayıf olduğu dönemde sultanın ulemaya muhtaç olduğu tezini desteklemektedir⁸.

II. Abdülhamid ve Meşrutiyet dönemlerine dair Zeki Salih Zengin’in, ulemanın yetiştiği medreseleri ele alan fikirleri önem arz etmektedir. Zengin, ilgili dönemlerde bu kurumların adlî ve idarî fonsiyonlarını kaybettiği, sadece din hizmetleri işlevinin kaldığı kanaatindedir. Islah edilmeyi bekleyen medreselerin açılan yeni eğitim kurumlarından dolayı geri plana itildiklerini, II. Abdülhamid döneminde herhangi bir ıslahat yapılmayıp II. Meşrutiyet devrinde medrese içerisinde yeni kurumlar açılarak ıslah yoluna gidildiğini dile getirmektedir⁹.

Çalışmalarını bu dönem üzerinde yoğunlaştıran İsmail Kara ise, Osmanlı medreselerinin çöktüğüne dair tezlerin karşısında durarak o dönemde dahi

⁸ Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı*, İstanbul: Birey Yayıncılık, 2004.

⁹ Zeki Salih Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitim ve Öğretimi 1876-1908*, Adana: Baki Kitabevi, 2003; Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.

medreselerin Ahmet Cevdet Paşa, Elmalı Hamdi Yazır gibi isimleri çıkarabilecek kuvvette olduğu görüşündedir¹⁰.

İsmail Kara'nın tezine destek veren diğer bir çalışma ise Fatih M. Şeker'e aittir. “*Modernleşme Devrinde İlmîye: Cevdet Paşa-İbnülemin Örneği*” isimli çalışmasıyla Şeker, örnek verdiği şahsiyetler üzerinden medreselerin çökmediğine dair tezini temellendirmektedir¹¹.

Diğer yandan ulemanın modernleşme karşısındaki tutumlarını ilmiye kurumları üzerinden ele alan çalışmalar da yapılmıştır. Esra Yakut, “*Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*” isimli eseriyle şeyhülislamlık kurumunu kuruluşundan itibaren incelemiştir. Bu kurumun modernleşme döneminde askerî, idarî, adlî kurumlarda yapılan yeniliklerdeki etkisini ele alan Yakut, eğitim alanında medreselerin ve ulemanın şeyhülsalama bağlı olmasından dolayı yapılan tartışmaları da aktarmakta, şeyhülislamlık kurumunun yoğun bir siyasallaşma süreci yaşadığını ve II. Meşrutiyet döneminde bunun doruğa ulaştığını ifade etmektedir¹².

İlhami Yurdakul da “*Osmanlı İlmîye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)*” isimli çalışmasıyla, şeyhülislamlık kurumunu ona bağlı birimleriyle birlikte incelemiştir. Kurumların geçirmiş olduğu değişiklik üzerinden modernleşmenin Osmanlı ilmiye teşkilatı üzerindeki etkisini açıklamıştır¹³. Yakut ve Yurdakul'un bu çalışmaları, incelenen ulema grubunun istihdam edildikleri yeni kurumlar hakkında bilgi vermeleri açısından da önem arz etmektedir.

Osmanlı uleması hakkında zikredilmesi gereken önemli çalışmalardan biri ise Amit Bein tarafından hazırlanmıştır. “*Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti, Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları*” isimli eserinde Bein, “son dönem uleması neden çalışılmadı” diye sormaktadır. Bein, yeni rejimle ulemanın merkezden çevreye itildiğini düşünmekte ve yapılan çalışmalarda Batılı ve yeni elit kesimin “ötekisi” olarak görüldüğünden bahsetmektedir. Ulemayı reform taraftarı ve

¹⁰ İsmail Kara, *Şeyh Efendinin Rüyasındaki Türkiye*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2016.

¹¹ Fatih M. Şeker, *Modernleşme Devrinde İlmîye: Cevdet Paşa-İbnülemin Örneği*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.

¹² Esra Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, 4.bs., İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.

¹³ İlhami Yurdakul, *Osmanlı Merkez İlmîye Teşkilatında Reform (1826-1876)*, 2.bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

antireformist olanlar olarak ikiye ayırmaktadır. Ulemanın modern eğitim müesseselerinin kurulması sonucunda yukarıda zikredilen tezlerde olduğu gibi devlet içerisindeki etkisini kaybettiğini dile getirmektedir¹⁴.

Son dönem Osmanlı uleması hakkında yapılan diğer araştırmalar tezimizin de dahil olduğu grup çalışması olarak isimlendirilen prosopografik çalışmalardır. Bilindiği gibi İslam tarihinde tabakât, vefeyât ve tezkire olarak isimlendirilen grup biyografilerinin toplandığı eserler büyük önem arz etmektedir. Osmanlı Tarihi boyunca devletin üst kademelerinde yer alan şeyhülislam, veziriazam gibi kişilerin biyografileri hazırlanmıştır¹⁵. Bu bağlamda ilgili biyografilerden ulemanın kökenleri, ailesi, eğitim düzeyi, atamaları, maaşları öğrenilmektedir. Prosopografi yönteminin kullanılmasına Kunt'un "*Sancak'tan Eyalet*"e isimli beylerbeyi ve sancakbeyleri hakkında yazdığı eseriyle başladığı kabul edilmektedir. Yöntemin ulema için kullanılması ise 1962 yılında Norman Itzkowitz ile başlamaktadır. Itzkowitz, bu yöntemle yaptığı çalışmalarda ilmiyede beşik ulemalığını ele almıştır¹⁶.

Şakâik ve Zeyilleri, İlmiye defterleri gibi biyografi kaynaklarını kullanan Madeline C. Zilfi'nin doktora tezi bu alanda yapılmış önemli çalışmalardandır. Zilfi, "*17. yüzyılın bireyselleştirilmiş güvenceleri ile 18. yüzyılın büyük ailelerinden oluşan ilmiyesi arasındaki farklılıkları*" ortaya koyduğunu ifade etmiştir. Zilfi, elit ulema olarak adlandırdığı ulema ailesinden gelen ve huzur dersine katılanlar ile resmi ulemanın karşısında yer alan Kadızâde hareketi ve sufileri tezinde işlemiştir¹⁷.

Son dönemlerde araştırmamızın ana kaynakları olan Sicill-i Ahvâl dosyaları kullanılarak hazırlanan prosopografi çalışmaları yaygınlaşmıştır. Bu döneme kadar yapılan çalışmalar genellikle merkez ulemayı esas alan çalışmalar tarzında idi. Fakat Clayer'in Rumeli ulemasını incelediği Fransızca makalesi taşra ulemasının sosyal kökenleri, eğitim durumu gibi özelliklerini ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Taşra uleması hakkında yapılmış bir diğer çalışma, Alexandre

¹⁴ Amit Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları*, çev. Bülent Üçpınar, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.

¹⁵ Sicill-i Osmani bu kaynaklardandır.

¹⁶ "18. Yüzyıl Osmanlı Gerçekleri", *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu* Norman Itzkowitz Armağanı, der. Baki Tezcan-Karl K. Barbır, çev. Zeynep Nevin Yelçe, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, s.XXIX-XLVI.

¹⁷ Madeline C. Zilfi, *Dindarlık Sonrası Osmanlı Uleması Klasik Dönem Sonrası 1600-1800*, çev. Mehmet Faruk Özçınar, Ankara: Birleşik Yayınları, 2008.

Toumarkine tarafından hazırlanan ve Lazistan Sancağı ulemasının incelendiği makaledir¹⁸.

Ulema sicil dosyalarının kullanıldığı diğer bir önemli çalışma, Halil İbrahim Erbay tarafından hazırlanan “*Teaching and Learning in the Madrasas of Istanbul During the Late Ottoman Period*” isimli doktora tezidir. Bu araştırmada üst düzey ulemayı konu edinen çalışmalardan farklı olarak İstanbul medrese, müderris ve talebeleri incelenmektedir. Erbay, İstanbul’da müderrislerin taşra kökenli olduğunu ve yüksek düzey ulema çocuklarının daha çok kadılığı tercih ettiğini dile getirmektedir¹⁹.

Son olarak ulema sicil dosyaları kullanılarak hazırlanmış yeni bir çalışma Erhan Bektaş’ın “*Ulema in the Late Ottoman Empire (1880-1922)*” isimli doktora tezidir. Bektaş, 200 sicil dosyasını kullanarak hazırlamış olduğu çalışmada, Cumhuriyet’in ilk dönem aydınlarını oluşturan kesimin Osmanlı’nın son dönem uleması olduğunu ortaya koymaktadır²⁰.

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığımız bu araştırma ise, ulema sicil dosyalarına dayalı olarak taşra ulemasının esas alındığı Üsküp bölgesinde doğmuş ve görev yapmış isimleri incelemektedir. Meşihat Arşivi’nde yer alan Sicill-i Ahvâl dosyaları tezin ana kaynağını oluşturmaktadır. Sicil dosyalarının incelenmesi sonucu ulemanın eğitim durumu, sosyal kökenleri, verdikleri eserler, diğer bölgeler ile bağlantısı gibi birçok bilgiye ulaşılmaktadır. Bu grup üzerinden Osmanlı’nın son döneminde Balkan coğrafyasındaki ulema hakkında ayrıntılı bilgiler elde edilebilmektedir.

Rumeli taşrasını temel alan bu çalışmamızda, İsa Blumi’nin “*Teaching Loyalty in the Late Ottoman Balkans: Educational Reform in the Vilayets of Manastir and Yanya, 1878-1912*” makalesinde ele aldığı gibi yerel aktörlerin aktif

¹⁸ Zeynep Altuntaş’ın değerlendirmesinden naklen: “Les Cadis De L’après Tanzimat: L’Exemple Des Cadis Originaires D’Ergiri Et Libohova”, *Turcica*, sy.32, 2000, s.33-58. Clayer bu makalesinde Ergiri bölgesinden seçtiği 109 ulemanın biyografisini incelemiştir.

¹⁹ Halil İbrahim Erbay, “*Teaching and Learning in the Madrasas of Istanbul During the Late Ottoman Period*” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), London: University of London School of Oriental and African Studies, 2009.

²⁰ Erhan Bektaş, “*Ulema in the Late Ottoman Empire (1880-1922) The Formation of Professional Ulema Identity*” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2019.

konumu ortaya çıkarılmaya çalışılmaktadır. Blumi, bu makalesinde Manastır ve Yanya özelinde Balkanların okullaşması üzerinde durmaktadır. Bunu emperyal bir eğitim sistemi olarak niteleyen yazar, Arnavut okulları hakkında da ilginç tespitlerde bulunmaktadır. Blumi, Arnavut okullarının kısa süren öyküsünün Osmanlı toplumunda vuku bulan kültürel savaşlarını açıkça ortaya koyduğunu düşünmektedir²¹. Tezin son bölümünde Blumi'nin bahsettiği kültürel tartışmalar üzerinde durulacağı için bu çalışma da bizim için önem arz etmektedir.

Araştırmanın diğer kaynakları ise Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgeler ve Tarîk Defterleri'dir. Tarîk Defterleri'nden, ulemanın ilmiyedeki ilerleyişleri ve hangi medreselere atandıkları gibi önemli bilgilere ulaşılmıştır. Tezin son bölümünde ulemanın siyasî ve kültürel faaliyetlerini takip etmek amacıyla son dönem gazete ve dergileri de incelenmiştir. Diğer yandan Üsküp'ün Kosova vilayetinin merkezi olması dolayısıyla "Kosova Vilâyet Salnâmeleri" ile medreseler ve müderrisler hakkında bilgi vermesi sebebiyle "Maârif Salnâmeleri"nden de önemli ölçüde yararlanılmıştır.

E. ARAŞTIRMANIN MUHTEVASI

Araştırmamız, giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın problemi, önemi, metodu, muhtevası ve literatür değerlendirme yer almaktadır. Birinci bölümde Üsküp şehrinin siyasî, idarî ve ilmî tarihi üzerinde durulmuştur. Kronikler ve ana kaynaklar üzerinden Üsküp'ün siyasî ve idarî tarihi takip edilmiştir. Bu bilgiler, Osmanlı'nın son döneminde şehirde meydana gelen siyasî değişikliklerin neler olduğunu görmek açısından önemlidir. Diğer yandan Üsküp'ün Osmanlı ilim geleneği içerisindeki yerini tespit etmek anlamında meşhur medreseleri, müderrisleri ve kadıları ele alınmıştır. Tezde bu bölüme, araştırmanın ana konusu olan son dönem ulema grubunun yaşadıkları ya da görev yaptıkları bölgelerin ilmî zenginliğini görmek ve kronolojik bir silsile takip etmek sebebiyle yer verilmiştir.

Araştırmamızın ana kısmı olan ikinci bölümünde, Sicill-i Ahvâl dosyalarını incelediğimiz son dönem ulema grubu ele alınmaktadır. Ulema grubunun, ailesi, ilk

²¹ İsa Blumi "Teaching Loyalty in the Late Ottoman Balkans: Educational Reform in the Vilayets of Manastır and Yanya, 1878-1912", *Comparative, Studies of Sputh Asia, Africa and the Middle East*, 21/1-2 (2001).

eğitimi, medrese eğitimi, merkez/İstanbul ile ilişkileri, yükselme imkânları, ilmiye içerisinde taşra kökenli olan bu isimlerin istihdam edildikleri alanlar, yeni eğitim kurumlarında eğitim alan medreseliler, sahip oldukları pâyeler, icâzetnâmeleri gibi birçok konu bu dosyalardan elde edilen bilgilerle değerlendirilmiştir. Bu bilgiler bizi, Rumeli taşrasından gelen isimlerin İstanbul’da yükselebilme imkânları, dil çeşitliliği nedeniyle bölgeye çoğunlukla yerel dillere hâkim Rumeli kökenli isimlerin atanmış olmaları gibi birçok farklı sonuca götürmüştür.

Üçüncü bölümde ulemanın siyasî ve kültürel faaliyetlerdeki konumu incelenmiştir. Ulema arasında siyasî partilerde görev alanlar, Meşrutiyet’in ilanında etkili olan isimler gibi farklı verilere ulaşılmıştır. Diğer yandan bölgedeki dil probleminin etkisi olarak ortaya atılan “Arnavutça alfabe tartışmaları” bağlamında kültürel zeminde yürütülen tartışmalara yer verilmiştir. Bu bölümde ayrıca “Arnavut ulema”dan bazıları tarafından yapılan kültürel tartışmalar da ele alınmıştır.

Sonuç bölümünde ise kaynaklar ışığında ulaştığımız bilgilerin değerlendirmesi yapılmış, ulemanın eğitim durumu, kültürel ve siyasi faaliyetlerine dair ulaşılan sonuçlara yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÜSKÜP ŞEHRİNİN İDARÎ, SİYASÎ VE İLMÎ TARİHİ

I. ÜSKÜP'ÜN SİYASÎ TARİHİ

A. OSMANLI ÖNCESİNDE ÜSKÜP

Osmanlılar döneminde Kosova Vilayeti'nin merkez sancağı olan Üsküp, günümüzde Kuzey Makedonya Devleti'nin başkentidir. Balkan coğrafyasının tam ortasında bulunması dolayısıyla önemli bir konuma sahiptir. Vardar-Morava vadilerinden geçen ve güneyde Selanik-Ege denizine, kuzeyde ise Panon havzasına yani Niş ve Belgrad'a ulaşan ana yolun üzerinde bulunan şehir, doğuya açılan Kumanova-Kriva-Palanka yoluyla Bulgaristan-Sofya'ya, batıya açılan bir başka yolla Arnavutluk'a ve Kaçanik Boğazı'ndan geçen yolla da Kosova-Priştine'ye bağlanmaktadır²².

Adını bir İllir kabilesinin yerleştiği "Skupi"den alan ve geçmişi iki bin yıl öncesine dayanan Üsküp, ilk olarak günümüzde şehrin bulunduğu bölgenin üç kilometre kuzeybatısındaki "Aşağı Vodno" ve "Nerez" semtleri arasındaki sahada kurulmuştur. Bu antik şehirde yapılan arkeoloji çalışmaları sonucu bölgede Dardan kabilesinin yaşadığı tespit edilmiştir²³.

Batlamyus'un daha miladi ikinci yüzyılda eserinde bahsettiği Üsküp, bundan bir asır sonra Roma İmparatorluğu'nun yollar haritasında yer almıştır. 518 yılında meydana gelen büyük bir deprem sonucu şehir boşaltılmıştır. Bundan dolayı biraz daha güneydoğuya yerleşen halk, Kale ile Gazi Baba arasında Vardar nehrinin sol kolu olan Serava çayı vadisine yerleşerek bugünkü Üsküp'ün temellerini atmışlardır²⁴. Roma İmparatoru Justinianus'un (527-569) su getirdiği ve imar ettiği bu şehre "Justiniana Prima" ismi verildiği bilinmektedir²⁵. M. 696 yılında bölgedeki Slavların eline geçen şehrin adı "Skopje" olarak değiştirilmiştir²⁶.

²² Nazif Hoca, "Üsküb", *İslam Ansiklopedisi*, c. 13, Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001, s.122.

²³ Hoca, a.g.m., c.13, s.122.

²⁴ Hoca, a.g.m., c.13, s.122 ; A.Popovic, "Üsküb", *Encyclopaedia of İslam (New Edition)*, c.X, s.922.

²⁵ Hoca, a.g.m., c.13, s.122 ; Popovic, a.g.m., s.922.

²⁶ Hoca, a.g.m., c.13, s.122.

Bulgar Çarı Samoil döneminde (976-1014) kurulan Makedonya Devleti'nin idaresine giren şehir önemli bir ticarî ve askerî merkez haline gelmiştir²⁷. Çar Samoil döneminin sonlarına doğru ise Bizans İmparatoru II. Basileios'un kazandığı bir savaşla Bizans hâkimiyetine girmiştir²⁸. Yine bu dönemde askerî, idarî ve malî açılardan devletin merkezi olan Üsküp, 1081-1093 yılları arasında Normanlar'ın eline geçmiştir. Fakat 1050 senesinden itibaren Balkan coğrafyasına yayılan Peçenek ve Uzlar'ın baskısıyla yeniden Bizans hâkimiyetine girmiştir. Sırp Devleti'nin kralı Milutin, 1282-1321 tarihleri arasında Üsküp'e hükmetmiş ve devletin merkezi haline getirmiştir. 110 yıl Sırp hâkimiyetinde kalan şehir, Çar Stephen Duşan döneminde (1331-1355) en parlak devrini yaşamış ve çarın ölümünün ardından şehirde karışıklıklar yaşanmıştır. Öte yandan aynı dönemde Rumeli'de fetihlerine devam eden Türkler tarafından bölgeye akınlar başlamıştır²⁹.

B. OSMANLI DÖNEMİNDE ÜSKÜP

1. Fethinden 18. Asrın Sonuna Kadar

Osmanlı Devleti'nin Rumeli'ye ilk geçişi 1321'de Mudanya'yı aldıktan sonra Marmara Denizi kıyılarına ulaşarak olmuştur. Balkan coğrafyasındaki devletlerle olan ilişkileri ise 1340'lı yıllara dayanmaktadır³⁰. Uzunçarşılı'nın aktardığına göre, bu dönemde Bizans İmparatoru'na rakip olan Sırp kralı Duşan, Makedonya'yı ele geçirmiş ve İstanbul'u almak için Orhan Gazi ile anlaşmak üzere hükümdara bir heyet göndermiştir³¹. Ancak Orhan Gazi bu teklifi kabul etmemiş, diğer yandan Bizans'ta yaşanan taht mücadelesinde Kantakuzenus'u desteklemiştir. İktidarı ele geçiren Kantakuzenus'un müttefiki olan Osmanlılar Balkanlar'da faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır³². Orhan Bey zamanında başlamış olan Rumeli fütuhâtı Osmanlılar için gerçekten büyük bir gelişmeydi. Bu haliyle Osmanlıların Rumeli'de adeta bir Balkan Devleti halinde doğduğu ve kısa sürede geliştiği söylenebilir.

²⁷ Mehmet İnbaşı, Eyüp Kul, *Balkanlarda Bir Türk Şehri Üsküp (Fethinden XVIII. Yüzyıla Kadar Sosyal ve Ekonomik Tarihi)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018, s.11.

²⁸ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s.287.

²⁹ İnbaşı-Kul, a.g.e., s.12.

³⁰ Mehmet İnbaşı, "Balkanlar'da Osmanlı Hâkimiyeti ve İskân Siyaseti", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca, c.9, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.155.

³¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.1, 4.bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982, s.133.

³² Uzunçarşılı, a.g.e., c.1, s.136-137.

Orhan Gazi'nin (1324-1362) ardından Rumeli fetihleri peyderpey devam etmiştir. I. Murad döneminde (1362-1389) 1361 senesinde Bizans'ın ikinci büyük şehri olan Edirne fethedildi ve bu Rumeli'ye geçişi de hızlandırdı. 1363'te Filibe Osmanlı topraklarına katıldı. Bunun üzerine Türkleri tamamen bölgeden atmak için bir haclı ordusu hazırlandı. 1371 yılında Haçlılara karşı yapılan Çirmen Savaşı'nı kazanan Osmanlılar, böylelikle Makedonya'yı ele geçirme fırsatı yakaladı. Bunun ardından Gümülcine, Serez, İştîp, Manastır, Pirlepe ve Niş gibi önemli şehirleri fethettiler³³. Bu arada Sırp hâkimiyetindeki Üsküp ve çevresine Türk akınları devam etmekteydi³⁴.

Rumeli fetihleri içerisinde dönüm noktalarından biri şüphesiz I. Kosova Savaşı'dır (1389). Sırp kralı ve müttefiklerini mağlup ederek büyük bir zafer kazanan I. Murad'ın savaşta şehit edilmesinin ardından oğlu Yıldırım Bayezid (1389-1402) tahta geçmiştir. Bu dönemde, Makedonya, Sırbistan, Arnavutluk ve Bosna'ya kadar uzanan Türk fetihleri de başlamış oldu³⁵.

Âşıkpaşazâde'nin aktardığına göre Yıldırım Bayezid tahta oturunca (1389) Paşa Yiğit, Evrenos ve Firuz Beyleri Rumeli fetihleri için görevlendirmiştir³⁶. Üsküp, uç beyi Paşa Yiğit Bey tarafından ele geçirilmiştir. Osmanlı müelliflerinden Hadîdî; “*Cûlûs eyledi tahta Yıldırım Han / Atasının yirinde oldu Sultan / Karatova gümüş madenlerini / Cevahir toptolu mahzenlerini / Ne denlü varsa maden Lâz eli'nden / Alurlar cümlesini Lâz eli'nden / Paşa Yiğit Beği Üsküp'e saldı / Vidin etrafını Firuz Beğ aldı*” şeklinde Üsküp'ün Paşa Yiğit Bey tarafından alındığı bilgisini vermektedir³⁷. Salih Asım, fetihten sonra şehrin isminin Arapça'da “suların kaynaması ve akması” manasına gelen “Üsküp” olduğunu ifade etmektedir³⁸.

Üsküp'ün fetih tarihini Osmanlı müellifleri tam olarak vermemektedir. Fakat Üsküp'te Aziz Teodor Manastırı'nın rahibi Stefan tarafından yazılan âyin kitabında (13. yy) şehrin 6 Ocak 1392 tarihinde Paşa Yiğit Bey tarafından fethedildiği

³³ Uzunçarşılı, a.g.e., c.1, s.171-177.

³⁴ İnbaşı-Kul, a.g.e., s.14.

³⁵ İnbaşı, a.g.m., s.156.

³⁶ Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi (Osmanlı Tarihi 1285-1502)*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013, s.88.

³⁷ Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991, s.108.

³⁸ Salih Asım, *Üsküp Tarihi ve Civarı*, sad. Süleyman Baki, İstanbul: Rumeli Türkleri Vakfı, 2004, s.55.

belirtilmektedir³⁹. Oruç Beğ'in Tevârih-i Âl-i Osman kroniğinde “*Ol vakt İshâk Beg Efendisi Paşa Yigit dirlerdi. Varup Üskübi ol feth itdi, sene 790*” cümlelerine rastlanmaktadır. Fakat bu tarih (1388) Kosova Savaşı'ndan önceye tekabül ettiği için doğru kabul edilmemektedir⁴⁰.

Fethin ardından bölgeye Türk ahali yerleştirilmeye başlanmıştır. Osmanlılar, Üsküp'ün alınması ile Bosna ve Arnavutluk'a yapılacak akınlar için bir üs elde etmişlerdir⁴¹. Uç şehir olan Üsküp'ün beyliğini 1392'den 1414'e kadar Paşa Yiğit Bey yapmıştır. Ölümünün ardından yerine İshak Bey geçmiştir⁴². İshak Bey'in, Paşa Yiğit Bey'in oğlu olup olmadığı bilgisi kesin değildir. Âşıkpaşazâde eserinde, Paşa Yiğit Bey için “İshak Bey'in efendisidir ve hem atası gibidir” şeklinde bir ifade kullanmıştır⁴³.

II. Murad döneminde (1421-1444, 1446-1451) padişah uç bölgelerini beyleri arasında paylaştırmıştır. Sırp bölgesinin fethi de İshak Bey'e verilmiştir⁴⁴. Rumeli topraklarının fethinde İshak Bey'in büyük bir katkısı vardır. Vefatının ardından yerine geçen oğlu İsa Bey, Rumeli fetihlerine katılmış, Kosova, Arnavutluk, Bosna ve Sırbistan bölgelerinde kardeşleriyle birlikte mücadele etmiştir. Yine bu dönemin önemli savaşlarından olan Varna ve II. Kosova savaşlarına katılan İsa Bey, Fatih devrinde ise Bosna'ya akınlar düzenleyecektir⁴⁵. Enverî, Düsturnâme isimli eserinde İsa Bey'in Bosna akınlarını şöyle anlatmaktadır:

“*Bosna illerini ser-tâ-ser alur / Yençe virildi gıral anda alur / Ol ili İshak Beğ oğlu tutar / Sonra kâfir sürdü yanbana atar*”⁴⁶.

Sırp bölgesinde akınlara devam eden İsa Bey, Sırp Despot'un öldüğünü Fatih Sultan Mehmed'e şu şekilde haber vermiştir: “*Yürü şâhâ ki şimdi fırsatındır / Salan despotu hâke devletindir / Kudûmünle şeref vir bu diyara / Gelib teshîr-i Lâs'a eyle*

³⁹ İnbaşı-Kul, a.g.e., s.15.

⁴⁰ Oruç Beğ, *Tevârih-i Âl-i Osman*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2007, s.31. Verilen tarih miladi olarak 1388'e tekabül etmektedir.

⁴¹ Halil İnalcık, “Devletten Devlet-i Âl-i Osman'a”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti: Osmanlılar I (Siyasi Tarih)*, c.12, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, s.101.

⁴² İnbaşı-Kul, a.g.e., s.16.

⁴³ Âşıkpaşazâde, a.g.e., s.88.

⁴⁴ Âşıkpaşazâde, a.g.e., s.166-168.

⁴⁵ Enes Pelidija- Feridun Emecen, “İsâ Bey”, *DİA*, c.22, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s.475.

⁴⁶ Enverî, *Düsturnâme-i Enverî (19-22. Kitaplar)*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2012, s.52.

çare". Bu haber üzerine sultan askerleriyle birlikte Üsküp yakınlarına gelmiştir. Kratova dağını aştıkları yerde İsa Bey ile buluşmuştur. Padişah, Peçuy kalesini almasını kendisine emretmiştir. Kale, savaş yapılmadan ele geçirilmiş, padişah ise Kosova'ya gidip Meşhed-i Hudâvendigâr'ı ziyaret etmiştir⁴⁷.

Üsküp, Fatih devrinde büyük topların döküldüğü bir merkezdi. Belgrad seferinde topların bir kısmı burada dökülmüştü. İsa Bey de Üsküp'te dökülen bu topların getirildiği, fakat başarısızlıkla sonuçlanan, Belgrad kuşatmasında önemli hizmetlerde bulunmuştu⁴⁸. Fatih Sultan Mehmed, Mora Seferi'nden dönerken kış mevsiminin yaklaşması üzerine Üsküp'te konaklamıştır. Konaklayanlar arasında Âşıkpaşazâde de bulunmaktaydı⁴⁹.

Üsküp, Balkan coğrafyasında Osmanlıların fetihlerini yürüttükleri önemli bir askerî ve siyasî karakol olma özelliğini Fatih döneminde fethedilen Bosna'ya devretmiştir⁵⁰.

Paşa Yiğit Bey'in ardından gelen İshak Bey ve İsa Bey Üsküp'ün iskânında rol oynamışlardır. Burayı bir Osmanlı şehir kimliğine taşıyacak cami, medrese ve bedestenler yaptırmışlardır.

16. yüzyılda Üsküp'ü ziyaret eden seyyahlardan Bernardo, şehirde nüfusun ve evlerin az olduğunu, ama halkın büyük ölçüde İslamlaştırıldığını yazmaktadır. 1575 yılında Carlo Ranzo, Diario gibi şehre gelen seyyahlar, burada bulunan dört büyük cami, bir saat kulesi ve bir su kemerinden bahsetmektedirler⁵¹.

Aynı yüzyılda yaşamış olan Kemalpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*'da Üsküp hakkında şu bilgileri vermektedir:

*“Üsküb ki, mâ-yı meskûb ve hevâ-yı mergûb ü fezâ-yı matlûb ile
ve eshâb-ı esbâb-ı safâ-yı likâ-yı mahbûbile mashûb mu‘azzam şehirdir,
mezbûrenin sevâdı ‘azîm, bünyâdı kadîm olan bilâd-ı âbâddandır. Her*

⁴⁷ Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, haz. Vahid Çabuk, c.1, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, s.289-293.

⁴⁸ Kemalpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter, haz. Şerafettin Turan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1957, s.120-121, s.133.

⁴⁹ Âşıkpaşazâde, a.g.e., s.205-207.

⁵⁰ İnbaşı-Kul, a.g.e., s.17.

⁵¹ İnbaşı-Kul, a.g.e., s.43.

kenârında nehr-i şâdî cârî olmağile iştihâr bulmuş meşhûr-ı ‘âlem ü şehre-i dehirdir”⁵².

Bu yazılanlara göre Üsküp, suları ve havası güzel, insanları muhabbetli büyük bir şehirdir. Her yerinden nehirlerin akmasıyla meşhur olmuş kadim bir yerdir.

17. yüzyılda şehre gelen Evliya Çelebi ise Üsküp’ü tam bir Osmanlı şehri olarak tasvir etmektedir. Çelebi’nin Seyahatnamesi’nde aktardığına göre şehirde 120 kadar cami ve mescit bulunmakta, 45’inde Cuma namazı kılınmaktadır. Bunların içinde İsa Bey, Sultan Murad, Mustafa Paşa ve İshak Bey Camileri en meşhurları arasındadır. Bunun yanında medreselerden Murad Paşa, Yahya Paşa, İshak Paşa, İsa Paşa, Mustafa Paşa ve Karlızâde Medreseleri gibi meşhur olanların isimlerine yer vermektedir. Dârülkurrâ ve dârülhadislerin özel mekânlar olmayıp camide ders halkası şeklinde olduğunu aktarmaktadır. Her caminin yanında mektep bulunduğunu, toplamda 70 adet mektep olup en meşhurunun Koca Mustafa Paşa Mektebi olduğunu belirtmektedir⁵³.

Çelebi, coğrafya itibariyle dağlık bir bölgede bulunması dolayısıyla su kaynakları bol olan Üsküp’ün nehirlerini, köprülerini, su kuyularını, hamamlarını da ayrıntılı bir şekilde eserinde bildirmiştir. Ticaret yolları üzerindeki bu şehirde İsa Bey, İshak Bey ve Yahya Paşa gibi hanlar şehrin önemli bir ticarî merkez olmasını sağlamıştır. Diğer yandan günümüzde hâlâ eski canlılığını koruyan çarşı ve bedestenleri için Evliya Çelebi şu ifadelerle yer vermektedir:

“... çarşıları gayet müzeyyen tertîb üzere bina olunmuş sûk-ı sultânîler olub sokakları pâk kaldırımdır. Her dükkânda kavanozlar ve hokkalar içinde sümbül, menekşe, gül, nesrin, reyhan, erguvan ve zambak ile her dükkân gelin gibi olup bütün ziyaretçilerin ve tüccarın dimağı kokulanır güzellik çarşısıdır”⁵⁴.

Evliya Çelebi’nin bahsettiği yapılar ile şehrin nasıl fizikî bir gelişim gösterdiği açıktır. Bu fizikî gelişim yanında şehir nüfus olarak da artmaya

⁵² Kemalpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman, X. Defter*, haz. Şerafettin Severcan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996, s. 55-56.

⁵³ Evliya Çelebi Muhammed Zillî b. Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Ahmed Cevdet, c.5, Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1315, s.555-556.

⁵⁴ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 556-557.

başlamıştır. Üsküp tahrir defterleri kayıtlarını aktaran İnbaşı ve Kul, 1455 senesinde Müslüman nüfusunu 2.584 kişi, 1569 tarihli kayda göre ise 8.080 kişi olarak vermektedir⁵⁵.

17. yüzyılın sonlarına doğru ciddi anlamda bir askerî tehdit altına giren Üsküp, II. Viyana Kuşatmasının ardından başlayan savaşlarda (25 Ekim 1689) Avusturya tarafından işgal edildi. Kentte veba salgını olmasına rağmen şehri işgal eden Avusturya kumandanı Piccolomini, hava şartlarının elverişli olmaması, Osmanlı kuvvetlerinin bölgeye gelme ihtimali gibi nedenlerle geri çekilmeyi düşünmüşse de şehri yaktıktan sonra geri çekilmeyi tercih etti. İmparator Leopold'a gönderdiği mektupta şehrin yakıldığını şöyle anlatır:

“Üsküp şehri neredeyse Prag kadar büyük. Surları ve hendeği yok. Kalesi eski tarzda yapılmış... Düşman ordusu dört-beş gün zarfında Üsküp'e dayanabilirdi. Yağışların her an beklenildiği bu mevsimde, yoğun yağış koşullarında arkamızda bulunan boğazı çok yavaş ve büyük güçlüklerle geçebildik. Kosova Ovası ele geçirilememişti. Niş, bizden uzaktı. Bosna ise arkamızda kaldı. Bu koşullar üzerinde ciddi bir şekilde düşünmek gerekiyordu. Kararsız bir şekilde düşünürken, Markgraf Ludwvig Badensky'nin geri çekildiği haberini aldım. Şimdi ben, çok isteksiz olmakla birlikte, şehri küllere gömmeye kararını verdim. Barbar zevkiyle yapılmış olmalarına rağmen, bu savaş esnasında hâlâ görmediğim binalar, Roma'da dahi insanın dikkatini çekebilecek binlerce kandilleri ve altın varaklı Kur'ân'ları olan en güzel mermerden camiler, güzel evler, bahçeler ve eğlence yerleri, büyük zenginlikler için üzüliyorum. Bütün bunları ateşe vermeye mecburum. Ancak düşmana hiçbir şey bırakmamak için, barbar milletler arasında korku ve kâbus yaymak için ve efendimin silahını en uzak bölgelerde korkunç kılmak için, bu işi yapmaya karar verdim. Şehrin tüm köşelerine ellerinde meşalelerle insanlar saldı. Üç top atışıyla alevler yükseldi. 26 Ekim ve ertesi gün duman güneşi karartıyordu. Biz yüksek bir tepede duruyorduk ve askerî bando sesleri eşliğinde bu güzel yerin yanışını seyrediyorduk. Viyana'nın güzel kenar mahallelerinin de aynı

⁵⁵ İnbaşı-Kul, a.g.e., s.116.

kaderi yaşadığını düşünürken gerçekten de üzüntü duymadığımı söyleyemem”⁵⁶.

Avusturya tarafından şehrin işgal haberi ardından Osmanlı kuvvetlerinin hemen Üsküp’e hareket etmesine karar verilmişti. Üsküp’e gelen Osmanlı ordusunun hareketi *Anonim Osmanlı Tarihi*’nde şu şekilde anlatılmaktadır:

“Üsküp, Kosova ve Kalkandelen taraflarından feryâd-nameler gelip, küffar yürüdü, imdadımıza erişmezsenüz rûz-ı cezâda evlâd ü iyâlimizin ve sibyan ü nisvânımızın günahı boynunuza deyü kanlı mahzarlar yazmışlar.. Sofya’da iki bin mikdârı piyade muhafız alıkonulup hareket ve Bâli Efendi menziline nüzul olundu. Andan Dopniçe ve Eğridere palankasına varılıp, haydud eşkıyası Eğridere palankası boğazlarında mümâna’at ve ceng ü harbe mübâşeret edüp, lâkin mukâvemet kudretleri olmayub hezâr zahmet ile mürûr ve Üsküp sahrasına nüzul, zehayir ve koyun müstevfâ bulunup, sehîl vilayet olmağla on beş yirmi gün mikdârı ikamet olundu..Bu esnada küffâr-ı haksâr yirmi otuz bin mikdârı güzîde süvârî ve piyâde Nemçe askeri ile Kosova’ya gelip Mora seraskeri Halîl Paşa dahi Arnavudluk’dan cem‘ eylediği asker ile Üsküb’e karîb mahalle gelmişdi.”⁵⁷

1690 senesinde Mora Seraskeri Halil Paşa ile Kırım Hanı Selim Giray, Kaçanik boğazında ve Kosova’da Avusturyalıları mağlup ederek bölgede Osmanlı hâkimiyetini sağlamışlardır. Şehirdeki eserlerin çoğunun yangında hasar görmesi üzerine mimari eserlerin tamirine başlanmış ve Üsküp yeniden bir Osmanlı şehri haline getirilmiştir⁵⁸. Şehrin işgali ve yakılması sonucu müslüman ve gayrimüslim halkın çoğunluğu bölgeden göç etmek zorunda kalmıştı. Bu göçler sırasında Türklerden İstanbul’a gelenler olmuştur. Eyüp’e yerleşen halk Üsküp adıyla bir mahalle kurmuşlardır⁵⁹. İnbaşı ve Kul’un eserinde, işgalin ardından halkın göç etmesi ve veba salgını dolayısıyla şehirde büyük bir nüfus kaybı olduğu, fakat 1700

⁵⁶ İnbaşı-Kul, a.g.e., s.22.

⁵⁷ *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, s.9-10.

⁵⁸ İnbaşı-Kul, a.g.e., s.24-25.

⁵⁹ Hoca, a.g.m., s.124.

yılına ait tahrir kayıtlarına göre göç eden ahalinin Üsküp'e döndükleri ifade edilmektedir⁶⁰.

a. Şehrin İskânı

Türkler, Rumeli'ye fetihlerin başlamasının ardından fethedilen topraklara sistematik olarak iskân politikasını uygulamıştır. Bu politikanın amacı Rumeli topraklarının Türk yurdu haline gelmesini ve devletin bölgede nüfuzunu sağlamaktır⁶¹. Gökbilgin'in ifadesine göre bölgeye Türk fetihlerinden önce yerleşen Türkler vardı. Bunlar, Anadolu'dan yarımada'ya geçen ilk Türklerdi ve Selçukluların merkezi Konya'dan göçtükleri için "Konyarlar" olarak isimlendirilmekteydi⁶². Osmanlı'nın fetihleriyle birlikte bölgeye Anadolu'dan getirilen Yörükler yerleştirilmiştir. Bölgede yaşayan Hristiyan nüfusun can ve mal güvenlikleri sağlanmış, kilise ve manastırları da himaye edilmiştir. Balkan fetihlerinin öncüleri askerlerden ziyade bölgeye Osmanlı ordusundan önce giden tarikat şeyhleridir. Şeyhler ve dervişler ile bölgedeki Hristiyan halkın güveni kazanılmış ve böylece Türk hâkimiyeti hızlı bir şekilde yayılmıştır. Barkan, Osmanlı'nın bölgeye yerleşmesinde büyük etkisi olan dervişler hakkında şunları yazmıştır:

*"Yeni fethedilen bir Hristiyan memleketinde, bu şekilde gelip dağ başlarında yerleşecek, oraların mimar ve emniyeti ile meşgul olacak ve tesis ettikleri merkezlerde Türk dil ve dinini yaymağa başlayacak misyonerlere ve gönüllü muhacirlere malik olmak ise; yeni kurulmakta olan Türk devletinin en büyük kuvvetini temsil etmekte olduğu meydandadır. İmparatorluğu kuran kuvvet işte kendisinden bu kadar emin, kendiliğinden taşan ve atılgan bir istilâ kuvveti idi"*⁶³.

Dervişler tarafından bölgelere kurulan tekkeler için ise Barkan şu ifadelerle yer vermiştir:

⁶⁰ İnbaşı-Kul, a.g.e., s.120.

⁶¹ Yusuf Halaçoğlu, "Ekonomik ve Demografik Bakımdan Balkanlarda Bazı Osmanlı Şehirleri", *Belleten*, c.LIII, sy.207-208, Ankara, 1989, s.637.

⁶² M. Tayyip Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2008, s.10.

⁶³ Ömer Lütfi Barkan, *Kolonizatör Türk Dervişleri ve Süleymaniye Camii ve İmareti Muhasebesi (1585-1586)*, haz. Coşkun Çakır, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2013, s.65.

*“Herhalde muhakkak olan bir şey varsa, o da bir içtimaî yardım müessesesi olduğu kadar, bu tekkelerin aynı zamanda bir imar ve iskân vasıtası bulunması ve emniyet ve münâkalâtın temini ve dinî propaganda bakımından birinci derecede ehemmiyetli tesisler olmasıdır”*⁶⁴.

Kurulan tekkeleri bir iskân vasıtası olarak gören Barkan, aynı zamanda bu dervişlerin hem harp ettiklerini hem toprağı işleyip halka yardım ettiklerini hem de yaptıkları dinî törenlerle bölgedeki Hristiyan nüfusu etkileyip müslüman olmalarını sağladıklarını ifade etmiştir.⁶⁵

İskân politikası gereğince I. Murad zamanında Lala Şahin Paşa tarafından Kavala, Drama ve Serez bölgelerinin fethedilmesinin ardından buraya Saruhan bölgesinden Yörükler getirildiği bilinmektedir⁶⁶. Yıldırım Bayezid ise bölgenin iskân edilmesinde, özellikle de Türkleştirilmesinde büyük bir gayret sarf etmiştir. Bayezid, Üsküp ve Niş arasındaki topraklara Müslüman Türkleri yerleştirmiştir. Gökbilgin, Serez, Filibe ve Üsküp civarında yoğun bir Yörük nüfusunun bulunduğunu ve bunların bölgeye yerleştirilmesinin 14. yüzyılın sonlarına tekabül ettiğini ifade etmiştir⁶⁷.

Bölgeye getirilen Türkmenler köyler kurmuşlar, toprakları ekip biçmeye başlamışlardır. Diğer yandan şehre yapılan cami, han, hamam ve mescitlerle şehir şenlendirilmiştir⁶⁸. Osmanlı'nın şehirleri şenlendirmesiyle Rumeli, Türk-Müslüman kimlikli şehirler haline gelmiştir. Tekke ve dervişlerin etkisi, bölgede cami ve mescitlerin bina edilmesi ve Müslüman halkın bölgeye yerleşmesiyle gayrimüslim halkın büyük bir kısmı Müslüman olmaya başlamıştır. Üsküp tahrir defterlerine göre, 16. yüzyılın başlarında Rumeli'ye 37.435 Türkmen iskân edilmiş, şehirlerdeki müslüman nüfus oranı %80'e çıkmıştır⁶⁹.

⁶⁴ Barkan, a.g.e., s.79.

⁶⁵ Barkan, a.g.e., s.66-79.

⁶⁶ Gökbilgin, a.g.e., s.14; İnbaşı-Kul, a.g.e., s.27.

⁶⁷ Gökbilgin, a.g.e., s.15.

⁶⁸ İnbaşı-Kul, a.g.e., s.26-27.

⁶⁹ İnbaşı-Kul, a.g.e., s.28.

b. Şehrin İdarî Yapısı

Bizanslılar kendileri ve ülkeleri için “Romaioi, Romania” ifadelerini kullanmaktaydı. İslam dünyası ise onlar için “Rum” ve Doğu Roma İmparatorluğu için ise “bilâdü’r-Rûm” veya “memleketü’r-Rûm” tabirlerini kullanıyorlardı. Osmanlılar ise Balkanlar için kullandıkları “Rum-ili” ismini “Romania”dan almış ve Bizanslılardan fethettikleri bölgeler için kullanmışlardır⁷⁰. Kâtip Çelebi, Cihannüma’da bu toprakların, fethedildiği zaman Rumeli unvanıyla şöhret bulduklarını yazmaktadır. Bu unvan, başlangıçtan itibaren Osmanlılar tarafından Balkan yarımadasına verilen coğrafi bir isim olmakla beraber idarî taksimatta da kullanılmıştır⁷¹. Rumeli, bu bölgeyi kapsayan Osmanlı eyaletinin de ismi olup Üsküp’te bu idarî yapılanma içinde yer almıştır.

Rumeli, fetihlerin başlamasıyla beraber beylerbeyliği yapılmış ve başına da Lala Şahin Paşa atanmıştır. Bu ilk dönemde Rumeli için eyalet denilmediği gibi liva ve sancak tabirleri de kullanılmamıştır. Fethedildiği dönemden itibaren Osmanlı Devleti için büyük bir ehemmiyete sahip olduğundan dolayı önemli devlet adamları tarafından yönetilmiştir. 15. asrın başlarında Timurtaş Paşa, Bayezid Paşa, Sinan Paşa ve Şehabeddin Paşa gibi devletin idaresinde birinci derecede rol oynayan kişiler tarafından idare olunmuştur. Bu bölge, Kanuni Sultan Süleyman döneminin sonlarına kadar -Macaristan’daki eyaletler hariç- tek bir beylerbeylik olarak idare edilmiştir. Ancak yeni fethedilen yerler idarî ve stratejik durumlarına göre sancak olarak isimlendirilmiştir⁷². Balkanlardaki fetihler devam ettikçe sancakların sayısı da artmıştır. Rumeli eyaleti, sancakbeyleri tarafından yönetilen ve daha küçük askerî, idarî ve mülkî bir ünite olan sancaklara ayrılmıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte yeni eyaletler kurulmuştur⁷³.

1392 senesinde Paşa Yiğit Bey tarafından fethedilen Üsküp’ün idaresi de kendisine verilmiş ve şehir önemli bir uç merkez konumuna getirilmiştir. Fakat Paşa Yiğit Bey idareci olmaktan ziyade Sırp bölgesine akınlar düzenleyen bir uç bey idi. Vefatının ardından yönetime İshak Bey geçmiştir. Üsküp’ün imar edilmesinde büyük

⁷⁰ Halil İnalcık, “Rumeli”, *DİA*, c.35, İstanbul: TDV Yayınları, s.232.

⁷¹ M. Tayyip, Gökbilgin, “Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları”, *Belleten*, c. XX, sy.78, 1956, s.247.

⁷² Gökbilgin, a.g.m., s.248.

⁷³ İnbaşı-Kul, a.g.e., s.29.

bir yeri olan İshak Bey'in ardından ise oğlu İsa Bey beylik görevini üstlenmiştir. Bu dönemde İsa Bey Bosna'ya düzenlenen akınlarda mühim bir rol oynamıştır. Bosna'nın fethedilmesiyle Üsküp'ün idarî statüsünde de değişiklik yapılmıştır. 1463 yılında uç sisteminin kaldırılmasıyla beraber Rumeli eyaletine bağlı bir kaza olarak kaydedilmiştir⁷⁴.

Üsküp, 1455 ve 1468 tarihli tahrir defterlerinde “Vilayet-i Üsküb” olarak isimlendirilmiştir. Bu dönemde vilayet tabiri, bir bey tarafından idare edilen ve kadı tayin edilmiş idarî birimler için kullanılmaktaydı. 1481 tarihli defterde ise Üsküp “Nahiye-i Üsküb” olarak kaydedilmiştir. Nahiye ise tahrir defterlerine göre kaza ve sancak gibi idarî bölgeleri göstermektedir. Kanuni Sultan Süleyman dönemine gelindiğinde (1551) ise Üsküp, sancak statüsüne kaydedilmiştir⁷⁵.

Evliya Çelebi eserinde Üsküp'ün de dâhil olduğu Rumeli eyaletinin sancaklarını şu şekilde zikretmektedir: Paşa sancağı olan Sofya, Köstendil, İskenderiye, Tırhala, Ohri, Avlonya, Delvine, Yanya, İlbasan, Çirmen, Selanik, Üsküp, Dukakin, Vidin, Alacahisar, Prizren, Vulçitrın, Sağ Kol ve Sol Kol sancaklarıdır⁷⁶.

Evliya Çelebi eserinde Üsküp Sancağı'nı şu cümlelerle anlatmıştır:

*“Süleyman Han tahrîri üzere Rumeli eyaletinde başkaca bir sancakbeyi tahtı olup nice kere iki tuğlu beylerbeylerine verilmiştir. Bey, beş yüz asker ile hükümet edip memur olduğu sefere gider ve senevî adalet üzere on kese tahsil eder. 255 tımarı ve zeameti vardır, cebelüleriyle ve paşa askeriyle beş bin askeri olup alaybeyi, çeribaşısı, yüzbaşısı vardır, şeyhülislam ve nakibüleşrafi vardır. Padişah kanunu üzere 500 akçe payesiyle mevleviyettir, zira yüksek mansıptır”*⁷⁷.

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere Üsküp, sancak statüsünde olup iki tuğlu sancakbeylerine verilmiştir.

⁷⁴ İnbaşı-Kul, a.g.e., s.33-34.

⁷⁵ İnbaşı-Kul, a.g.e., s.31-35.

⁷⁶ Evliya Çelebi Muhammed Zillî b. Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, I.Kitap, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul, 1996, s.72-73.

⁷⁷ Evliya Çelebi Muhammed Zillî b. Derviş, haz. Ahmed Cevdet, s.553.

Üsküp'ün 1551 senesinde sancak statüsüne getirilmesinden yüz yıl sonra altı kazaya sahip büyük bir sancak olduğu görülmektedir. 1083/1672-73 yılına ait olan avarız defterinde Üsküp sancağının kazaları şöyle yer almaktadır: Üsküp, Kalkandelen, Kırçova, Pirlepe, Köprülü ve Morhova. 19. yüzyıla gelindiğinde ise sancak, Üsküp, Kalkandelen, Kırçova, Köprülü, Pirlepe, Kıvırcık, Kırnık ve Kaçanık kazalarından müteşekkildi⁷⁸.

2. 19. Asır ve Osmanlı'dan Koparılışı

Osmanlı Devleti'nin son devri olarak kabul edilen 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başları devlet içerisinde büyük dönüşümlerin yaşandığı bir dönemi ihtiva etmektedir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, Tanzimat Fermanı, Islahat hareketleri, Kânûn-ı Esâsî'nin ilan edilmesi, meşrutiyet dönemleri gibi mühim hadiseler bu son dönemde yaşanmıştır. Bu devirdeki siyasi hareketlenmelerden en çok etkilenen coğrafyalardan biri Rumeli olmuştur. Özellikle meşrutiyetin ilanı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetleri ve II. Abdülhamid döneminin önemli olaylarından biri olan Makedonya meselesi gibi hadiseler bu coğrafyada meydana gelmiştir. Farklı etnik ve dinî grupları bünyesinde barındıran Rumeli, milliyetçilik ve modernleşme karşısında büyük bir karmaşa içerisine girmiştir. Rumeli eyaleti içerisinde ise Arnavut, Rum, Sırp, Ulah ve Türk gibi farklı etnik grupları ve Müslüman, Hristiyan (Ortodoks-Katolik), Yahudi gibi farklı dinî grupları barındırması dolayısıyla Üsküp, bu karmaşanın merkez bölgelerinden biri olmuştur.

Bilindiği gibi, 19. yüzyılın en önemli hâdiselerinden biri Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıdır. Bosna'da bu haberin duyulmasıyla olaylar patlak vermiş ve devlet bu isyan karşısında ciddi bir endişeye kapılmıştır. Yapılan muhalefetin dinde yeri olmadığını anlatmak üzere ulemadan ünlü Pirlepelî Ahmed Efendi ve ricalden esham mukataacısı Arif Bey Bosna'ya gönderilmiştir. Diğer yandan mevsim asker göndermeye müsait olmadığından halkın “üslûb-ı hakîm” ile yatıştırılması için eyalet erkânından bazılarına taltif verilmiştir. İhtilalin bastırılması için Abdurrahim Paşa Bosna'ya vali olarak atanmıştır. Alınan tedbirlerle birlikte Üsküp Mutasarrıfı Priştineli Mehmed Yaşar Paşa ve Prizren Mutasarrıfı Mahmud Paşa bin beş yüz askerle Abdurrahim Paşa'nın maiyyetine katılmışlardır. Fakat askerî müdahaleye

⁷⁸ İnbaşı-Kul, a.g.e., s.37.

gerek kalmadan ihtilal bastırılmıştır⁷⁹. Üsküp'te ise bu kargaşa sırasında Arnavutlar arasında yeniçeriliğin kaldırılmasını protesto ederek karışıklık çıkarılmaya çalışılmıştır. Bunlardan Bekir Bey ve Mehmed Bey ile Priştine Serdari İbiş Ağa yakalanarak Silistre valisine gönderilen emirname gereğince üçü birden katledilmiştir⁸⁰.

1831 senesinde Bosna taraflarındaki isyancılar Yenipazar'da toplanarak İpek Sancağı'na gelmişler ve burada Arnavutları isyana teşvik etmişlerdir. Reşid Mehmed Paşa bu olaylar üzerine askerleriyle birlikte Arnavutların çoğunlukta olduğu İşkodra'ya geçmiştir. Üsküp'te ise askeri kontrol edecek birine ihtiyaç olduğundan Reşid Mehmed Paşa, Ağa Hüseyin Paşa'yı 1 Ağustos 1832 tarihli emriyle Üsküp'e çağırmıştır⁸¹. Arnavutlar tarafından çıkarılan karışıklıklar üzerine bölgede asker sayısının arttırılmasına ve süvari alaylarından Asâkir-i Hassa Mîralayı Şerif Bey'in Üsküp'e atanmasına meclis tarafından karar verilmiştir⁸².

19. yüzyılın mühim hâdiselerinden bir diğeri ise Tanzimat'ın ilan edilmesi olmuştur. Lûtfî'nin aktardığına göre, bu dönemde Üsküp Mutasarrıfı olan Yaşar Paşa, Tanzimat-ı Hayriyye müzakeresi için İstanbul'a davet edilmiş, fakat İstanbul'da vefat etmesi üzerine oğlu Abdurrahman Paşa Üsküp mutasarrıfı olarak tayin edilmiştir⁸³. Bu dönemde Tanzimat aleyhine hareketlenmeler yaşanmış, Niş ve İşkodra gibi bölgeler küçük isyanlara sahne olmuştur. Lûtfî, Üsküp nâzırı Hıfzı Paşa'nın bölgeye hâkimiyetinden dolayı burada fesad hareketlerinin olmadığını, ancak gizli komitelerin el altından işlerini yürüttüklerini aktarmaktadır⁸⁴.

Bâb-ı Âli, yapılan ıslahatların ne kadar uygulandığını takip etmek amacıyla Anadolu ve Rumeli'de bazı vilayetlerde “mecalis-i imâriyye” ismiyle ilmiye ve seyfiye sınıflarına mensup kişilerden oluşan meclislere ihtiyaç olduğuna karar vermiş ve bu kapsamda Üsküp'te de bir meclis kurulması karara bağlanmıştır⁸⁵.

⁷⁹ Ahmed Lûtfî Efendi, Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Tarihi, aktaran: Ahmet Hazerfan, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, c.1, 1999, s.133-134.

⁸⁰ Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e., c.1, s.136.

⁸¹ Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e., c. 2-3, aktaran: Yücel Demirel, Tamer Erdoğan, s.673.

⁸² Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e., c. 2-3, s.679.

⁸³ Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e., c.6-7-8, aktaran: Yücel Demirel, s.1056-1057.

⁸⁴ Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e., c.6-7-8, s.1102-1103.

⁸⁵ Ahmed Lûtfî Efendi, a.g.e., c.6-7-8, s. 1188-1189.

Osmanlı devletinin son yüzyılı incelenirken Rumeli’de yaşanan en önemli olaylardan biri de şüphesiz Makedonya meselesidir. Üsküp bu bölgenin merkezi şehirlerinden biri olduğu için Makedonya meselesinden birebir etkilenmiştir.

“Makedonya” terimi, Osmanlı Devleti tarafından kullanılan bir terim değildir. Osmanlılar, Makedonya ile kastedilen coğrafi bölgeye “Rumeli” demişlerdir. Makedonya ismi ilk defa Berlin Kongresi’nin ardından Balkan devletleri tarafından kullanılmıştır. Makedonya meselesi ise II. Abdülhamid döneminde (1902) bu adı taşıyan ve Bulgaristan’da kurulan bir komite tarafından ortaya atılmıştır. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti, Balkan devletleri ve Avrupa devletlerinin meselesi haline gelmiştir. Nitekim Osmanlı’nın Rumeli olarak isimlendirdiği bu topraklar üzerinde Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan hak iddia etmekteydi. Osmanlı Devleti ise bu coğrafyayı muhafaza etmek istiyordu⁸⁶.

1876 senesinde İstanbul Konferansı’na katılan devletler tarafından Bosna-Hersek için hazırlanan bir program gibi Rumeli için de ıslahat programı hazırlandı. Buna göre Rumeli, Bulgaristan ve Makedonya şeklinde iki idari bölgeye ayrılmıştı. Bu şartlar, Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmedi. Ardından 1877-78 Osmanlı-Rus harbi yaşandı. Rusya’nın savaşı kazanması Rumeli’de yaptırılması istenen ıslahatlar için kendisinde bir hak görmesine yol açtı. Fakat hazırlanan “Rumeli Vilayetleri Nizamnamesi” başka meselelerin de araya sokulmasıyla padişah tarafından tasdik edilmedi⁸⁷.

Rumeli, çatışma alanı olmaya devam etmekteydi. Bulgarlar, bölgede Fener Patrikhanesi’ne bağlı olan diğer kiliselerle çatışmaya girmişlerdi. Diğer yandan din faktörü yanında milliyet faktörünü de öne çıkararak bölgedeki okullara Bulgar öğretmenler tayin ediyorlardı. Bu hareketliliğin yanında bölgede 1890 yılında ilk “Makedonya Komitesi” kuruldu. Bu komiteyi Yunan ve Sırlar tarafından kurulan komiteler takip etti⁸⁸. Bu komiteler, eşkıyalık yapmakta köy ve kasabaları basmaktaydı. 1897 senesinde Üsküp vilayetinin tamamı Osmanlı makamları tarafından aranmış, birçok gizli cephane ve silah ele geçirilmişti⁸⁹. Rumeli, 1901

⁸⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 8, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s.146.

⁸⁷ Karal, a.g.e., c.8, s.150.

⁸⁸ Karal, a.g.e., c.8, s.151-152.

⁸⁹ Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu Oluşumu ve 1908’e Kadar Gelişimi*, çev. İhsan Catay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s.130-131.

senesinden itibaren devamlı bir isyan havasındaydı. Osmanlı hükümeti, Üsküp'te Bulgar öğretmenlerin ve papazların evlerinde bomba ve silahlar bulmuştu. Kurulan çeteler en çok yabancıları rahatsız etmekteydi. Amaçları ise dünyanın dikkatini buraya çekmekti⁹⁰.

Bölgedeki duruma müdahale etmek amacıyla Abdülhamid tarafından “Rumeli vilayetleri hakkında talimat” başlıklı bir ıslahat programı yayınlandı. Fakat Rusya ve Avusturya programa müdahale ederek bazı maddelerde değişiklik yaptılar. Bunlar, vilayetlere atanan müfettişin büyük devletlerin haberi olmadan görevden alınmaması, müfettişin ihtiyaç anında İstanbul'dan izin almadan askerî kuvvet kullanması gibi hususlardı. Yapılan değişiklikler ve ıslahat programı Makedonya'da durumu sakinleştirmede. Aksine uluslararası çatışmayı daha da hızlandırdı. Islahat programında yer alan Hristiyanların kır bekçisi veya jandarma olarak tayin edilmesi maddesi Arnavutlar tarafından tepkiyle karşılandı. Üsküp'te Rus konsolosuna bir Arnavut tarafından öldürüldü⁹¹. Arnavutların reformlar karşısındaki tepkilerini önlemek için Sultan Abdülhamid tarafından Arnavut olması dolayısıyla Ferid Paşa sadrazam olarak atandı. Fakat bu atamanın bir işe yaramadığı Avusturya-Macaristan konsolosunun Üsküp'te 19 Ocak 1903 tarihinde Arnavutların reformlara karşı bir kampanya tasarladıklarını bildirmesinden anlaşılmaktadır⁹². Yine Avusturya konsolosunun 1905 senesinde Üsküp'ten bildirdiğine göre Sırlar ve Bulgarlar arasında şiddetli çete savaşları devam etmekteydi⁹³. 1907 senesine gelindiğinde ise Üsküp Avusturya konsolosuna, “buradaki Müslümanların artık eskiden olduğu gibi Hristiyan kışkırtmasına karşı aynı umursamazlığı göstermediklerini, endişe verici bir durgunluk içinde olduklarını, bu durgunluğun da esasen, büyük maddi özveri isteyen reformların Müslümanlardan çok Hristiyanlara yaradığı görüşünden kaynaklandığını” bir raporla ifade etmiştir⁹⁴.

Rumeli içerisinde bu karışıklıklar devam ederken Jön Türk hareketi de faaliyetlerini bu bölgeye çekmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri bölgede

⁹⁰ Karal, a.g.e., c.8, s.151-154. Bulgar komiteleri hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bakınız: Arzu Taşcan, “Bulgaristan’ın Bağımsızlık Sürecinde Kilisenin Fonksiyonel Rolü” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2011.

⁹¹ Karal, a.g.e., c.8, s.156-158.

⁹² Adanır, a.g.e., s.180.

⁹³ Adanır, a.g.e., s.241.

⁹⁴ Adanır, a.g.e., s.262.

başlattıkları hareket doğrultusunda 1908 yılında padişaha meşrutiyeti ilan ettirmişlerdir. Jön Türk devrimi bölgede kısa süreli bir barışın hâkim olmasını sağlamıştı. Hristiyan tebaa devrimi sevinçle karşılamış, Bulgar çeteleri dağdan inip anayasa üzerine yemin etmek için vilayet merkezleri olan Manastır, Selanik ve Üsküp'e girmişlerdi⁹⁵. Üsküp'te Jön Türk hareketinin destekçileri genelde Arnavutlardı. Makedonya'da, devrimi gerçekleştiren subayların çoğunluğunun da Arnavut olduğu iddia edilmekteydi⁹⁶. Daha sonra ayrıntılı bir şekilde ele alınacağı üzere meşrutiyetin ilanında Arnavutların ve Arnavut ulemanın önemli bir etkisi olmuştu.

Meşrutiyetin ilan edilmesinin ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti bölgedeki gruplarla görüşmeler yaptı. Sırp çeteleri de Bulgar çeteleri gibi dağlardan inerek Üsküp'teki hürriyet kutlamalarına katıldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, onların yeni hükümete bağlanmalarını istiyordu. Sırplar, "Sırp Kulüpleri" diye isim verdikleri Bulgar Meşrutiyet Kulüpleri'ne benzer bir birlik kurdular. Bir toplantı yaparak silahlı hareketin bırakıldığını ve Osmanlı Sırpları olarak Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasını benimsediklerini açıkladılar. Bu kulübün merkezi Üsküp'teydi ve Sırp hükümeti destekli "Vardar" gazetesi çıkarılmaktaydı⁹⁷. Arnavutlar da diğer gruplar gibi birlikler kurmaya başladılar. Kendi dilleri olan Arnavutça için kongreler düzenlediler. Fakat Arnavut kulüpleri arasında fikri anlamda bir birlik yoktu. Hristiyan Arnavutlar, milliyetçi Arnavutlar ve İttihat ve Terakki yanlısı ya da Türk yanlısı olarak ifade edilen Arnavutlar vardı⁹⁸. İçerisinde çok sayıda Arnavut ulemayı da barındıran son grup ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

Meşrutiyetin ilanının ardından kurulan mecliste Türk ve Arnavut mebusların yanında Bulgar, Sırp, Rum ve Ulah mebuslar da yer almıştır⁹⁹. Makedonya meselesi yapılan ıslahatlara ve alınan mali tedbirlere rağmen çözülemedi. Din ve milliyet üzerinden devam eden çatışma arttı. Bu sorunlara çözüm bulma amacıyla o coğrafyadan seçilen mebuslar arasında mecliste tartışmalar yaşandı, fakat ortak bir

⁹⁵ Adanır, a.g.e., s.267.

⁹⁶ Mehmet Hacısalıhoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, çev. İhsan Catay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008, s.163.

⁹⁷ Hacısalıhoğlu, a.g.e., s.256.

⁹⁸ Hacısalıhoğlu, a.g.e., s.258-259.

⁹⁹ Hacısalıhoğlu, a.g.e., s.283-290.

çözümüne varılamadı. İttihat ve Terakki, 31 Mart vakasının ardından hükümet üzerinde etkisini artırmaya başlamıştı. Bu etki, mebusların arasındaki kavgayı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı birlik olmaya evirdi¹⁰⁰. Bu dönemde İttihat ve Terakki hareketine karşı bir Arnavut ayaklanması çıktı. Karal'ın aktardığına göre, İttihat ve Terakki iktidardan düşürülmek istenmekteydi. Tanin gazetesinde, şu ifadeler yazılmaktaydı:

“Ordu İttihat ve Terakki'ye karşı dönüşmüştür. Arnavutluk isyanı Meclisin kapatılması ile sona erecektir. Aksi takdirde âsiler Üsküp üzerine yürüyeceklerdir. Bu yürüyüşü durduracak bir kuvvet hükümetin elinde bulunmamaktadır. Üsküp'e âsilerin girmesi ile dış tehlikeler baş gösterebilir. Hükümet bu sorumluluğun kabul edilmesi şartı ile yerini İttihat ve Terakki Fırkasına bırakmayı da teklif etmiş ise de teklifi kabul edilmemişti”¹⁰¹.

Arnavut isyanı, İttihat ve Terakki'nin iktidardan düşürülmesi ve Mebuslar Meclisi'nin kapatılmasında önemli rol oynamıştı. Arnavutlar, meşrutiyet öncesi dönemdeki gibi kendilerine verilen imtiyazların genişletilmesini talep ediyorlardı. Talepleri arasında medreselerin açılması, bölgeye Arnavutça bilen memurların atanması, ilk ve orta eğitimde Arnavutça derslerin verilmesi bulunmaktaydı. Arnavutlar, imtiyazlı bir konuma yükselmek istiyorlardı, fakat Osmanlı hükümeti için bu istekler meşrutiyet yönetimiyle çatışmaktaydı. Diğer yandan Osmanlı toplumu içinde yaşayan Türk dışı unsurlar için de özerklik fikri oluşması anlamında kötü örnek olacağı düşünülmekteydi. Arnavutlar istekleri konusunda ısrarcıydılar. On beş bine yakın Arnavut devlet tarafından alınan silahlarının geri verilmesi için Üsküp'te toplandılar. Devlet âsilerin isteklerini kabul etmek zorunda kaldı¹⁰².

Sonuç olarak, İttihat ve Terakki ve ardından gelen hükümetlerin bölgeyi silahsızlandırma ve Osmanlı tebaası olarak kalmalarını sağlama çabaları başarısızlığa uğradı. 1912 yılında bölgenin Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmasına neden olacak Balkan Savaşları patlak verdi. Sırp, Priştine, Podiyev ve Geylan'ı ele geçirdikten sonra 23-24 Ekim 1912 tarihinde Üsküp üzerine yürüdüler. Osmanlı ordusu geri

¹⁰⁰ Hacısalihoglu, a.g.e., s.301.

¹⁰¹ Karal, a.g.e., c.9, s.177.

¹⁰² Karal, a.g.e., c.9, s.182-184.

çekilmek durumunda kaldı. Karal'ın ifade ettiğine göre, askerlerin çoğu aç, çıplak oldukları gibi aynı zamanda disiplin kabul etmiyor, Üsküp sokaklarında şaşkın ve perişan bir halde “Gâvur geliyor” diye haykırıyor ve şehir karışıyordu. Kolordu komutanı olan Fethi Paşa ise Ordu Komutanlığı'na nihai durum olarak şöyle yazmıştı:

“Komanova'dan çekilen birlikler toplanıyor. Taburlardaki yedek eratın tümü dağıtılmıştır. Eratın kırılmış ve yaralanmış bulunması nedeniyle Üsküp'ün savunulması imkânsız hale gelmiştir. Bugün merkezde kalan komutan ve subayları toplamaya çalıştım. Bunlar da aile derdine düşmüşlerdir. Şehrin saldırıya uğrayıp harap olmaması için, halk gibi, Üsküp'ün savunulmasından vazgeçilmesine karar verdiler. Korkuya yorumlanır endişesi ile intihar etmiyorum. Cephaneyi Selanik'e gönderiyorum. Üsküp'te toplanmış cüzî bir birlik ile geri çekiliyorum”¹⁰³.

Üsküp, 10 Ağustos 1913 tarihinde yapılan Bükreş Antlaşmasıyla Sırbistan hâkimiyeti altına girdi. Müslüman Türkler'den 752 aile Üsküp'ten göç etmek zorunda kaldı¹⁰⁴.

II. İDARÎ YAPILANMA

Osmanlı'nın son dönemi devlet içerisinde siyasî, ekonomik, kültürel değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir zaman dilimine tesadüf etmektedir. Tanzimat Fermanı, Islahat hareketleri, Kânûn-ı Esâsî'nin ilanı gibi reform düzenlemelerini içeren bu dönemde, idarî yapılanma açısından da değişikliklere gidilmiştir.

Tanzimat sonrası yapılan değişiklikler ile Üsküp Sancağı'nın idarî yapılanması yeniden düzenlendi. 1844 senesinde Üsküp Eyaleti kurulmuş olsa da yeni sistem 1845 senesinde uygulamaya konuldu. 1854 senesine gelindiğinde ise Üsküp mutasarrıflıkla idare edilmeye başlandı. Fakat sistem tam olarak uygulanamadan Rumeli'de karışıklıklar çıkmıştı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, yeni bir düzenleme ile vilayet nizamnâmesi hazırladı. 8 Kasım 1864 tarihindeki bu düzenleme ile en büyük yönetim birimi “vilayet” olarak kararlaştırıldı. Vidin,

¹⁰³ Karal, a.g.e., c.9, s.316-317.

¹⁰⁴ İnbaşı-Kul, a.g.e., s.26.

Silistre, Prizren, Üsküp ve Niş eyaletlerinin birleşimi ile “Tuna Vilayeti” kuruldu. 1868 senesinde ise İşkodra ve Üsküp vilayetleri birleştirilerek yeni bir eyalet oluşturulmaya karar verildi. 1871 senesinde yapılan yeni bir düzenleme ile Üsküp Sancağı, Prizren Vilayeti’ne dâhil edildi. 1874 senesinde Prizren Vilayeti ve İşkodra Vilayeti birleştirilerek Manastır Vilayeti kuruldu. Üsküp Sancağı da Manastır Vilayeti içerisinde yerini aldı¹⁰⁵.

Bu dönemde Rumeli’de isyanlar başlamış, Sırbistan ve Karadağ 1876 senesinde Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etmişti. Rusya ise, bölgede başlayan milliyetçilik hareketlerine destek vererek Rumeli’de nüfuzunu artırmak istiyordu. Bu durumdan rahatsız olan Avrupalı devletler, Balkan sorununu çözmek amacıyla İstanbul’da bir toplantı düzenlenmesini istedi. 23 Aralık 1876 tarihinde Tersane Konferansı, Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya, Almanya, İtalya ve Osmanlı delegeleri arasında toplandı. Bu esnada Osmanlı Devleti yabancı baskısını kırmak adına Meşrutiyet’i ilan etmişti. Çalışmalarına devam eden delegeler Osmanlı için yeni vilayet yönetimleri hazırladı. Osmanlı Devleti ise yapılan teklifler yerine içerisine Niş, Sofya ve Priştine bölgesini alan Kosova Vilayeti’ni dâhil etmişti¹⁰⁶. Böylece 30 Ocak 1877 tarihinde Kosova Vilayeti kuruldu. Ardından Üsküp Sancağı Kosova Vilayeti’ne katıldı. Vilayet, Prizren, Üsküp, Priştine, Yenipazar, Debre, Şehirköy ve Niş sancaklarından oluşmaktaydı¹⁰⁷.

İstanbul’da toplanan konferansta Osmanlı Devleti’nin, teklifleri reddetmesi 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi’nin çıkmasına sebep oldu. Savaş, Ayestefanos Antlaşması ile sona erdi. Bu antlaşma gereğince Kosova Vilayeti yeniden düzenlendi. Fakat Rusya’nın Balkanlar’da güçlenmesine destek olan bu duruma Batılı devletler karşı çıktı. Berlin’de bir kongre düzenlenerek 13 Temmuz 1878’de Berlin Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre Şarkî Rumeli Osmanlı Devleti’ne bırakılmıştı. Fakat Osmanlı, bölgenin idaresini Avrupalı devletler tarafından kurulan komisyona danışacaktı. Makedonya ise ıslahat yapılması kaydıyla Osmanlı’nın

¹⁰⁵ Yakup Ahbab, “Üsküp Sancağı’nın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1876-1911”(Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 2015, s.3-6.

¹⁰⁶ Karal, a.g.e., c.8, s.28-29; Ahbab, a.g.t., s.6-9.

¹⁰⁷ Ahbab, a.g.t., s.9-10.

elinde kalmıştı¹⁰⁸. Aynı antlaşmanın 25. maddesine göre Avusturya, Bosna-Hersek eyaletlerine asker yerleştirebilecek ve Kosova Vilayeti'ne bağlı olan Yeni Pazar Sancağı'nda -Osmanlı idaresinde olmasına rağmen- asker bulundurabilecek ve ticaret yolları açabilecekti. Bu antlaşma ile yoğun Arnavut nüfusunun bulunduğu Kosova, İşkodra, Manastır ve Yanya vilayetleri Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ arasında paylaştırıldı. Fakat bu durum bölgede yaşayan Arnavutlar tarafından kabul edilmedi ve protestolar düzenlendi¹⁰⁹.

Osmanlı'nın Rumeli'den çıkarılmasına ve Arnavut topraklarının yeni kurulan Balkan devletlerine pay edilmesine karşın başta Üsküp olmak üzere diğer vilayetlerin ileri gelenleri Müderris Hacı Ömer Efendi önderliğinde Prizren Maraş Tekkesi'nde toplandı ve Prizren Heyet-i İttihadiyesi'ni kurdular. Üsküp Sancağı'ndan Abdülbaki, Abdurrahman Remzi ve İsmail Hakkı Efendiler bu toplantıya katılmıştı. Toplantı sonrasında Arnavutlar, tek bir vilayet altında toplanma talebinde bulundular, fakat hükümetin bu talebi reddetmesi üzerine cemiyet 10.000 kişiyi silahlandırıp Üsküp'e gönderdi. Berlin Kongresi'nde alınan kararların kabul edilmeyeceğini ve muhtar bir yönetim kurulacağını düşünen Bâb-ı Âli, Müşir Derviş Paşa'yı isyanı bastırmakla görevlendirdi ve bölgede asayiş sağlandı¹¹⁰.

1883 senesinde Kosova Vilayeti; Üsküp, Priştine, Yenipazar, Taşlıca ve İpek olmak üzere beş sancaktan ibaretti. Üsküp Sancağı ise, Üsküp, Palanka, Kratova, Koçana, İştip, Radovişte, Kumanova kazalarından oluşuyordu¹¹¹. Üsküp, Sırbistan ve diğer bölgelere giden demiryollarının birleştiği noktada yer almaktaydı. Avrupa'ya seyahat edenler ya da Avrupa'dan gelenler burada kalmaktaydılar. Ayrıca şehirde hastaneler, konsolosluklar ve askerî daireler bulunmaktaydı. Bu nedenle askerî bakımdan da önemliydi. Nitekim konum olarak Selanik, Kosova ve Arnavutluk arasında stratejik bir yere sahipti. Vilayet merkezi olan Priştine, Niş ve Şehirköy'ün Sırbistan'a bırakılmasından sonra merkezî önemini kaybetmişti. Üsküp ise yıllarca eyalet merkezliği yaptığından dolayı daima önemli bir konumdaydı. Bu sebeple

¹⁰⁸ Karal, a.g.e., c.8, s.76-77; Mucize Ünlü, *Kosova Vilayeti (1876-1912)*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2014, s.24-25. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bakınız: Karal, a.g.e., c.8, s.40-77.

¹⁰⁹ Ünlü, a.g.e., s.25-26; Ahbab, a.g.t., s.12-13. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Adanır, a.g.e., s.95-107.

¹¹⁰ Ahbab, a.g.t., s.13-18.

¹¹¹ Ahbab, a.g.t., s.18-19.

alınan karar neticesinde 1888 yılında Üsküp vilayet merkezi oldu¹¹². Merkez olmasının ardından 1894 senesinde Kaçanik kazası Üsküp'e bağlandı ve Maliç isminde yeni bir kaza oluşturuldu. Kaçanik kazasının ismi Orhaniye, Maliç kazasının ismi Osmaniye olarak Türkçeleştirildi¹¹³.

1903 senesinde Kosova Vilayeti Üsküp'ün de içinde yer aldığı altı sancaktan ibaretti. Üsküp ise, Orhaniye, İştib, Koçana, Osmaniye, Kratova, Kumanova, Radovişte, Palanka ve Köprülü kazalarından oluşmaktaydı. Berlin Kongresi'nde bu bölgeler reform yapılması kaydıyla Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştı. Avrupa'nın tehditleri üzerine *Vilâyât-ı Şahane Müfettişliği* kuruldu ve II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kaldırılincaya kadar işledi. II. Meşrutiyet döneminde Üsküp'ün idarî yapısında bir değişiklik olmamıştır. 1911 senesinde ise Üsküp'ün kazaları şu şekildeydi: Orhaniye, İştib, Koçana, Osmaniye, Kratova, Kumanova, Radovişte, Palanka, Köprülü.

Osmanlı'nın son döneminde idarî yapılanmada siyasî olayların neticesi olarak sık sık değişikliklere başvurulmuştur. Rumeli coğrafyası bu değişikliklerden en çok etkilenen bölgedir. Üsküp bölgesi içerisinde yer alan kazalarda da değişiklikler yapılmıştır. Son dönem ulema grubunu belirlerken Hümeýra Zerdecî'nin "*Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*" isimli eserinden Üsküp doğumlu ve görev yeri Üsküp olan isimler tespit edilmiştir. Üsküp uleması olarak belirlediğimiz bu grup içerisinde, Üsküp, Kalkandelen, İştib, Kumanova, Radovişte, Palanka, Kratova, Koçana kazalarında doğmuş ya da görev yapmış ulema yer almaktadır.

III. ÜSKÜP ŞEHRİNİN KLASİK DÖNEM OSMANLI İLMİYE GELENEĞİ İÇERİSİNDEKİ YERİ

A. MEDRESELER

Osmanlı Devleti fethettiği şehirlere bir devlet geleneği olarak iskân politikası uygulamış, Anadolu'dan getirdiği Müslüman-Türk ahaliyi Rumeli'deki şehirlere yerleştirmiştir. Bunun yanında cami, mescit, han, hamam, medrese ve kervansaraylarla donatarak şehirleri Türk-İslam şehri haline getirmiştir. Rumeli'nin merkezî şehirlerinden biri olan Üsküp de aynı süreci yaşamış, Anadolu'dan getirilen

¹¹² Ünlü, a.g.t., s.54-55.

¹¹³ Ahabab, a.g.t., s.22.

ahali bölgeye yerleştirilmiş, beylerin ve paşaların vakıflarıyla şehirde han, hamam, cami ve medreseler kurulmuştur. Kurulan bu vakıflarla Üsküp, Osmanlı ilim geleneği içerisindeki yerini almış, bu medreselerde yetişmiş birçok isim Osmanlı ilmiye sınıfı içerisinde önemli görevlerde bulunmuş ve pek çok eser vermişlerdir. Diğer yandan ilmiye sınıfından bazı meşhur isimler de, Osmanlı'nın farklı coğrafyalarından şehre gelerek müderrislik, kadılık ve müftülük gibi görevlerde bulunmuş, şehirde ilmî geleneğin oluşmasına katkı sağlamışlardır.

17. yüzyılda şehri ziyaret eden Evliya Çelebi, seyahatnamesinde, Üsküp şehrinde mescit ve cami sayısının toplam 120 olduğu bilgisini vermektedir. Medreselerin ise “*Sultân Murâd Câmî’i Medresesi, Yahyâ Paşa Medresesi, İshak Paşa Medresesi, İsâ Paşa Medresesi, Mustafâ Paşa Medresesi, Karlızâde Medresesi, medreselerinin meşhurlarıdır*” diyerek isimlerini zikretmektedir. Medresenin dışında ilim merkezlerinden olan dokuz adet dârulkurrâ, hadis ilminin yüksek seviyede okutulduğu dârulhadisler ve yetmiş adet de sıbyan mektebi olduğunu aktarmaktadır¹¹⁴.

Şemseddin Sâmî ise 1889 senesinde yayınlanmış *Kâmûsü’l-A’lâm* isimli eserinde Üsküp için şöyle demektedir:

“... câmî’, medrese ve ‘imâretleri çok olup Sultân Murâd-ı Sâni, Mustafâ ve Yahyâ Paşalar, İshak ve ‘İsâ Beyler câmî’, medrese ve ‘imâretleri ma’mûrdur. Ba’zı selâtîn cevâmi’-i şerîfesiyle ba’zı büyük hamâmlar harâbeleri ve birçok ‘ulemâ, üdebâ, meşâyih, evliyâ türbeleri mevcûddur ki bunların cümlesi Üsküb’ün evâil-i devr-i ‘Osmânî’de hâiz bulunmuş olduğu ehemmiyeti ve Rumeli’nde birinci derecede dâru’l-‘ilim hâlinde bulunmuş olduğuna delîldir”¹¹⁵.

Şemseddin Sâmî’nin ifadeleri Üsküp’ün Rumeli içerisinde ilmî gelenek anlamında önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. Osmanlının son dönemine kadar önemli ilim adamlarının yetiştiği ve birçok Osmanlı ulemasının görev yaptığı Üsküp medreselerinden öne çıkanlar şunlardır:

¹¹⁴ Evliya Çelebi Muhammed Zıllî b. Derviş, *Seyahatname*, haz. Ahmed Cevdet, s.556.

¹¹⁵ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü’l-A’lâm*, c. 2, İstanbul: Mihran Matbaası, 1306 (1889), s.932-933.

1. İshak Bey Medresesi

Üsküp medreselerinin en önemlilerinden biri olup İshak Bey'in vakıflarıyla kurulmuştur. 1445 senesine ait vakfiyeye göre İshak Bey bir medrese inşa etmiş, medresede bulunan talebelerin ihtiyaçlarını vakıf üzerinden sağlamış, talebeye günlük sekiz akçe vermiştir¹¹⁶. Medrese, 955/1548-1549 senesinden itibaren “ellili” medreseler arasına yükseltilmiştir¹¹⁷. Baltacı, medresede yevmî elli akçe alan müderrislerin ayrıca müftülük görevleri yapmalarından dolayı on akçe ilaveyle altmış akçe gündelikleri olduğunu aktarmaktadır¹¹⁸.

2. İsa Bey Medresesi

Fatih döneminin önemli beylerinden İsa Bey tarafından yaptırılmış olup Üsküp'ün en meşhur medreselerinden biridir. Medrese binası İsa Bey'e kardeşi Mustafa Bey tarafından hediye edilen arazi üzerine on hücreli olarak inşa edilmiştir. Rumeli'de birçok vakfı olan İsa Bey, vakfiyesinde müderrisin ücretini yevmî 20 akçe olacak şekilde belirlemiştir¹¹⁹. Medresenin yanında ayrıca fakir ve miskinler için hankah inşa edilmiştir¹²⁰.

3. Meddah Medresesi

Şeyh Meddah Baba Üsküp'ün efsanevi şahsiyetlerinden biridir. Üsküp'ün fethinde büyük hizmetleri geçmiş gazi erenlerden olup “Üsküp fatihi” olarak kabul edilir. Ayverdi, Paşa Yiğit Medresesi olarak isimlendirilen bu medresenin Paşa Yiğit Mescidi avlusunda olduğunu aktarmaktadır¹²¹. Medrese Osmanlı'nın son döneminde de eğitime devam etmiştir. Salih Asım, eserinde kendi döneminde Üsküp medreselerinden sadece Emir İsmail ile Meddah medreselerinin mevcut olduğunu kaydetmektedir¹²². Meddah medresesi, Osmanlı'nın son döneminde kapanmış, daha sonra 1920-21 senesinde Üsküplü Ataullah Kurtiş tarafından yeniden açılmıştır¹²³.

¹¹⁶ İnbaşı-Kul, a.g.e., s.81.

¹¹⁷ Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, c.1, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005, s.492.

¹¹⁸ Baltacı, a.g.e., s.492.

¹¹⁹ Baltacı, a.g.e., s.490.

¹²⁰ İnbaşı-Kul, a.g.e., s.88.

¹²¹ Ekram Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri (Yugoslavya)*, c. III, 3. Kitap haz. Aydın Yüksel, Gürbüz Ertürk, İbrahim Numan, İstanbul: İstanbul Fethi Derneği Yayınları, 1981, s.247, 290.

¹²² Asım, a.g.e., s.31.

¹²³ Muhammet Aruçi, “Üsküp'te Meddah Medresesi”, *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Sofya/2000)*, İstanbul: IRCICA, 2002, s.190.

Kurtiş, 1938 senesinden 1948'e kadar bu medresede baş müderrislik yapmıştır. Fettah Efendi olarak meşhur olan Abdülfettah Rauf da bu medresede eğitim görüp 1934 senesinde yapılan ilk törende icazet alanlar arasındadır. Fettah Efendi'nin ardından Bekir Sadak ve Kemal Aruçi gibi isimler de bu medresede yetişmiştir¹²⁴.

4. Mustafa Paşa Medresesi

Medrese, Mustafa Paşa Camii ve imaretinin vakfiyesinde zikredilmemekle beraber Evliya Çelebi'de ve 1314 tarihli Kosova Vilayet Salnamesi'nde¹²⁵ yer almaktadır. Bu sebeple Ayverdi, medresenin Mustafa Paşa tarafından değil, yakınları tarafından yapıldığı için bu ismin verilmiş olabileceği ihtimali üzerinde durmakta, ancak Mustafa Paşa'nın düzenlediği başka bir vakfiyeyle kurulmuş olma ihtimalini daha yüksek görmektedir¹²⁶.

5. Diğer Medreseler

Üsküp'te meşhur isimlerin görev yapması dolayısıyla öne çıkan bu medreselerin yanında diğer medreselerden de bahsetmek gerekir. Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından zikredilen Atiye binti Yaşar Medresesi son döneme kadar aktif olarak eğitimin devam ettiği medreselerden biridir¹²⁷.

Hacı Hasan ibn Ali Bey Medresesine, Ekrem Hakkı Ayverdi'nin aktardığına göre, oğlu Mehmet Ali Bey tarafından akarlar vakffedilmiştir. Mehmet Ali Bey, Dervişan Mahallesinde bulunan evlerini de ölene kadar tasarruf hakkının kendisinde bulunması, vefatının ardından ise müderrisin evi olması kaydıyla medreseye vakfetmiştir. Ayverdi tarafından vakfiyenin tarihi 21 Kânûnisânî 1865 olarak verilmiştir¹²⁸.

Yahya Paşa Medresesi, Sultan Murad Medresesi, Mustafa Paşa Medresesi, Evliya Çelebi tarafından zikredilen meşhur medreseler arasında yer almaktadır¹²⁹. Mehmed Bey Medresesi, Tophane Medresesi, Tütünsüz Medresesi, Debbağ Şahin Medresesi, İbn Kocacık Medresesi, Kebir Mehmet Çelebi Medresesi ve Mirâtiye

¹²⁴ Mefail Hızlı, "Kuzey Makedonya'daki Osmanlı Medreseleri ve Üsküp", *Balkanlar ve İslâm - Balkanlarda İslâm Dini ve Kültürel Hayat-* c.2., İstanbul: Ensar Yayınları, 2020, s.260.

¹²⁵ *Salname-i Vilayet-i Kosova*, Priştine: Kosova Vilayet Matbaası, 1314/1896, s.191.

¹²⁶ Ayverdi, a.g.e., s.262.

¹²⁷ Ayverdi, a.g.e., s.290.

¹²⁸ Ayverdi, a.g.e., s.290.

¹²⁹ Evliya Çelebi Muhammed Zillî b. Derviş, haz. Ahmed Cevdet, s.556.

Medresesi maarif salnamelerinde ismi geçen ve Osmanlı'nın son dönemlerinde eğitimin devam ettiği medreselerdir¹³⁰.

Üsküp'ün merkez medreseleri dışında kazalarında bulunan ve taşra ulemasının çalıştığı medreseler de bulunmaktadır. Üsküp'ün kazalarından İştip'te Hudavendigâr Medresesi, Mehmed Emin Ağa Medresesi, Çarşı Camii Daru'l-kurra, Hüsam Paşa Daru'l-kurra, Kadın Ana Daru'l-kurra eğitim-öğretimin devam ettiği kurumlardır. Öte yandan Evliya Çelebi tarafından on bir mektep olduğu zikredilmesine rağmen Ayverdi dört mektebin ismine ulaşabildiğini aktarmıştır. Bunlar; Cuma Mahallesi Mektebi, Kara Kadı Mektebi, Mustafa Efendi Mektebi, Sinan Bey Mektebi'dir¹³¹.

Ayverdi'nin eserinde aktarılan Kalkandelen'deki eğitim kurumları olarak, Hacı Ali İsa Mektebi, Sinan Voyvoda Mektebi, Yukarı Çarşı Medresesi ve ismi bilinmeyen üç medreseden söz edilmektedir. Saat Medresesi ve Köprü Medresesi maarif salnamelerinde ismi zikredilenler arasındadır.¹³² Koçana'da Maden Emni Hasan Bey Medresesi, Kumanova'da Eski Medrese ve İbrahim Bey Mektebi, Kratovo'da Sufi Mehmed Paşa Medresesi bilinen diğer eğitim kurumlarındandır.¹³³ Radovişte'de Cami-i Kebir ve Cami-i Cedid Medreseleri, Palanka'da Bayram Paşa Medresesi maarif salnamelerinde ismi geçen medreseler arasındadır¹³⁴.

İsimleri zikredilen bu medreselerde eğitim gören ya da görev yapan ulema ikinci bölümde ele alınacaktır. Bunun yanında ulemanın biyografilerinde zikrettikleri mektep ve medreselerin isimlerine de yer verilecektir.

B. MÜDERRİSLER

1. İshak Bey Medresesi Müderrisleri

İshak Bey Medresesi, Üsküp medreseleri içerisinde paye olarak en üstte bulunmaktadır. Bunun yanında ilmiye sınıfından dikkat çeken isimlerin müderrislik yapmasından dolayı önemli sayılmaktadır.

¹³⁰ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1317/1899, s.1338-1339.

¹³¹ Ayverdi, a.g.e., s.65-66.

¹³² *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1317/1899, s.1340.

¹³³ Ayverdi, a.g.e., s.78, 85, 87, 93.

¹³⁴ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1317/1899, s.1338-1339.

Müfret Şücâ ismiyle tanınan Şücâeddin İlyas Efendi, II. Murad döneminde bu medresede 40 yıl müderrislik yapmasından dolayı “Üsküp Şeyhi” olarak meşhur olmuştur¹³⁵. Ahmet Suphi Furat, Molla Şücâeddin İlyas’ın İshakiye Medresesi’nin ilk müderrisi olabileceğini aktarmıştır¹³⁶. Taşköprülüzâde ise eserinde Molla Zeyrek’in Molla Şüca’dan uzun yıllar ders okuduğunu yazmıştır¹³⁷.

Fatih devrine gelindiğinde dönemin tanınmış simalarından Hızır Bey’in oğlu, Yakup ve Sinan Paşaların kardeşi olan Ahmet Paşa, 40 akçe ile Semâniye medreselerinden birine müderris olarak tayin edilmiştir. Fakat kardeşi Sinan Paşa’nın vezirlikten azledilmesi üzerine Ahmet Paşa da Sahn müderrisliğinden alınarak Üsküp İshak Bey Medresesi’ne tayin edilmiş, aynı zamanda kendisine Üsküp kadılığı görevi de verilmiştir¹³⁸. II. Bayezid döneminin bilinen isimlerinden Hatipzâde, Hocaazâde ve Sinan Paşa’dan ders okumuş, Sarı Gürz Nureddin Efendi ise Edirne ve Bursa medreselerinde görev yaptıktan sonra Üsküp İshak Bey Medresesi’ne tayin edilmiştir. Daha sonra Sahn-ı Seman Medreseleri’nden Başkurşunlu Medresesi’ne gönderilen müderris, Sultan Selim Han döneminde de İstanbul kadılığı yapmıştır. Taşköprülüzâde’nin aktardığına göre, kendisinin fıkıh ilmine dair *el-Murtazâ* isimli bir risalesi vardır¹³⁹.

Yavuz Sultan Selim Han döneminin önemli simalarından olan ve Kemalpaşazâde adıyla ünlenen Şeyhulislam İbn Kemal Efendi, Edirne Taşlık Medresesi’nde görev yapmasının ardından Üsküp İshak Bey Medresesi’ne müderris olarak atanmıştır. Ardından Edirne, Sahn ve II. Bayezid medreselerinde görev yapmıştır. Kanuni döneminin de en ünlü isimlerinden olan Kemalpaşazâde’ye “Müftî’s-Sekaleyn” unvanı verilmiştir. Kelam, fıkıh gibi ilimlerde verdiği eserlerin yanında tarih alanında ise meşhur “*Tevârih-i Âl-i Osman*” isimli eseri vardır¹⁴⁰.

Üsküp İshak Bey Medresesi’nde müderrislik yapmış meşhur isimlerden bir diğeri ise Taşköprülüzâde olarak tanınan İsâmüddin Ahmed Efendi’dır. 1529

¹³⁵ Baltacı, a.g.e., c.1, s. 493.

¹³⁶ Ahmed Suphi Furat, “Üsküp Medresesinde Hocalık Yapmış Osmanlı Alimler”, *GDAAD*, sy.12 (1982-1998), İstanbul, 1998, s.91.

¹³⁷ Taşköprülüzâde, *Eş-Şakâiku’n-Nu‘maniyye Fî Ulemâi’d- Devleti’l Osmâniye*, neş. Ahmed Subhi Furat, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985, s.108.

¹³⁸ Taşköprülüzâde, a.g.e., s.178; Baltacı, a.g.e., s.290.

¹³⁹ Taşköprülüzâde, a.g.e., s.298-299; Baltacı, a.g.e., s.615-616.

¹⁴⁰ Taşköprülüzâde, a.g.e., s.378-379; Baltacı, a.g.e., s.383.

senesinde yevmî kırk akçeyle bu medreseye atanmıştır. Taşköprülüzâde bu medresede hangi eserleri okuttuğunu şöyle ifade etmektedir:

*“Dokuz yüz otuz altı yılı Zilhicce ayında Üsküb İshakiye Medresesi’ne müderris olarak tayin olundum. Oraya gittikten sonra Ramazan ayında Kitabu’l-Mesâbih ve Kitabu’l-Meşârik’i başından sonuna kadar okuttum. Yine orada et-Tavzîh kitabını başından sonuna kadar, Sadrü’ş-şerîa’nın Şerhu’l-Vikâye adlı eserinin bey’ bölümünü başından sonuna kadar okuttum. Yine orada Seyyid Şerîf’in Şerhu’l-Ferâiz’ini okuttum. Şerhu’l-Miftâh’ı da Beyân sanatının başından kitabın sonuna kadar okuttum”*¹⁴¹.

Ayrıca Taşköprülüzâde, Şakâik ve Târih-i Kebîr isimli eserlerini Üsküp’te bulunduğu dönemde yazmıştır¹⁴².

Üsküp’te müderrislik görevini yapanlar yanında Üsküp doğumlu olan meşhur isimler de vardır. Bunlardan en çok tanınanı İshak Çelebi b. İbrahim Üskübî’dir. I. Selim döneminin meşhur şair ve âlimlerinden biri olan İshak Çelebi, Üsküp medresesinde müderrislik yapmıştır¹⁴³. Sahn-ı Seman, Edirne Dârülhadis’i gibi meşhur medreselerde görev yaptıktan sonra Şam kadısı olarak tayin edilmiştir¹⁴⁴.

İshakiye medresesi, Üsküp medresesi, İshak Bey medresesi ya da İshak Paşa medresesi olarak isimlendirilen bu medresede görev yapmış diğer müderrisler; Leyszâde Pîr Ahmed, Mimarzâde Muhyiddin Mehmed, Kırtaszâde Muhyiddin Efendi, Taşköprülü Muslihuddin Mustafa Efendi¹⁴⁵, Arapzâde Abdülbâki Efendi, Zeyrekzâde Paşa Çelebi, Hayreddin Efendi, Şemseddin Efendi, Abdülkerim Efendi, Mahmud Efendi, Şeyh Hüsam Efendi’dir¹⁴⁶.

¹⁴¹ Taşköprülüzâde, a.g.e., s.557.

¹⁴² Asım, a.g.e., s.47.

¹⁴³ Taşköprülüzâde, a.g.e., s.474; İsmet Parmaksızoglu, “Üsküplü İshak Çelebi ve Selimnâmesi”, *Tarih Dergisi*, sy.5-6 (1951-52), s.124-125.

¹⁴⁴ Taşköprülüzâde, a.g.e., s.474; Baltacı, a.g.e., s.627.

¹⁴⁵ Şakâik’un-Nu‘mâniye ve Miftâhu’s Saâde eserlerinin yazarı meşhur Taşköprülüzâde İsmâüddin Ahmed Efendi’nin babasıdır.

¹⁴⁶ Baltacı, a.g.e., s.493-494. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Taşköprülüzâde, Eş-Şakâiku’n-Nu‘maniyye fi ulemâi’d- devleti’l Osmâniye.

2. İsa Bey Medresesi Müderrisleri

Alâeddin Efendi bu medresede müderris olarak görev yapıyorken berâtsiz müderris olduğu anlaşıldığı için 1581 senesinde görevden alınmıştır. Yerine günlük 50 akçe ve müftülük makamı verilerek Hayreddin Efendi atanmıştır. 1587 senesinde Niğbolu Kadı İvaz Medresesi'nden ayrılmış olan Ahmed Efendi, yevmî 50 akçeyle İsa Bey Medresesi'nde göreve başlamıştır. Kendisine Üsküp müftülüğü verilmiş ve yevmiyesi 60 akçeye çıkarılmıştır. 1589 senesinde Hezargrat'taki İbrahim Paşa Medresesi'nden ayrılmış olan Pîrî Mehmed Efendi yevmî 70 akçe ve müftülük göreviyle bu medreseye tayin edilmiştir¹⁴⁷.

17. yüzyıla ait atama kayıtlarında İsa Bey medresesinde görev yapan müderrislere günlük 100 akçe verildiği tespit edilmiştir¹⁴⁸.

C. KADI VE MÜFTÜLER

Müderrislik görevi dışında müftülük ve kadılık mesleği de ilmiye mesleği içerisinde önemli bir yer tutmaktadır.

Kadılıklar; mevleviyet kadılıkları, yevmî 499-400 akçeli olanlar ve kadıaskerin yetkisi dâhilindeki kadılıklar şeklinde sınıflandırılmıştır. Kadıaskerlerin yetki alanı altında bulunan kadılıklar Rumeli, Mısır ve Anadolu kadılıklarıydı. Rumeli kadılıkları ise; Sitte-i Âliye, Ūla, Karîb ile'l-Ūlâ, Sâniye, Karîbe ile's-Sâniye, Sâlise, Râbia, Karîb ile'r-Râbia, 200-150 arası mansıplar, Karîbe ile'l-Menâsıb, 150-130 arası mansıplar, 130-100 arası mansıplar şeklinde derecelendirilmiştir. Üsküp, en üst rütbede olan sitte-i âliye kısmında olup yevmî 300 akçelik kadılıktı¹⁴⁹.

Bu bölgede kadılık yapan isimlere örnek olarak, Şeyh Lütfullah Efendi'den bahsedilebilir. Hoca Efendi'den mülâzım olduktan sonra 40 akçe ile Silivri'de bulunan Piri Paşa Medresesi'ne atandı. 1586 senesinde on akçe terakki alarak hariç rütbesine yükseltildi. Babası Rumeli kadıaskeri olan Zekeriya Efendi'ydi. Mevâlîzâdelerden olduğu için kendisine itibar edilmekteydi. Bu sebeple 1589

¹⁴⁷ Baltacı, a.g.e., s.490-492.

¹⁴⁸ İnbaşı-Kul, a.g.e., s.8

¹⁴⁹ Yasemin Beyazıt, *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s.180-182.

senesinde 300 akçeyle Üsküp kadısı olarak atandı. Kadılık bölgesine Kumanova ve Kratova nahiyeleri de eklendi ve müfettişlik görevi verildi¹⁵⁰.

1591 senesinde Üsküp kadılığının boşalması üzerine daha önce burada görev yapmış ve dört yıl infisâli bulunan Mevlana Kemaleddin'in atandığı bilinmektedir¹⁵¹.

Üsküp'te müftülük yapmış kişilere bakıldığında öne çıkan isimlerden biri Pîr Mehmed Üskübî'dir. Üskübî, devşirme çocuğu olarak İstanbul'da dünyaya gelmiştir. İlk zamanlar dervişlik yoluna girip Bektaşilere katılsa da daha sonra ders okumaya başlamış ve Çivicizâde Mehmed Efendi'ye mülazim olmuştur. Maktul İbrahim Paşa Medresesi'nde müderrislik yaptıktan sonra Üsküp müftüsü olarak tayin edilmiş ve burada uzun yıllar hem müftülük hem de müderrislik görevinde bulunmuştur. 1611 senesinde Üsküp'te vefat etmiştir. En önemli eserlerinden biri *Muînü'l-müftî fi'l-cevâb ale'l-müsteftî (Fetâvâ-yı Üskübî, Fetâvâ Kör Müftî)* isimli eseridir. Sık müracaat edilen ve döneminin muteber eserlerinden kabul edilen bu kitabın kütüphanelerde otuzdan fazla yazma nüshası bulunmaktadır¹⁵². Süleymaniye Kütüphanesi Âşir Efendi Koleksiyonu'nda bulunan yazması incelenmiş olup eserin fıkıh eseri sistematığıne göre düzenlendiği, kitabı's-salât, kitabı't-taharet gibi kısımlara ayrıldığı ve ilk sayfada bu bölümlerin sayfa numaraları verildiği tespit edilmiştir Müellif, mes'ele yazıp soruyu sormuş, el-cevab kısmında da fetvasını vermiştir.

Klasik dönemde meşhur Üsküplü âlimlerden biri Altıparmak Mehmed Efendi'dir. Üsküp'te doğmuş ve ilk eğitimini burada tamamladıktan sonra Bayramiyye tarikatına bağlanmıştır. Ardından İstanbul'a gelerek Fatih Camii'nde hadis ve tefsir dersleri okutmuştur. Uzun yıllar İstanbul'da bulunduktan sonra Kahire'ye gitmiş ve vefatına kadar bu şehirde ilim ile meşgul olmuştur. 1623 senesinde vefat etmiş ve kendi yaptırdığı mescidin avlusuna defnedilmiştir. Arapça ve Farsça'dan tercüme ettiği eserleri bilinmektedir¹⁵³.

¹⁵⁰ Beyazıt, a.g.e., s.224.

¹⁵¹ Beyazıt, a.g.e., s.124.

¹⁵² Şükrü Özen, "Pîr Mehmed Üskübî", *DİA*, c.34, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, s.276-277.

¹⁵³ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri 1299-1915*, haz. Ali Fikri Yavuz, İsmail Özen, İstanbul: Meral Yayınları, 1925, c.1, s.239-240; Adnan Karaismailoğlu, "Altıparmak Mehmed Efendi", *DİA*, c. 2, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, s.592.

Üsküp kadıları arasında Üsküplü olmamasına rağmen Üskübî olarak meşhur olmuş bir isim dikkat çekmektedir. Üveys b. Mehmed el-Alaşehirî el-Üskübî, Manisa/Alaşehir doğumlu, asıl ismi Üveys olup Veysî diye meşhur olmuştur. Mısır'a tayin edilen Mehmet Şerif Paşa'nın divan katipliği, Alaşehir, Aydın, Tire, Akhisar, Saruhan emvâl-i hâssa müfettişliği, ardından Macaristan seferinde Ordu-yı Hümâyûn kadılığı yapmıştır. 1605 senesinde Üsküp kadılığına tayin edilmiştir. Görevden azledilmiş, tekrar atanmış, 1613 senesinde üçüncü defa tekrar tayin edilmiştir. Birkaç defa azledilip tekrar Üsküp'e atanmış olan Veysî, 1625 senesinde yedinci defa Üsküp kadısı olarak tayin edilmiş ve bu son görevinden de azledilmiştir. Üsküp'te bu şekilde uzun yıllar kadılık yapmasından dolayı Veysî-i Üskübî diye meşhur olmuştur. 1628 senesinde Üsküp'te vefat etmiştir. Veysî, sanatlı nesir alanında Türk edebiyatında en güçlü isimlerden sayılmaktadır¹⁵⁴. Siyer-i Veysî diye meşhur olmuş “*Dürretü't-tâc fî sîreti sâhibi'l-mi'râc*” isimli eseri ilk Türkçe telif siyer eseri olarak kabul edilmektedir¹⁵⁵. Mekke ve Medine şeklinde iki kısma ayrılmış olan eseri Bedir muharebesine kadar yazabilmiş, tamamlamaya ömrü vefa etmemiştir. Eser üzerine Şair Nâbî ve Nazmizâde Bağdadî tarafından zeyl yazılmıştır¹⁵⁶. Veysî'nin Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki önemli eserlerinden bir kaç şunlardır: Hâbnâme, Kasâid ve Eş'ar, Divân, Şehadetnâme-i Veysî, Hediye-tü'l-Muhlisîn, Tevbenâme, Münşeât, Fütûh-ı Mısır.

18. yüzyılda isminden bahsettiren Üsküplü âlimlerden biri Vahdetî Osman Efendi'dir. Edirne'ye yerleşmesinden dolayı Edirnevî olarak da tanınmıştır. Şeyh İsmail Hakkı Efendi'nin halifelerindendir. Kendisinin “*Mühtedi'l-Enhur ilâ Mültekâ'l-Ebhur*” isimli yazdığı Mülteka şerhi fıkıh alanındaki yetkinliğini de göstermektedir¹⁵⁷. *Şerhu Erba'ine Hadis, Divân-ı Vahdetî* isimli yazma eserleri de Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

Üsküp'ün ilim geleneği içerisindeki yerine işaret etmek amacıyla bahsedilen meşhur medreseleri ve müderrisleri diğer yandan müftülük ve kadılık yapmış belli başlı kişilerin isimleri kısaca bu şekildedir. İlmiye sınıfı içerisinde bu bölgede görev

¹⁵⁴ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî (Osmanlı Ünlüleri)*, haz. Nuri Akbayar, sad. Seyit Ali Kahraman, c.5, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s.1664; Bayram Ali Kaya, “Veysî”, *DİA*, c.43, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, s.76.

¹⁵⁵ Mustafa Erkan, “Dürretü't-Tâc”, *DİA*, c.10, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, s.33.

¹⁵⁶ Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., c.2, s.424.

¹⁵⁷ Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., c.1, s.217.

yapmış kişilerin biyografileri ayrıntılı bir şekilde Taşkürölüzade'nin *Şakaik*, Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmânî*, Mehmet Zeki Pakalın tarafından hazırlanan *Sicill-i Osmânî Zeylleri* ile Bursalı Mehmed Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* gibi eserlerde yer almaktadır.

Kısacası Üsküp, siyasî, idarî ve sosyal anlamda Rumeli toprakları içerisinde merkezî bir konumdaydı. Osmanlı ilmiye geleneği içerisinde Rumeli'nin en canlı merkezlerinden biri sayılmaktaydı. Yaptırılan medreseler ve bölgede görev yapan ulemanın katkısıyla ilmî bir gelenek oluşmuştu. İkinci bölümde bu geleneğin devamı olarak Osmanlı'nın son döneminde bu bölgede görev yapmış ya da bu bölgede doğup Osmanlı'nın başka coğrafyalarında görev verilen ulema ele alınacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM
OSMANLI EĞİTİM-ÖĞRETİM SİSTEMİ İÇERİSİNDE
ULEMANIN DURUMU

I. SON DÖNEM OSMANLI MEDRESELERİ VE ULEMASI HAKKINDA KISA BİR DEĞERLENDİRME

Osmanlı Devleti modernleşme ile birlikte devletin birçok farklı kurumunda olduğu gibi eğitim alanında da yeniliklere başvurmuştur. II. Mahmud dönemi itibariyle reformlar çerçevesinde yeni eğitim öğretim kurumları tesis edilmiştir. Yeni mekteplerin kurulduğu bu dönemde medreseler ihya hareketinin dışında bırakılmıştır. Açılan yeni eğitim kurumlarının mektepli-medreseli şeklinde iki farklı zihniyeti doğurduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı'nın yüzyıllardır ilim geleneğini taşıyan medreseler için II. Abdülhamid döneminde sunulan layihalarla ıslah hedeflenmiştir. İstanbul ve taşra medreselerinin ders programlarında değişikliklere başvurulmuştur. Bu dönemde bizzat medrese mezunlarının bu kurumları eleştirdiğine şahit olunmaktadır. Fakat medreseler hakkında esas ıslah hareketleri II. Meşrutiyet sonrasında başlatılacaktır.

Zeki Salih Zengin son dönem eğitim kurumlarını ele aldığı eserlerinde medreselerin 16. asırdan itibaren gerileme ve çökme dönemine girerek ihtiyaçlara cevap veremediğini, en iyi dönemlerinde İbn Kemal, Ebu Suud gibi isimler yetiştirse bile asla Gazali, İbn Sina seviyesine ulaşamadıklarını söylemektedir. Medreselerin adlî, idarî personel yetiştirme ve dinî eğitim verme fonksiyonlarından son dönemde sadece din eğitimi fonksiyonu kaldığını iddia etmektedir. Fakat yeni reform sistemi içerisinde bu fonksiyonu bile yerine getiremeyen medreselerin sistem dışında bırakılıp kendini asla yenileyemediğini ifade etmektedir¹⁵⁸.

Diğer yandan İsmail Kara ve Fatih M. Şeker eserlerinde bu iddianın aksini ileri sürmektedir. Kara, medreselerin tıpkı Osmanlı gibi çökmüş değil, durdurulmuş olduğunu söylemekte ve medrese çıkışlı biri olan Cevdet Paşa için şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Osmanlı modernleşmesinin en önemli ve hacimli kanunlaştırma ve hukuk müdevvenatı hazırlamakla görevlendirildiği güne kadar fıkıhla, hukukla özel olarak ilgilenmiş değildi. Ortaya koyduğu, koyabildiği eserler ortada; muhteva, dil, teknik özellikler, eski-yeni dengesi, mevcut

¹⁵⁸ Zengin, II. Meşrutiyet..., s.15-28.

ihtiyaçları karşılama ve temayülleri cevaplama açıları mükemmel. Osmanlı Tarihi yazmakla görevlendirildiğı zamanda da tarih özel ilgi alanlarına dahil değildi. Osmanlı Devleti'nin en kritik dönemini yazmasına rağmen Tarih-i Cevdet'in başarısı ortada. (...) Tek örnek bu değil. Elmalılı Hamdi Efendi Hak Dini Kuran Dili adlı tefsirini yazmaya koyulduğu zaman, zihni melekelerini ve çalışma gücünü fıkıh sahasında yoğunlaştırmıştı. Fıkıh Kamusu yazma gayretlerinin semere vermesine gözünü dikmişti. Kaderin cilvesiyle TBMM'nin bir kararı onu tefsir yazmaya sürükledi. Kadere rıza verdi, oturdu ve tefsir vadisinde kimsenin göz ardı edemeyeceğı, müstağni kalamayacağı bir eser ortaya koydu.”

Görüldüğü üzere Kara, medreselerin çökmediğine dair tezini Elmalılı Hamdi Yazır örneğı ile de desteklemektedir¹⁵⁹.

Fatih M. Şeker ise *Modernleşme Devrinde İlmiye* isimli eserinde İbnülemin ve Cevdet Paşa örnekleri üzerinden medreselerin Cumhuriyet döneminde telakki edildiğı şekilde çürümüş olduğı iddialarını reddetmektedir. Cevdet Paşa gibi donanımlı bir kimsenin Osmanlı'nın son dönem medreselerinde yetiştiğini şu şekilde ifade etmektedir:

“Cumhuriyet döneminde medreselerin çürüdüğü iddialarının afâkı tuttuğı bir atmosferde, hadisenin iç yüzünü Yahya Kemal ve İsmail Kara ile beraber fark edenlerden biri olan Tanpınar'ın işaret ettiğı gibi, medrese pıhtılaştığı devirde bile büyük imkânlar hazinesine, Cevdet Paşa çapında âlimler çıkarabilecek vasıflara sahiptir. O ele aldığı mevzuların hiçbirisine doğrudan ihtisası olmamasına rağmen hepsinin üstesinden gelmesini doğrudan medreseye borçludur”¹⁶⁰.

Şeker, medreselerin çöktüğü tezine karşı Mustafa Sabri'den alıntı yaparak “eğer ilmiyeden eser kalmışsa yine medreselerde ve medreseler sayesinde kalmıştır”

¹⁵⁹ İsmail Kara, *Şeyh Efendinin Rüyasındaki Türkiye*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2016, s.158-159.

¹⁶⁰ Fatih M. Şeker, *Modernleşme Devrinde İlmiye Cevdet Paşa-İbnülemin Örneğı*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2015, s.68-69.

ifadesine yer vermekte ve medrese sisteminin son dönemde Cevdet Paşa gibi bir âlim yetiştirebildiğini vurgulamaktadır¹⁶¹.

Cevdet Paşa üzerinden yürütülen son dönem medreseleri hakkındaki diğer bir tez ise Richard Chambers’a aittir. Chambers, medreseler için şunları söylemektedir:

*“Tanzimat’ın ilk yıllarında medreselerde gerçekten eğitilmiş, kendisini mesleğine adanmış hocalar; İstanbul’da özel ders almak isteyen öğrencilerin bulabileceği belli bir sayıda ulema hala vardı. Her şeye rağmen, bir öğrenci, Ahmed Efendi’nin yaptığı gibi hocalarını çok dikkatli seçerse ve yaygın değerlerini aşmak için çabalarsa mükemmel bir eğitim alması mümkündür”*¹⁶².

Son dönem Osmanlı medreseleri ve yetiştirdiği ulema hakkındaki tezler bahsedildiği şekliyle iki ayrı yönde ilerlemiştir. Bu bölümde amacımız, Osmanlı’nın son döneminde ciddi karışıklıkların yaşandığı Rumeli’de medreselerin durumunu, bu medreselerden yetişen ulemanın konumunu ve bu bölgede görev yapmış ulemayı tespit etmektir. İncelemenin temel kaynağı Üsküp’te doğmuş ve görev yapmış müderris, müftü, kadı gibi ilmiye ricalinden kırk bir kişinin* Sicill-i Ahvâl dosyalarıdır. Bunun yanında bazı isimlerin ilmiyedeki ilerleyişleri de tarik defterleri üzerinden takip edilmiştir. Bunlar dışında Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’nde isimleri zikredilen fakat sicill-i ahvâl ve tarik defterinde ismi bulunmayan onlarca isim de değerlendirmeye alınacaktır.

II. DOĞUM YERLERİ BAKIMINDAN ÜSKÜP’TE GÖREV YAPAN ULEMA

Üsküp uleması olarak ele alınan grup içerisinde Üsküp ve kazalarında doğmuş, fakat memleketin farklı coğrafyalarında görev yapmış isimlerin yanında, Osmanlı’nın diğer bölgelerinde doğmuş, ancak Üsküp’te görev yapmış isimler de yer alacaktır. Ulemanın doğum yerlerinin ele alınması, ilmiye istihdamında nasıl bir

¹⁶¹ Şeker, a.g.e., s.80-81.

¹⁶² Richard L. Chambers “Bir Ondokuzuncu Yüzyıl Âlimi Ahmed Cevdet Paşa’nın Eğitimi” çev. Esen Başara, *Türkiye Günlüğü*, Eylül-Ekim 1997, s.47.

* Tezde biyografilerine müracaat edilen ulema sayısı aslında 37’dir, ancak bunlardan 4’ü hem Üsküp’te doğan hem de burada görev yapan kişiler oldukları için ayrı ayrı ele alındığında 41 sayısına ulaşılmaktadır.

sistem işlendiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Üsküp doğumlu olup Arap coğrafyalarında görev yapanlar olacağı gibi söz gelimi Konya doğumlu olup Üsküp'te görev yapmış isimlere de rastlanacaktır.

Öncelikle son dönem Üsküp uleması hakkında genel bir bilgi edinebilmek için doğdukları yerler bakımından bir liste sunmak istiyoruz:

Abdürreşid Efendi (h.1282/m.1865-66)	Üsküp
Hacı Kemal Efendi	Üsküp
Hasan Fehmi Efendi (h.1273/m. 1856-57)	Üsküp
Mehmed Vehbi Efendi (1284)	Üsküp
Şeyh Ahmed Efendi (r.1284/m.1868-69)	Üsküp
Adem Hilmi Efendi (h.1282/m.1865-66)	Üsküp
Halid Haki Efendi	Üsküp
İdris Hıfzı Efendi (1292)	Üsküp
İsa Ruhi Efendi (h.1280/m.1863-64)	Üsküp
İsmail Hakkı Efendi (1280)	Üsküp
Mehmed Hilmi Efendi (r.1284/m.1868-69)	Üsküp
Mehmed Hurşid Efendi (1286)	Üsküp
Mehmed Vehbi Efendi (h.1284/m.1867-68)	Üsküp
Ömer Atıf Efendi (h.1289/m.1872-73)	Üsküp
Recep Cudi Efendi (h.1276/m.1859-60)	Üsküp
Recep Rüşdü Efendi (h.1250/m.1834-35)	Üsküp
Ömer Atıf Efendi (r.1289/m.1873-74)	Üsküp
Hüseyin Efendi (h.1245/m.1829-30)	Üsküp
Hüseyin Hüsnü Efendi (h.1286/m.1869-70)	Üsküp

Mehmed Cemil Efendi (h.1279/m.1862-63)	Üsküp
Mehmed Esad Efendi (h.1276/m.1859-60)	Üsküp
Hafız Behçet Efendi (1273)	Üsküp
Hayreddin Efendi (h.1287/m.1870-71)	Üsküp
Ali Efendi (h.1243/m.1827-28)	Üsküp
Said Efendi	Üsküp
Abdülkerim Efendi (r.1282/m.1866)	Üsküp
Mehmed Emin Efendi (r.1278/m.1862-83)	Üsküp
Abdülhamid Hulusi Efendi (h.1265/m.1848-49)	Bosna
Ahmed Nazif Efendi (1262)	Taşköprü
Ali Rıza Efendi (h.1235/m.1819-20)	Lofça
Eyüp Efendi	Preşova
İsmail Sıdkı Efendi (1282)	Tekfurdağı
Hasan Tahsin Efendi (h.1277/m.1860-61)	Antalya
Mehmed Arif Efendi (1246)	İstanbul
Mehmed Efendi (h.1280/m.1863-64)	Siroz
Nuh Necati Efendi (h.1286/m.1869-70)	Preşova
Mehmed Rüşdü Efendi (h.1267/m.1850-51)	Ergiri

Tablo 1: Doğum yerlerine göre ulemanın isim listesi

Abdürreşid Efendi, Hacı Kemal Efendi ve Mehmed Vehbi Efendi Üsküp doğumlu olup burada okumuş ve görevlerini de memleketlerinde ifâ etmişlerdir.

Hasan Fehmi Efendi (Arslan) Üsküp doğumlu olup Üsküp müftülüğü yapmış, fakat Balkan Harbi çıkması üzerine göç etmiş ve İnegöl müftüsü olarak görevine devam etmiştir. Mehmed Emin Efendi¹⁶³ ve Abdülkerim Efendi¹⁶⁴ ise Üsküp doğumlu olup hem Üsküp'te hem de farklı bölgelerde görev yapmış isimlerdir¹⁶⁵.

İştîp doğumlu Hüseyin Efendi ve Mehmed Es'ad Efendi memleketinde müftülük ve müderrislik görevlerinde bulunmuş iken Hüseyin Hüsnü Efendi ise Rodos, İmroz, Selanik'e bağlı Katrin kazası, Adana vilayetine bağlı Feke kazası ve son olarak da kendi memleketi olan İştîp kazasında görevlerde bulunmuştur. Bir diğer İştîp doğumlu olan Mehmed Cemil Efendi ise Rumeli'nin küçük kazaları olan Koçana ve Gostina kazalarında görev yapmıştır¹⁶⁶.

İncelenen ulema grubu içerisinde Kalkandelen doğumlu olup İstanbul'da görev yapan ve ilmiyede üst derecelere çıkan isimler dikkat çekmektedir. Fatih dersiamlığı yapmış, İstanbul ruusuna sahip Kalkandelenli İsmail Hakkı Efendi bu isimler arasındadır. Sicill-i Ahvâl dosyasında yer alan bilgiye göre kendisi medreselerin kapatılmasına kadar Süleymaniye medreselerinde müdüriyet görevinde bulunmuştur. Kürsü şeyhi olarak görev yapan ve Darü'l Hilafeti Aliyye medresesinde çalışan Mehmed Vehbi Efendi, Fatih dersiamı olan Adem Hilmi Efendi, Makriköy müftüsü olan İdris Hıfzı Efendi ise Dersaadet'te ilmiye saflarında kariyerine devam edenler arasındadır¹⁶⁷.

İstanbul'da kalarak ilmiyede ön sıralarda yükselen isimlerden bir diğeri ise Kalkandelenli Receb Rüşdü Efendi olmuştur. Kendisi Süleymaniye medreselerine kadar yükselmiş ve huzur derslerinde yerini almıştır¹⁶⁸.

İlmiye sınıfı içerisinde yapılan atamalarda bölgeler arasında sirkülasyon yaşandığı için Üsküp'te görev yapmış isimler arasında Bosnalı Abdülhamid Hulusi Efendi, Taşköprülü Ahmed Nazif Efendi, Lofçalı Ali Rıza Efendi, Akseki doğumlu

¹⁶³ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması (İlmiye Ricalinin Teracim-i Ahvali)*, c.3, İstanbul: Medrese Yayınları, 1980, s.197-198.

¹⁶⁴ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c.1, s.138-139.

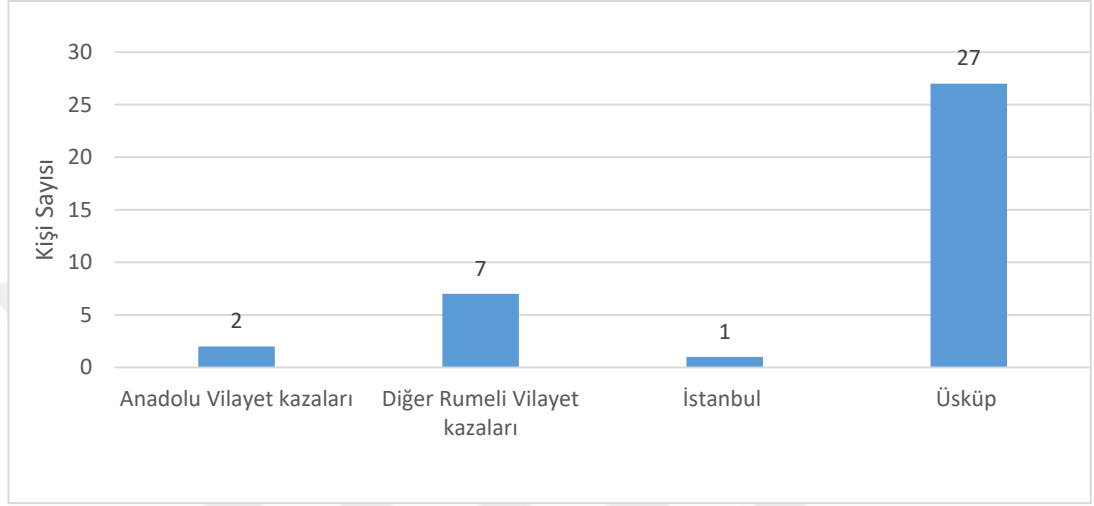
¹⁶⁵ MA. USAD. No:5626 Abdürreşid Efendi; No:4614 Hacı Kemal Efendi; No:83 Mehmed Vehbi Efendi; No:4613 Hasan Fehmi Efendi.

¹⁶⁶ MA.USAD. No:4705 Hüseyin Efendi; No:1611 Hüseyin Hüsnü Efendi; No:4728 Mehmed Cemil Efendi; No:1839 Mehmed Esad Efendi.

¹⁶⁷ MA.USAD. No:3767 İsmail Hakkı Efendi; No:5311 Mehmed Vehbi Efendi; No:3544 Adem Hilmi Efendi; No:1560 İdris Hıfzı Efendi.

¹⁶⁸ MA.USAD. No:121 Receb Rüşdü Efendi.

Hasan Tahsin Efendi gibi isimlere rastlanmaktadır¹⁶⁹. Fakat dikkat çekilen husus incelenen isimler arasında bu bölgede görev yapmış kişilerin kahir ekseriyetinin Rumeli kökenli olmasıdır. Bunun sebepleri arasında ise çok uluslu bir yapıya sahip olan bu coğrafyaya yerel dillere hâkim olan bu bölgeden isimlerin atanmasıyla yaşanacak dil problemlerinin önlenmesi sayılabilir.

Grafik 1: İncelenen ulema grubunun doğum yeri oranı.

III. İLİM YOLUNDA AİLE ETKİSİ

Taşra ulemasının ilmiye ricali arasındaki yerini incelerken en önemli faktörlerden birinin aile etkisi olduğu şüphesizdir. Bilindiği gibi Osmanlı uleması arasında aileden ilmiyeye girme -beşik uleması- gibi yapılar oluşmuştur¹⁷⁰. Ailenin ilmiye mensubu olması durumunda müderrisin taşraya değil de merkezî bir medreseye atanması söz konusu olabiliyordu. Öte yandan sosyal kökenleri sayesinde kişinin kariyerinde ilerlemesi ve diğer talebelere nazaran hocalara ulaşip icâzetnâme alması daha kolaydı. Örneğin Mehmed Arif Efendi, babası nüvvâbtan olup İstanbul'da meşhur bir aileye mensuptur. Rumeli'de birçok kazada görev yaptıktan sonra Süleymaniye müderrisliğine kadar yükselmiştir. Fakat Mehmed Arif Efendi incelenen ulema arasında istisna örneklerdendir¹⁷¹.

¹⁶⁹ MA.USAD. No: 2678 Abdülhamid Hulusi; No:224 Ahmed Nazif Efendi; No:300 Ali Rıza Efendi; No:171 Hasan Tahsin Efendi.

¹⁷⁰ Osmanlı ilmiye sistemine ailenin etkileri hakkında ayrıntılı okuma için bakınız: Madeline C. Zilfi, *Dindarlık Sonrası Osmanlı Uleması Klasik Dönem Sonrası 1600-1800*, çev. Mehmet Faruk Özçınar, Ankara: Birleşik Yayınları, 2008.

¹⁷¹ MA.USAD. No:724 Mehmed Arif Efendi.

Ailesi köyde çiftçilik yapan Adem Hilmi Efendi, Fatih dersiamlığı yaparken babası tüccar olan Receb Rüşdü Efendi ise Fatih medreselerinde ders verdiği dönemde padişahın huzur derslerine katılmış, aynı zamanda kendisine Kuds-i Şerîf payesi verilmiştir¹⁷². Bu isimler taşradan gelen ulemanın İstanbul’da yükselebildiğine örnektir. Ulema içerisinde babası ilmiyeden olanların sayısı çoğunluktadır. İlmiyeden olanların görevleri kadı, nâib, müftü, imam şeklindedir. Hepsisi de taşrada görev yapmışlardır. Diğer meslek grupları ise esnaf, mahkeme-i şeriyye muhızırı; ayrıca çiftçi ve rençber gibi ziraatle meşgul olanlar ile toprak sahibi olan ashâb-ı alâka¹⁷³ olarak zikredilebilir.

İlmiye sınıfı içerisinde taşra kökenli ulemanın da merkezî ulema arasına girip İstanbul’da yükseldiği ve ilmiyenin üst kademelerine çıkabildiği tespit edilmiştir. Fakat bunlar istisnai durum olarak kalmakta, çoğunluk taşrada görev yapmaktadır.

IV. EĞİTİM-ÖĞRETİM SÜREÇLERİ

A. MEKTEP EĞİTİMİ

Osmanlı eğitim sistemi içerisinde çocuklar evde ailelerinden ya da camide bir hoca efendiden ilk eğitimlerini alıyorlardı. Genellikle mahalle içerisinde cami ve medreselerin civarına inşa edilen mahalle mekteplerinde Kur’ân-ı Kerim, tecvid, hüsn-i hat, fıkıh, edeb-ahlak ve İslam dini gibi temel geleneksel derslerin yanında aritmetik gibi dört işlem becerisinin kazandırıldığı dersler de verilmekteydi¹⁷⁴.

II. Abdülhamid dönemiyle birlikte eğitimde yapılan ıslahatlar çerçevesinde sıbyan mektepleri ibtidâî mekteplere dönüştürüldü. İlköğretimin yaygınlaştırılması istenilen bu dönemde İstanbul dışındaki bölgelere de yeni tarzda eğitim verecek olan ibtida-i mektepleri açıldı. Örneğin İsa Ruhi Efendi Kalkandelen’e ibtidâî mektebi ve rüşdiye açılmadığından dolayı ilk eğitimini sıbyan mektebinde aldığını söylemektedir. İbtidâî mekteplerini takiben günümüzde ortaöğretimi ifade eden rüşdiyeler de taşrada açılmıştır. Mesela, Mehmed Cemil Efendi İştîp İbtidâî Mektebi’nde eğitimine başlamış ardından rüşdiye mektebine giderek burda “*ikmal-i*

¹⁷² MA.USAD. No:3544 Adem Hilmi Efendi; No:121 Receb Rüşdü Efendi.

¹⁷³ Çiftlik sahipleri için kullanılan bir terim.

¹⁷⁴ Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1999, s.77-80.

fünûn eylediğini” bildirmiştir¹⁷⁵. Mehmed Emin Efendi ise, Üsküp’te ibtidâî mektebinin ardından rüşdiye mekteplerinde okuyup şehâdetnâme almıştır¹⁷⁶.

Sıbyan mektepleri geleneksel tarzda eğitime devam ederken ibtidâî mektepler için yeni programlar hazırlanmıştır. Abdülhamid döneminde düzenlenen bu programlar ile ibtidâî mekteplerinde Kur’ân-ı Kerîm, tecvîd, ilmihâl, ahlâk gibi sıbyan mektebinde bulunan dinî içerikli derslerin yanında hesap, hat, ziraat gibi derslerin de eklendiği bilinmektedir¹⁷⁷. Receb Rüşdü Efendi gittiği ibtidâî mektebinde Kur’ân-ı Kerîm, tecvîd, ilmihâl ve mükeddemât-ı ulûmdan sarf ve nahiv okuduğunu dile getirmiştir¹⁷⁸.

Ulema grubu içerisinde sıbyan ve ibtidâî mekteplerinde eğitim alanlar çoğunlukta olduğu halde Hasan Fehmi Efendi gibi ilk eğitimini bir müderristen alan, İsmail Hakkı Efendi gibi ilk eğitimi için medreseye giden ya da Nuh Necati Efendi gibi bir imam efendiden ders alan şeklinde farklılara da rastlanmaktadır¹⁷⁹. Sıbyan mekteplerinde eğitimin Ömer Atıf Efendi’nin ifadesiyle beş sene ve eski usul üzere olduğu anlaşılmaktadır¹⁸⁰. Rüşdiye mekteplerinin ise eğitim süresi Mehmed Cemil Efendi’nin “*dört sene burada ikmâl-i fünûn*” ettim ifadesiyle anlaşılmıştır¹⁸¹.

Sıbyan mektebine 6 yaşında bed-i besmele ile başlayan Ali Efendi, burada Türkçe ve Arnavutça risaleler okumuş ardından ibtidâî mektebinde ise Kur’ân-ı Kerîm, tecvîd, ilmihâl dersleri alıp dinî risaleler okumuştur. Aynı zamanda 9 yaşında iken Üsküp Alaca Cami Medresesi’ne devam ederek orda dört sene boyunca avâmil, izhâr, ilm-i beyân, isâgocî, adâb gibi dersler almış, Molla Câmi okumuştur. Daha sonra Fatih Hafız Paşa Medresesi’ne giderek eğitimini sürdürmüştür¹⁸².

¹⁷⁵ MA.USAD. No:4683 İsa Ruhi Efendi; No: 4728 Mehmed Cemil Efendi.

¹⁷⁶ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c.3, s.197.

¹⁷⁷ Abdülhamid dönemi ibtidâî mektepleri programları için ayrıca bakınız: Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi...*, s.52-62.

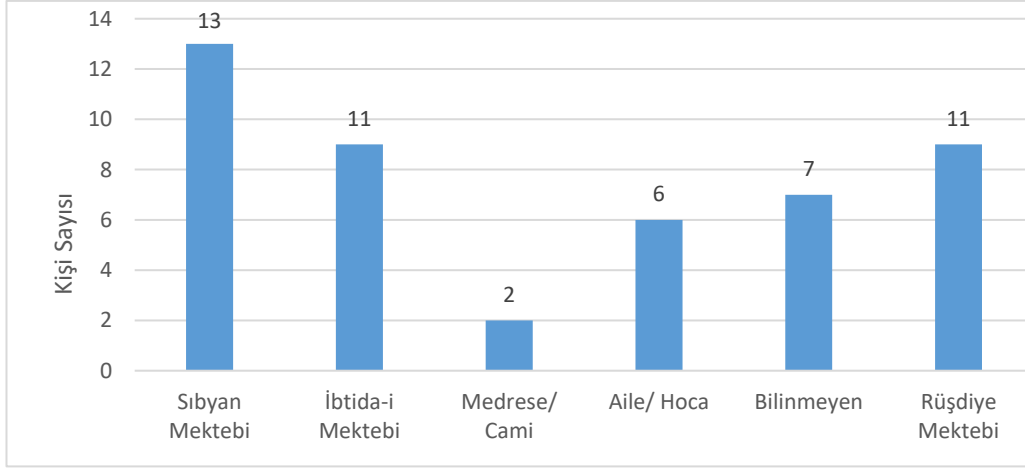
¹⁷⁸ MA.USAD. No:121 Receb Rüşdü Efendi.

¹⁷⁹ MA.USAD. No:4613 Hasan Fehmi Efendi; No:3767 İsmail Hakkı Efendi; No: 4732 Nuh Necati Efendi.

¹⁸⁰ MA.USAD. No:4684 Ömer Atıf Efendi.

¹⁸¹ MA.USAD. No: 4728 Mehmed Cemil Efendi.

¹⁸² MA. USAD. No:1808 Ali Efendi.

Grafik 2: Ulemanın ilk eğitimini aldığı kurumlar

B. MEDRESE EĞİTİMİ

Osmanlı son döneminde modernleşmeyle beraber yeni eğitim kurumları açılmıştır. Fakat medreseler bu kurumların dışında kalmış ıslah edilmeyi bekleyen kurumlardır. Osmanlı uleması içerisinde medresenin ıslahını gerekli görenler olduğu gibi tam tersi görüşü benimseyenler de mevcuttu. Diğer yandan açılan yeni eğitim kurumları, mektepli-medreseli şeklinde iki farklı zihniyeti doğurmuştur. Buna rağmen medreseler Osmanlı'nın son dönemlerinde dahi eğitim sisteminin temel taşlarından biri olmaya devam etmekteydi. Medreseler işlerliğini hem merkezde hem de taşrada sürdürmekteydi. Üsküp ve kazalarında eğitimler devam ediyordu. Örneğin Üsküp müftüsü Abdürreşid Efendi Üsküp'ün eski medreselerinden biri olan Meddah Medresesi'nde eğitim almıştır¹⁸³. Aynı şekilde Ali Efendi de Üsküp'te Alaca Câmîi'nde okumuş, ardından Fatih medreselerine geçiş yapmıştır¹⁸⁴. Mehmed Emin Efendi Üsküp Medresesi'nde okumuş¹⁸⁵, Üsküplü Abdülkerim Efendi ise Üsküp'te İskeçe Medresesi'nde okumuştur¹⁸⁶.

Üsküp Debbağ Şahin Medresesi, İsa Bey Medresesi, Mustafa Paşa Medresesi, İshakiye Medresesi, Koca Medresesi, Mahmut Çelebi Medresesi ve Mir'atıyye

¹⁸³ MA. USAD. No:5626 Abdürreşid Efendi.

¹⁸⁴ MA. USAD. No:1808 Ali Efendi.

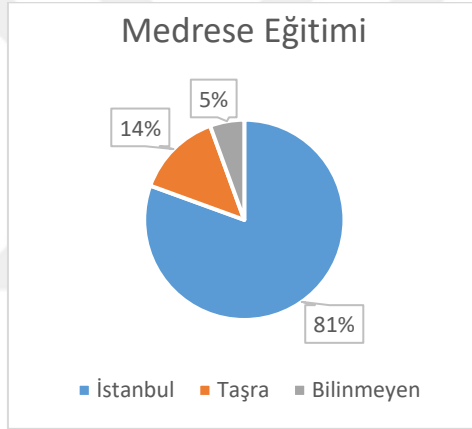
¹⁸⁵ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c.3, s.197

¹⁸⁶ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c.1, s.138-139.

Medresesi Üsküp'ün Osmanlı'nın elinden çıkışına kadar eğitimin devam ettiği medreselerdir¹⁸⁷.

Üsküp'ün kazası İştîp'te doğan Mehmed Cemil Efendi ve Mehmed Es'ad Efendi medrese eğitimlerini de İştîp medresesinde almışlardır¹⁸⁸. Kalkandelen doğumlu bütün isimler ise medrese eğitimlerini İstanbul/Fatih'te almışlardır. Bu durum bölgedeki medreselerin işlevliği konusunda soru işareti bırakmaktadır. Fakat bunun yanında buraya tayin edilen müderrisler Saat Medresesi, Kalkandelen Medresesi ve Ahmed Bey Medresesi'nden bahsetmektedirler.

Bu bölgelerde eğitim aktif olarak devam etmesine rağmen kariyerinde ilerlemek isteyen öğrenciler İstanbul'a gitmeyi tercih etmekteydi. İncelenen grup içerisinde şöyle bir tablo ile karşılaşmış bulunmaktayız.

Grafik 3: Ulemanın Medrese Eğitiminde Tercih Ettiği Bölgeler

İstanbul'un Eğitim Merkezi Oluşu:

Taşra ulema grubu arasında en dikkat çekici unsurlardan biri çoğunluğun medrese eğitimini İstanbul'da almış olmasıdır. Kariyerinde ilerlemek isteyen Anadolu ve Rumeli'deki birçok öğrenci için İstanbul cazibe merkeziydi. Burada ünlü müderris ve hocalardan eğitim alma imkânları vardı. Diğer yandan İstanbul medreseleri sadece din hizmeti verecek personel değil aynı zamanda imparatorluğun diğer bölgelerinde adlî ve idarî görev yapacak personel de yetiştirmekteydi. Bu medreselerde eğitim alan öğrenciler müftü, kadı, nâib ve müderris olarak ülkenin çok farklı bölgelerinde görev yapabiliyorlardı. İstanbul'da eğitim almak Osmanlı

¹⁸⁷ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1317/1899, s.635.

¹⁸⁸ MA. USAD. No: 4728 Mehmed Cemil Efendi; No: 1839 Mehmed Esad Efendi.

bürokrasisinde yükselme imkânı da sağlamaktaydı. Bu gibi nedenlerle taşrada yetişen öğrenci ya ilk eğitimini alır almaz İstanbul'a gelerek bu sistem içerisine giriyor ya da memleketinde eğitim alsa bile Dersaadet'e gelip burada bir medreseye ya da hocanın ders halkasına dahil oluyordu.

İncelenen ulema grubunun %90'ı medrese eğitimini İstanbul'da almıştır. İstanbul medreseleri içerisinde en çok tercih edilen medrese Fatih Sahn-ı Seman Medreseleridir. Dikkat çekici bir diğer nokta ise medrese eğitimine İstanbul'da devam eden öğrencilerin çoğunluğunun başta Fatih Camii dersiamları olmak üzere farklı birçok camideki dersiamların ders halkalarını takip ederek icazet almalarıdır.

Bu isimlerden biri olan Hüseyin Hüsnü Efendi memleketi İştîp'teki eğitiminin ardından Fatih Ayak Kurşunlu Medresesi'nde ders almaya başlamıştır. Aynı zamanda Sufî Bekir Efendi'nin ilim halkasına katılmış fakat hocasının vefat etmesi üzerine Çarşamba-Bayezid dersiamlarından Ahmed Hamdi Efendi'nin ders halkasına katılarak eğitimini tamamlamış ve icâzetnâme almıştır¹⁸⁹.

Hasan Fehmi Efendi ise Üsküp'teki eğitiminin ardından Fatih'e gelerek Fatih Camii dersiamlarından Kalkandelenli Receb Efendi'den ders görmüştür¹⁹⁰. Mehmed Vehbi Efendi de aynı şekilde Üsküp'te okuduktan sonra Dersaadet'e intikal ederek Fatih Tetimme-i Sâbi' Medresesi'nde eğitim almıştır¹⁹¹.

İstanbul'da eğitim alma imkânı taşradan gelen talebeye İstanbul'da hoca olma imkânı da sağlamıştır. Kalkandelenli Adem Hilmi Efendi, Fatih'te Çelebi Mehmed Ağa Medresesi'nde eğitim görmüş, Fatih dersiamlarından Eğinli Hacı Rahmi Efendi'nin halka-i tedrisatında bulunmuş, çevredeki diğer hocaların da ders halkalarına katılarak kendini yetiştirmiş ve h.1322/m.1904-05 senesinde Fatih Camii'ne dersiam olarak atanmıştır¹⁹².

İdris Hıfzı Efendi ise memleketinde şehâdetnâme aldıktan sonra medreseye giderek sarf ve nahiv dersleri görmüş ardından İstanbul'a gelerek burada da medrese eğitimine devam etmiştir. Kendisi İstanbul'a Makriköy müftüsü olarak atanmıştır¹⁹³.

¹⁸⁹ MA. USAD. No: 1611 Hüseyin Hüsnü Efendi.

¹⁹⁰ MA. USAD. No:4613 Hasan Fehmi Efendi.

¹⁹¹ MA. USAD. No: 83 Mehmed Vehbi Efendi.

¹⁹² MA. USAD. No:3544 Adem Hilmi Efendi.

¹⁹³ MA. USAD. No:1560 İdris Hıfzı Efendi.

Kalkandelenli Receb Rüşdü Efendi de tarik defterlerinden takip edildiği üzere Fatih'te eğitim aldıktan sonra İstanbul ruusuna haiz olmuş Fatih Camii dersiamlığı, huzur dersleri muhataplığı gibi görevlerde bulunmuştur¹⁹⁴.

Kalkandelenli İsmail Hakkı Efendi, Fatih Hafız Ahmed Paşa Medresesi'nde okumuş, Fatih dersiamlarından Hacı Hafız Osman Efendi'den icazet almıştır. Kendisi de Fatih dersiamlığı yapacak ve ileri de Süleymaniye medreselerine yükselecektir¹⁹⁵. İstanbul'da hoca olarak kalan bir diğer isim Üsküplü Muhammed Rıfat Efendi'dir. Tarik defterlerinden takip edildiği üzere Dârülhadis-i İbrahim Paşa'ya müderris olarak atanmıştır¹⁹⁶.

Sadece Üsküp'ten değil, Balkanların genelinden İstanbul'a gelerek dersiam olan ulema sayısı oldukça yüksekti. İstanbul dersiamlarını inceleyen Halil İbrahim Erbay, Balkanlardan sayıca çok deneyimli adayların İstanbul'a geldiği bilgisini oranlarıyla birlikte vermektedir. Elbette bu yoğunluğun altında yatan tek sebep eğitim değildi. Bölgenin sürekli bir kargaşa içinde olması, savaşlar ve yoğun göçlere sahne olması da önemli etkenler arasındaydı¹⁹⁷. Örnek vermek gerekirse, Makedonya Arşivi'nde yer alan r.1298/m.1880-81 senesine ait kayıtlarda, Üsküp'e göç eden muhacirlerin bir kısmının İshakiye medresesine yerleştirildiği, medresenin toz toza harap ve bitap bir halde olduğu ve talebenin dağıldığı, diğer medreselerden muhacirlerin tahliye edildiği gibi buradan da tahliye edilmesinin talep edildiği bilgisi yer almaktadır¹⁹⁸. Bir başka örnek ise; Üsküp'ün merkezinde bulunan Gazi Mustafa Paşa Medresesi'nde de muhacirlerin kaldığına dair kayıtlardır¹⁹⁹. Böyle olağandışı durumların talebenin tercihini İstanbul'dan yana yapmasına sebep olduğu düşünülebilir.

C. MODERN OKUL EĞİTİMİ

Tanzimat sonrası yapılan reformlar çerçevesinde eğitim alanında da yeniliklere gidilmiştir. Medreseler varlığını devam ettirirken rüşdiyeler, mekteb-i nüvvâb, mekteb-i hukuk ve dâr'ül muallimîn/dârü'l muallimât gibi hem dinî eğitimin

¹⁹⁴ MA. USAD. No:121 Receb Rüşdü Efendi.

¹⁹⁵ MA. USAD. No:3767 İsmail Hakkı Efendi.

¹⁹⁶ A.M.E. No:56.

¹⁹⁷ Erbay, a.g.t., s.104. Osmanlı'nın diğer bölgelerinden gelen ulema oranlarını incelemek için ayrıca bakınız: s.112-115.

¹⁹⁸ BOA. YB. No: 021. 56.19.

¹⁹⁹ BOA. YB. No: 021. 76.157.

hem de modern eğitimin verildiği yeni kurumlar açılmıştır. Öğrenciler arasında medrese eğitiminin yanında modern okullarda eğitim alanların sayısı oldukça fazladır.

1. Rüşdiyeler

Tanzimat reformlarında ilk açılan modern eğitim kurumlarından biri günümüzde ortaöğretime tekabül eden rüşdiyeler olmuştur. II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde bu okullar taşrada da yaygınlaştırılmış ve devlet dairelerine memur yetiştiren kurumlar haline gelmiştir. Zaman içerisinde ise eğitim seviyesi ilköğretime doğru kaymıştır²⁰⁰. İncelenen ulema grubunun Üsküp merkez olmak üzere kazalarında da bulunan rüşdiyelerde medrese öncesi eğitim aldıkları tespit edilmiştir. Ahmed Hamdi Efendi, Mehmed Cemil Efendi, İdris Hıfzı Efendi, Mehmed Hilmi Efendi, Mehmed Vehbi Efendi, Ömer Atıf Efendi, Hafız Behçet ve Mehmed Cemil Efendi mektep eğitiminin ardından rüşdiyede okuyup şehâdetnâme almışlar, ardından eğitimlerine medresede devam etmişlerdir²⁰¹.

2. Dârülmuallimîn

Tanzimat sonrasında açılan diğer bir modern eğitim kurumu ise dârü'l muallimînlerdir. Aynı dönemde kurulmuş olan rüşdiye mekteplerine öğretmen yetiştirmek amacıyla açılmışlardır. II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde tıpkı rüşdiyeler gibi devletin diğer vilayetlerinde de yaygınlaştırılmıştır. Kurumun işlevi ya da tarihsel sürecinden ziyade medreseler ile bağlantısı önem arz etmektedir. Cumhuriyet döneminde yansıtıldığı gibi medreselerin tamamen işlevsiz kurumlar olmadığı göz önüne alınmalıdır. Osmanlı'nın son döneminde yeni açılan kurumlar ile medreseler arasında çift taraflı bir ilişki söz konusudur. Nitekim yeni açılan darulmuallimînlerde okuyan medreseliler olduğu gibi öğretmen eksikliği nedeniyle bu kurumlarda muallimlik yapan medreseli hocaların da olduğu bilinmektedir.

Mehmed Vehbi Efendi Üsküp'te doğmuş, ilk eğitiminin ardından Fatih Tetimme-i Sâbi' Medresesi'nde okumaya başlamıştır. Bu dönemde dârülmuallimîn rüşdiyesi sınavına girmiş ve eğitimine burada devam ederek şehâdetnâme almıştır²⁰².

²⁰⁰ Cemil Öztürk, "Rüşdiye", *DİA*, c. 35, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, s. 302

²⁰¹ MA. USAD. No: 54 Ahmed Hamdi Efendi; No: 4728 Mehmed Cemil Efendi; No: 1560 İdris Hıfzı Efendi; No:2512 Mehmed Hilmi Efendi; No:83 Mehmed Vehbi Efendi; No:904 Ömer Atıf Efendi; No:1702 Hafız Behçet Efendi; No:4728 Mehmed Cemil Efendi.

²⁰² MA. USAD. No:83 Mehmed Vehbi Efendi.

Diğer ilginç örnek ise Mehmed Hurşid Efendi'nin kariyeridir. Kalkandelen'de doğan Hurşid Efendi, ilk eğitiminin ardından Fatih'e giderek Arapça eğitimi almış, ruus imtihanında başarılı bulunması üzerine Fatih Camii'nde dersiam olarak ders vermeye başlamıştır. Kendisi bu esnada öğrenilmesi gereken ilim ve fenler için darulmuallimîne girdiğini ifade etmektedir. Hurşid Efendi, darulmuallimîn edebiyat şubesinden âlî derece ile mezuniyet ruusu almıştır. Fatih dersiamlığını bırakarak memleketin farklı yerlerinde öğretmenlik yapmıştır²⁰³.

3. Mekteb-i Nüvvâb

Son dönemde açılan eğitim kurumları arasında medreselilerle bağlantısı olması dolayısıyla ön plana çıkan kurumlardan bir diğeri “Mekteb-i Nüvvâb”dır. Klasik Osmanlı ilmiye geleneğinde kadılar medrese sistemi içerisinde yetiştirilirdi. Fakat Tanzimat sonrası yapılan düzenleme ile “kadı” yerine “nâib” terimi kullanılmaya başlandı. Nâib yetiştirmek amacıyla da 1855 senesinde “Muallimhâne-i Nüvvâb” kuruldu. 1883 senesinde ismi “Mekteb-i Nüvvâb” olarak değiştirilen bu kurumda, fıkıh, hüsn-i hat, imla, hesâb, inşa, ferâiz ve fenn-i sakk gibi dersler okutulmaktaydı. Staj yerleri ve tayinleri şeyhülislamlik tarafından belirlenen mektebe üst düzey ilmiye ricalinin çocukları dahil olmak üzere kimse imtihansız alınmıyordu. 1909 senesinden itibaren kurum “Mekteb-i Kudât” olarak anılmaya başlandı²⁰⁴.

Üsküp'ün birçok sancağında nâib olarak görev yapan Mehmed Efendi Mekteb-i Nüvvâb'da eğitim alan isimlerden biridir. Rüşdiye mektebinde eğitim görmesinin ardından Dersaadet'te Kadıasker Hasan Efendi Medresesi'ne girmiştir. 1304 senesinde medrese eğitiminin ardından Mekteb-i Nüvvâb'a başlayan Mehmed Efendi, beşinci sınıfı bitirip icâzetnâme almak suretiyle imparatorluğun farklı coğrafyalarında nâiblik yapmıştır. Fatih Galata Nüvvâbı'nı açmak üzere İstanbul'a geçtiğine dair izin belgeleri bulunmaktadır. Kendisi Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne bağlı olarak Viranşehir'de mahkeme resiliğinde bulunmuştur. Mehmed Efendi, o dönemde revaçta olan bir diğer yeni eğitim kurumu Mekteb-i Hukuk'tan mezun olmadığını ifade etmektedir. Mehmed Efendi'nin bu ifadesi, hukuk ve nâiblik

²⁰³ MA. USAD. No:3716 Mehmed Hurşid Efendi.

²⁰⁴ İlhami Yurdakul, “Mekteb-i Nüvvâb”, *DİA*, Ek c.2, İstanbul: TDV Yayınları, 2016, s.242-243.

mekteplerinin açılmasıyla medresenin adlî personel yetiştirme potansiyelini kaybetmeye başladığını göstermektedir²⁰⁵.

Mekteb-i Kudât mezunlarından bir diğeri ise Ömer Atıf Efendi'dir. Kendisi Kalkandelen rüşdiyesinde okumuş ardından İstanbul'a gelerek Fatih dersiamlarından on iki sene boyunca ders almıştır. Mekteb-i kudat'a giren Ömer Atıf Efendi, h.1320/m.1902-03 senesinde şehâdetnâme alarak a'lâ derece ile mezun olmuştur. Ruus imtihanını kazanması üzerine Üsküp'ün birçok kazasında ve Anadolu'nun Divriği, Mecidözü gibi kazalarında kadılık yapmıştır. Diğer nâiblik ya da kadılık yapan isimlerin medreseli olması ise medresenin adlî personel yetiştirme işlevini sürdürdüğünü fakat yeni açılan kurumların bu işlevin etkisini kırmaya başladığını göstermektedir²⁰⁶.

D. OKUTULAN DERSLER

İlk dönemden itibaren medreselerin ders içeriklerine bakıldığında İslamî ilimlerin ağırlıklı olduğu görülmektedir. Medreselerin ıslahının tartışıldığı son döneme gelindiğinde ise ders içeriklerinde modernleşmenin etkisi kendini hissettirecektir.

Son dönem ulema grubu içerisinde eğitim aldığı yıllar Tanzimat dönemine tekabül eden Hüseyin Efendi, İstanbul'da medresede aldığı dersleri şu şekilde ifade etmektedir: “*Nahiv, Mantık, Akâid, Fıkıh, Meânî, Hadîs Usûlü, Tefsîr, Âdâb, Vaz'ı Arûz, Ferâiz, Cüz-i Hikmet, Fârisî, Kırâatî'l Kur'ân ve'l hâsıl mebhûsû'l anı olan ulûmdan alâ kadri'l imkân tahsîl olunmuştur*”²⁰⁷.

Aynı dönemde medrese eğitimi alan Ali Efendi de İstanbul'da Hafız Paşa Medresesi'nde okuduğu dersleri tercüme-i hâlinde şu şekilde ifade etmiştir: “*Sabahları, Molla Fenârî haşiyeleriyle beraber Tasavvurât, Tasdikât, Şerhu'l Akâid, Kâdî Mîr, Şifâ-i Şerîf ve Celâlî okurken ikindi derslerinde, Mültekâ, Meânî, Muhtasar, usûlden Mir'ât, Mütetavvil derslerini tadrîs ve talîm eyledim*”. Tatil günlerinde memleketine gitmeyip İstanbul'da kalan Ali Efendi, müderris Kosovalı Ali Efendi'den *tefsir ve hadis usulü dersi*, müderris Kerim Efendi'den *Burhân-ı Gelenbevî* (Mantık kitabı), Süleymaniye müderrislerinden Afyonkarahisarlı Niyazi

²⁰⁵ MA. USAD. No:775 Mehmed Efendi.

²⁰⁶ MA. USAD. No:904 Ömer Atıf Efendi.

²⁰⁷ MA. USAD. No:4705 Hüseyin Efendi.

Efendi'den *Fârisî Hâfız Divanı*, Hamidiye müderrisi Gürcü Numan Efendi'den ikinci kez *Mir'ât* dersi, meşhur Cevdet Paşa'dan *Kâdî Mîr* ve Şeyh Kasım Efendi'den *Buhârî ve Müslim Şerîf* dersleri ve fıkıhtan *Eşbâh en-Nezâir*, *Kasîde-i Bürde* ve *Hamriye*, Eyüp Sultan civarında yaşayan ve mecellede görev yapmış Hüsam Efendi'den *Mesnevî ve Meşârık-ı Şerîf*, Abdurrahman Efendi'den *Tarikât-ı Muhammediye* ve Hafız Rıdvan Efendi'den de aynı şekilde *Tarikât-ı Muhammediye*, Hocaşâde olarak bilinen müderris efendiden ise *Kasîde-i Numâniye*, İşkodralı Davud Efendi'den *Eşkâl-i Te'sîs ve Küret* risalesini okumuş ve icâzetnâme almaya muvaffak olmuştur. Üsküp'ün kazası Radovişte'de hem müderrislik hem müftülük yapan Ali Efendi'nin diğer ulema arasında dikkat çekici yönü, İsmail Kara'nın bahsettiği Cevdet Paşa ve Elmalılı Hamdi örneği gibi medrese dışında İstanbul'daki birçok âlimden ders alarak kendini yetiştirmesidir.²⁰⁸

Diğer yandan zikredilen derslerin 1867 senesinde ulemanın medreselerin ıslahı çerçevesinde hazırladıkları ders programıyla uyduğu görülmektedir.

1. Sabah	Emsile	Bina	Maksud	Izzî (Sarf)
2. Sabah	Avâmil	İzhâr (Nahiv)		
İkindi	Halebî (Fıkıh)			
3. Sabah	İzhâr	Kâfiye (Nahiv)		
İkindi	Halebî			
4-5. Sabah	Kâfiye (Nahiv)	İsâgocî (Mantık)		
İkindi	Mültekâ (Fıkıh)			
6. Sabah	Fenârî	Kavl-ı Ahmed (Mantık)		
İkindi	Mültekâ			
6-9.Sabah	Tasavvurât	Tasdikât (Mantık)		
İkindi	Muhtasar-Meânî			
10-	Şerhu'l Akâid (Kelam)			
İkindi	Mîr'ât (Usûl-ı Fıkıh)			
13. Sabah	Kâdî Mîr (Fizik)			
İkindi	Mutavvel (Belagat)			
14. Sabah	Kâdî Mîr (Fizik)	Celâl (Kelam)		
İkindi	Tavzîh (Usul-ı Fıkıh)			

Tablo 2: 1867 senesine ait ders programı

²⁰⁸ MA. USAD. No: 1808 Ali Efendi.

²⁰⁹ Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1983, s.189-190. Zeki Salih Zengin bu programın tarihinin Beyânü'l-Hâk dergisinde 1867, Takvîm-i Vekâyî'de ise 1873 olarak zikredildiğini, kendisinin de 1873 tarihini esas aldığını belirtmektedir. Zengin, II. *Meşrutiyet...*, s.24.

Bu ders programı resmi bir nitelikte olmayıp medreselilerin kendi çabaları sonucu hazırlanmıştır. Nitekim Tanzimat sonrası bu dönemde yeni eğitim kurumlarına önem verilerek medreselerin ıslahı için çaba sarf edilmediği bilinmektedir. Hazırlanan programların ise eski dönemlerden pek farklı olmadığı görülmektedir.

Mübahat Kütükoğlu'nun 19. yüzyıl İstanbul medreselerine dair hazırladığı çalışmasında aynı ders içeriklerine rastlanmaktadır. Kütükoğlu'nun dikkat çektiği üzere, 19. yüzyılın ortalarında okutulan dersler, Arapça grameri, mantık ve islami ilimler şeklindeydi. Mantık, Fenarî, tasavvurât ve tasdikât şeklinde ayrılmakta, akâid şerhinde Adûdiye ve Sa'deddin Taftazânî'nin akâid şerhi okutulmaktaydı. Kâdî Mîr adıyla verilen ders Hüseyin Kâdî Mîr'in Hidâye şerhi, Celâl ise Celâleddin Devvânî'nin İsbâtü'l Vâcib adlı kelama dair eseridir. 16. yüzyılda riyaziye ve tabii ilimlerin terk edilmesinden sonra 18. yüzyıl itibariyle de tefsir ve hadis dersleri ihmal edilmeye başlanmıştı²¹⁰. Ali Efendi'nin tercüme-i hâinden anlaşılacağı üzere tefsir ve hadis dersleri tatil günlerinde medrese dışındaki hocalardan takip edilmekteydi.

II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde ders programlarında düzenlemeler yapıldığı bilinmektedir. Bu dönemde İstanbul'a gelmiş ve burada eğitim almış İdris Hıfzı Efendi'nin okuduğu dersler ders programlarındaki değişiklikleri göstermektedir. İdris Efendi, memleketinde *sarf* ve *nahiv* eğitimi aldıktan sonra İstanbul'a gelerek “*ulûm-i mütenevvi’-i ‘aliyye*” dediği islami ilimleri öğrendiğini bunun yanında *hendese*, *kozmografya*, *ilm-i irtifa* ve *ilm-i ferâiz* gibi ilimleri özel hocalardan aldığını, fakat Yunan harbi çıkması dolayısıyla savaşa katılarak eğitiminin yarıda kaldığını ifade etmektedir²¹¹. İdris Efendi'nin bahsettiği dersler o dönemde Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin tarafından *hendese*, *tarih*, *kozmografya*, *ilm-i heyet* gibi derslerin eklenerek hazırlandığı ıslahat programıyla örtüşmektedir²¹².

Sicil dosyasında okuduğu dersleri zikreden isimlere bakınca İsmail Sıdkı Efendi, Fatih dersiamlarından Erzurumlu Muhammed Efendi'nin ikinci derslerine devam ederek fıkıhtan *Halebî*, *Mültekâ*, *Meânî* ve *usul* derslerini okumuş,

²¹⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, “1869’da Faal İstanbul Medreseleri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası 1977-1978, sy.7-8, s.279.

²¹¹ MA. USAD. No: 1560 İdris Hıfzı Efendi.

²¹² Medreseler hakkında eleştiri ve ayrıntılı bilgi için bkz: Şeyh Alizade Hoca Muhyiddin Efendi, *Medreselerin Islahı*, yy., İstanbul 1314, s.15-18.

Gümülceineli Mahmud Celaleddin Efendi'den *Dürer* ve Hafız Şerif Efendi'den *Ferâiz* okumuştur²¹³.

Mehmed Rüşdü Efendi ise Dersaadet'e giderek Fatih Sultan Mehmed ve At Pazarı Camiî Şerîflerinde Receb Efendi'den *mantık*, Hasan Efendi'den *meânî* ve *fıkıh* okuduğunu tercüme-i hâlinde ifade etmektedir²¹⁴.

Medreseler hakkında yapılan en köklü değişiklikler II. Meşrutiyet döneminde gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde hazırlanan ders programları²¹⁵ yanında yeni dinî kurumların kurulması dikkat çekicidir. Daru'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi, Medresetü'l-Vâizîn ve Medresetü'l-Mütehassısîn gibi ihtisas medreseleri kurulmuş, klasik medrese sisteminden çıkılarak burada farklı programlar uygulanmıştır. Bu dönemde Medresetü'l-Vâizîn'de eğitim alan Mehmed Vehbi Efendi'nin mezuniyet ruusunda yer alan dersler şu şekildedir: *Tefsîr-i Şerîf*, *Hadis-i Şerîf*, *Fıkıh*, *Usûl-i Fıkıh*, *Ferâiz* ve *İntikâl*, *Siyer-i Nebî* ve *Târîh-i İslâm*, *Târîh-i Umûmî*, *Târîh-i Osmânî*, *Târîh-i Medeniyet*, *Târîh-i Edyân*, *Coğrafya-i Osmânî* ve *İslâmî*, *Edebiyât-ı Osmânî*, *Edebiyât-ı Arabî*, *Edebiyat-ı Fârisî*, *Hesab*, *Hendese*, *Cebir*, *Hey'et*, *Hikmet-i Tabiiye*, *Kimya*, *Felsefe*, *Malumât-ı Hukûkiyye*, *İlm-i İktisâd* ve *Mal*, *Hıfzu's Sıhha*, *Hitâbet* ve *Meviza*, *İlm- İçtima* ve *Terbiye*²¹⁶.

Dikkat edildiği üzere İslami ilimlere ek olarak tarih, coğrafya, edebiyat ve sağlık bilgisi gibi dersler eklenerek geleneksel medrese derslerinden farklı bir eğitim programı hazırlanmıştır.

Taşra Medreselerinde Durum:

Yukarıda aldığı dersleri zikreden talebelerin hepsi İstanbul merkez medreselerinde eğitim almış kimselerdi. Bu anlamda dikkat çekici olan hususlardan biri ise talebelerden çoğunluğun İstanbul'a gelerek burada eğitim almasıdır. Taşrada kalan ya da taşrada eğitim aldıktan sonra merkeze gelen talebelerin aldığı dersler o dönemde taşra eğitimi açısından önem arz etmektedir.

²¹³ MA. USAD. No: 240 İsmail Sıdkı Efendi.

²¹⁴ MA. USAD. No: 160 Mehmed Rüşdü Efendi.

²¹⁵ II. Meşrutiyet döneminde yapılan reformlar ve hazırlanan ders programları için ayrıca bakınız: Adem Ölmez, "II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Reform Çabaları ve Merkezileşme," *Vakıflar Dergisi*, s.41, Haziran 2014.

²¹⁶ MA. USAD. No:5311 Mehmed Vehbi Efendi.

Üsküp Mahkeme Muhzırı olan Abdürreşid Efendi, Üsküp Meddah Medresesi'nde *Fenârî*'ye kadar okuduğunu, Ali Efendi de dört sene devam ettiği Üsküp Alaca Camii Şerîfi Medresesi'nde *Avâmil*, *İzhâr*, *İsagoci*, *Âdâb* ve *Gelenbevî* okuduğunu ifade etmiştir. Ali Efendi kasabasındayken devam ettiği medresede okuduğu *Molla Câmi*'den eksik kalan kısımları ve ilm-i beyândan *Alâkâ* ve *Halebî* derslerini Hacı Edhem Efendi'den okuyarak 23 yaşında Dersaadet'e gitmiştir²¹⁷.

Kalkandelen kasabasında eğitim alanlardan İsa Ruhi Efendi *tasavvurâta* kadar, Ömer Atıf Efendi *sarf ve nahiv*, Receb Cudi Efendi ise *mukaddemât-ı ulûmdan* okuyup İstanbul medreselerine gitmişlerdir²¹⁸. İştîp'te Mehmed Es'ad Efendi, rüşdiye mektebinden sonra medreseye giderek burada *ilm-i ferâiz* ve *ulûm-ı âliyye* tahsil ettiğini ifade etmektedir²¹⁹. Lofçalı Ali Rıza Efendi ise memleketindeki medresede *sarf, nahiv* ve *isâgoci* okuduklarını dile getirmektedir²²⁰. Mehmed Rüşdü Efendi ise memleketinde aldığı eğitimde ulûm-ı arabîden *sarf, nahiv, mantık, beyân, vaz-ı meânî, fıkıh, akâid* ve *ferâiz* okumuştur²²¹.

Sonuç olarak taşra medreselerinde alınan eğitimin başlangıç seviyesinde kaldığı aşikârdır. Bu durumda kariyerinde ilerlemek isteyen talebelerin neden İstanbul'u tercih ettiği anlaşılmaktadır.

E. MEZUNİYET

1. İcâzetnâme ve Sınav Sistemi

Osmanlı ilmiye geleneğinde medrese eğitimini bitiren talebe, hocasından icâzetnâme almaya hak kazanırdı. İcâzetnâmeler, hal tercümesi, ders programı, ilmî metot, hoca silsilesi gibi bilgiler ihtiva etmesi bakımından eğitim tarihi içerisinde mühim bir yere sahiptir. İcâzetlerin genel çerçevesi, Allah'a övgü, Hz. Peygamber ve ashabına övgü, ilmin önemi, icâzetin önemi, talebe ve hocaların isimleri, okutulan kitaplar ve ilimlerin adları, hoca silsilesi, müderrisin öğrencisinden kendisini unutmamasını dilemesi ve nasıl öğretim yapılacağına dair tavsiyesi, son olarak imza ve icâzetin veriliş tarihi şeklinde düzenlenirdi²²². İcâzetnâmeler, okunan bütün

²¹⁷ MA. USAD No: 5626 Abdürreşid Efendi; No: 1808 Ali Efendi.

²¹⁸ MA. USAD. No:4683 İsa Ruhi Efendi; No: 4684 Ömer Atıf Efendi; No: 518 Receb Cudi Efendi.

²¹⁹ MA. USAD. No:1839 Mehmed Esad Efendi

²²⁰ MA. USAD. No: 300 Ali Rıza Efendi.

²²¹ MA. USAD. No: 160 Mehmed Rüşdü Efendi.

²²² Atay, a.g.e., s.102-103.

ilimleri kapsayan genel icâzetler ve tek bir ilim için verilen özel icâzetnâmeler şeklinde ikiye ayrılmaktaydı.

Talebe, icâzetnâme almasının ardından mülâzemet ismi verilen bir nevi staj dönemi denilebilecek bir sistem içerisine dâhil edilirdi. İlk tayin edilişine kadar ya da iki görevi arasındaki süre içinde talebe, mülazim olarak nitelendirilirdi. Mülazim olan talebenin ruus imtihanında başarılı bulunması sonucu ataması yapılırdı.

Sınav sistemini ve verilen icazetlerdeki değişiklikleri ulemanın sicil dosyasındaki farklardan takip etmek mümkündür. Tanzimat döneminde medrese eğitimini tamamlamış olan Receb Rüşdü Efendi, icâzetnâme almasının ardından yapılan dersiyeye imtihanına girerek usul olduğu üzere şehâdetnâme almış ve Fatih Camii'nde ders vermeye başlamıştır. Kendisi r.1277/m.1861-62 senesinde sınava girerek mülâzemet almaya hak kazanmıştır. Tekmîl-i nüsha etmesi yani eser bitirmesi üzerine h.1304/m.1886-87 senesinde talebelerine icazet vermeye başlamıştır²²³.

Tanzimat yıllarında birtakım değişikliklerin yapılmasının ardından mülâzemet usulü kaldırılmıştır. II. Abdülhamid döneminde ise devam eden ruus imtihanlarında düzenleme yoluna gidilmiştir. İstanbul, Edirne ve Bursa'da müderrislik yapmak isteyenler, ders vekilinin başkanlığında toplanan bir komisyon tarafından yapılacak imtihana girip başarılı bulunmaları halinde şehâdetnâme almaya hak kazanacaklardır. Diğer yandan İstanbul dışındaki medreselerde görev yapanlar ve vaizlik görevi bulunanların İstanbul ruusuna sahip olmaları için bu sınavlarda başarılı olmaları şartı getirilmiştir²²⁴.

Adem Hilmi Efendi bu dönemde icâzetnâme alan isimlerden biridir. Kendisi hocası Hacı Rahmi Efendi'den icazet almasının ardından ruus imtihanına girmiş ve başarılı olmuştur. Başarısı neticesinde sahip olduğu intihâbnâme ile Fatih Camii'nde ders vermeye başlamıştır²²⁵. Mehmed Hurşid Efendi ise aynı şekilde icâzetnâme olarak Fatih Camii'nde dersiam olanlar arasındadır²²⁶.

²²³ MA. USAD. No: 121 Receb Rüşdü Efendi.

²²⁴ Zengin, *II. Abdülhamid Dönemi...*, s.146-147.

²²⁵ MA. USAD. No: 3544 Adem Hilmi Efendi.

²²⁶ MA. USAD. No: 3716 Mehmed Hurşid Efendi.

Aynı dönemde taşrada ahalinin isteğiyle müderrislik ve müftülük görevlerini yürüten İsmail Hakkı Efendi ise görevini bırakarak müftülük için ruus imtihanına girmiştir. Başarı göstermesi üzerine kaza müftüsü olarak atanan müftü efendiye ibtidâî dâhil seviyesi itibar olunmuştur. İki yıl sonra h.1324/m.1906-07 senesinde ise müderrislik için ruus imtihanına girmiş, ilmî ehliyetini ispat edip Fatih Camii dersiamı olarak ders vermeye başlamıştır²²⁷.

2. Ruus Verilmesi ve Müderrislik Tevcihleri

Son dönem ulema biyografilerinde dikkat çekici noktalardan biri ruus ve müderrislik tevcihleridir. Taşrada görev yapan isimler İstanbul'da girdikleri imtihanlar neticesinde Kudüs, İstanbul, Bursa, Edirne ya da taşra ruusuna sahip olmuşlardır. Bunun yanında taşrada görev yaptığı dönemde başarıları dolayısıyla ruus veya müderrislik tevcih edilen, payesi yükseltilen isimlere de rastlanmaktadır. Elbette bu payeler nezdinde maaşlarına zam yapılmıştır. Bu payelerin verilme nedenlerinden biri de talebin çok olması dolayısıyla medrese kadrolarının dolu olmasıdır. Üst dereceye yükselme sırası gelen müderrislerin kadrolar dolu olduğu için sadece payeleri yükseltilebilmiştir. Müderrisler eski medreselerinde kalmaya devam etmişlerdir.

Ömer Atıf Efendi Molla Câmî'den tasavvurâtın ilim bahsine kadar okuyup tekli (özel) icâzetnâme almış ardından kendisine siyâkât nişanı ve taşra ruusu verilmiştir. Ruusu ile beraber memleketine dönen müderris efendi tekrar İstanbul'a gelerek ders okumuş ve bütün ilimlerden icâzetnâme almaya hak kazanmıştır. r.1318/h.1902-03 senesinde açılan tahrir ruus imtihanına giren Ömer Atıf Efendi'nin ifadesi,

“...zamân-ı istibdâtda hâmiş bulunmadığından emsâle nazaran imtihân evrâkı üzerine Der-sa'âdet ruûsu tevcihi icâb eylemiş olduğu hâlde bi'l-âhire lağv edilmiş Hamîdiye cihetine otuz ikinci mülâzimliği ders vekâletinin 21 Mart 318 târîhli tebliğ evrâkıyla anlaşılmış...”

şeklinde olup neşrî maarif mazbatasına binaen taşra ruusuna haiz olarak memleketi Kalkandelen'e dönmüştür²²⁸.

²²⁷ MA. USAD. No: 3767 İsmail Hakkı Efendi.

²²⁸ MA. USAD. No: 4684 Ömer Atıf Efendi.

Ulema arasında Mekteb-i Nüvvâb'dan şehâdetnâme almasının ardından Üsküp'ün İştîp kazasına atanan Mehmed Rüşdü Efendi, Bursa ruûsu tevcih edilenlerden biridir²²⁹. Fatih Camii'nde icazet aldıktan sonra memleketi Kalkandelen'e dönen İsa Ruhi Efendi ise burada gönüllü olarak müderrislik yapması üzerine kendisine devlet tarafından Bursa payesi ve ruusu tevcih edilmiştir²³⁰. Bir diğer isim ise İdris Hıfzı Efendi, Yunan harbine katılıp eğitime ara verdiği için göstermiş olduğu hizmetlere karşılık kendisine Musıla-i Sahn Bursa Mesudiye Medresesi tevcih olunmuştur²³¹. Üsküp müftüsü olarak görev yapan Ali Rıza Efendi'ye ise İzmir payesi verilmesinin ardından yükseltilerek Bursa müderrisliği tevcih edilmiştir²³².

Üsküp rüşdiye mektebinde muallimlik yapmış ardından Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye kitabesinde görev almış Mehmed Vehbi Efendi ise Edirne ruusuyla ödüllendirilmiştir²³³. Fatih dersiamı olarak görev yapan İsmail Hakkı Efendi'ye hem fahri olarak kaza müftülüğü hem de dahil seviyeden Edirne müderrisliği ve ruusu verilmiştir²³⁴. Ayrıca İsmail Hakkı Efendi İstanbul ruusu verilen isimler arasında da yer almaktadır.

İstanbul ruusu sureti örneği:

“Ahmed Paşa Medresesi'nde münhal olan medrese-i mezkûreye kırk medresesinden münfasıl kıdvetü'l-ulemâi'l-muhakkıkîn Kalkandelenli İsmâ'îl Efendi-zîde ilmuhu-nun mahall ü müstehik olduğu bi'l-fi'l şeyhu'l-islâm ve müfti'l-enâm olub Üçüncü Rütbe-i 'Osmânî ve İkinci Mecîdî nişân-ı zîşânlarını hâiz ve hâmil olan devletlü semâhetlü 'Abdurrahmân Nesîb Efendi hazretleri tarafından 'arz u i'lâm olunması üzerine şeref-efzâ-yı sunûh u sudûr olan irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî mantûk-ı münîfine tevîkan medrese-i mezkûre mûmâ-ileyh bi'l-ibtidâ hâric tevcih olundu.

10 Rebî'u'l-evvel 1330

²²⁹ MA. USAD. No: 160 Mehmed Rüştü Efendi.

²³⁰ MA. USAD. No: 4683 İsa Ruhi Efendi.

²³¹ MA. USAD. No: 1560 İdris Hıfzı Efendi.

²³² MA. USAD. No: 300 Ali Rıza Efendi.

²³³ MA. USAD. No: 83 Mehmed Vehbi Efendi.

²³⁴ MA. USAD. No: 3767 İsmail Hakkı Efendi.

Müdîr Mehmed

*Dîvân-ı Hümâyûn Müdîri*²³⁵.

İstanbul payesine yükseltelenler arasında ise Üsküp'ten, Saraybosna'ya oradan Trablusgarp'a kadar devlet-i aliyyenin pek çok kazasında nâiblik yapmış Mehmed Arif Efendi vardır. Kendisine Üsküp'te görev yaptığı bir dönemde Medresetü'l Darü'l Hadis Sadullah Efendi ve Bursa'da Halidiyye Medresesi müderrisliği ba-ibtidai derece tevcih olunmuştur. Medrese payelerini yıldan yılan çıkan Mehmed Arif Efendi'ye r.1295/m.1879-80 senesinde Süleymaniye müderrisliği tevcih edilmiştir²³⁶.

Huzur dersleri muhataplığını kazanan Receb Rüşdü Efendi ise Kuds-i Şerîf payesi tevcih edilmiş tek isimdir²³⁷.

Ruus ve payelerin yanında ulemaya gösterdikleri başarılar sebebiyle nişanlar da veriliyordu. Üsküp müderris ve müfûlerinden Hasan Fehmi Efendi'ye Üsküp İstihakamatı İnşaat Komiyonu'nda müstahdem istihkâmî mülazımı evveli olduğu dönemde beşinci dereceden Mecidi nişanı verilmiştir²³⁸. Mehmet Vehbi Efendi dördüncü dereceden Mecidi nişanı alırken, İdris Hıfzı Efendi'ye müderrislik tevcihlerinin yanında gönüllü olarak Yunan harbine katıldığından dolayı Reb'ü'l-Evvel 315 tarihli bir harp madalyası ve İstanbul'da icâzetnâme aldığı sıra o günlerde usul olduğu üzere kendisine bir imtiyaz madalyası verilmiş ve at hediye edilmiştir²³⁹.

V. İLMİYE MESLEĞİNDE İSTİHDAM - KADROLARA ATAMA

İcâzetnâme sahibi olan talebelerin ruus imtihanlarında başarı göstermeleri sonucu kadrolara atamaları yapılmaktaydı. Osmanlı'nın son döneminde ilmiyedeki talebeler müftü, müderris, kadı/nâib, kürsü şeyhliği gibi mesleklerde ya da meşihat makamı tarafından yeni ihdas edilmiş Mahfel-i Şeriat, Meclis-i İntihâb-ı Hükûkâm-ı Şer'î, Meclis-i İdare-i Emvâl-i Eytâm gibi kurumlarda istihdam edilmekteydiler. Bu meslekler arasında geçiş yapılabildiği gibi iki mesleği beraber yürütenler de

²³⁵ MA. USAD. No: 3767 İsmail Hakkı Efendi

²³⁶ MA. USAD. No: 724 Mehmed Arif Efendi.

²³⁷ MA. USAD. No: 121 Receb Rüşdü Efendi.

²³⁸ BOA. İ. TAL. No: 420. 91.

²³⁹ MA. USAD. No: 83 Mehmed Vehbi Efendi; No: 1560 İdris Hıfzı Efendi.

oluyordu. Özellikle taşra müderrisi olarak atanan birçok ismin aynı zamanda atandıkları bölgede müftülük yaptığı görülmektedir.

A. KADILIK/NAİBLİK

Kadılık, Osmanlılarda adlî, idarî, mülkî ve askerî sahaları kapsayan oldukça geniş yetkilere sahip önemli bir kurumdur. Tanzimat ile birlikte bu kurum da yeni düzenlemelere tabi tutulmuştur. Bu dönem kadıların yetki ve sorumlulukları kısıtlanmış sadece şer'î mahkemelerde evlenme-boşanma, alacak-borç gibi davalara indirgenmiştir²⁴⁰.

Kanuni döneminden itibaren kadıların tayinlerinde mülazemet sistemi uygulanmakta, mülazim olan talebeler sıraları gelince tayin edilmekteydi ve bu düzen 19. yüzyıla kadar devam etti. 1838 senesinde “*Tarîk-i İlmiyeye Dâir Cezâ Kanunnâmesi*”nin yayınlanmasıyla kadı olacakların imtihan edilmesi kararlaştırıldı. 1855 yılında yeni bir düzenlemeyle beraber “kadı” yerine tüm şer'î hâkimler için “nâib” terimi kullanılmaya başlandı. Merkeze yakın kaza nâiblerinin görev süresi 18 ay, uzak olanların ise 24 ay olarak belirlendi²⁴¹. Bu süreçte nâib olacak kişilerin kısa sürede eğitilmeleri için yeni bir eğitim kurumu olan Mekteb-i Nüvvâb kurulmuştu. Yeni kanun derslerinin eklendiği bu kadı okulundan mezun olanlar yıllarca Osmanlı mahkemelerinde görev yapmışlardır. Örneğin Mekteb-i Kudât mezunu Ömer Atıf Efendi, ruus imtihanını geçerek şehâdetnâme almış ve kadı olarak Tiran'a tayin edilmiştir. Ardından Kırçova, Divriği, Mecidözü, Berat ve Nevşehir'de kadılık görevinde bulunmuştur²⁴².

Yeni usul üzere mülazim olan talebeler imtihana tabi tutulmaktaydı. İki buçuk sene Aydın Sancağı'na bağlı Bozdoğan Şer'iyye Mahkemesi'nde mülazim olan Hasan Tahsin Efendi, sınavı kazanması üzerine Trablusgarp'a atanmıştır. Onun kadılık süresi boyunca yer değiştirme usulü gereği diğer görev yerleri şöyledir: Konya/Bor, Kastamonu/Gönye, Rumeli/Üsküp-Radovişte, Sivas/Divriği, Rumeli/Üsküp-Kumanova²⁴³.

²⁴⁰ İlber Ortaylı, “Kadı”, *DİA*, c.24, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, s.71-72.

²⁴¹ Yurdakul, a.g.e., s.190-192.

²⁴² MA. USAD. No: 904 Ömer Atıf Efendi.

²⁴³ MA. USAD. No: 171 Hasan Tahsin Efendi.

Mekteb-i Nüvvâb mezunu olan kadılardan bir diğeri ise Mehmed Efendi'dir. Mehmed Efendi'nin diğeri isimlerden farkı Osmanlı coğrafyasının çok farklı bölgelerinde görev yapmış olmasıdır. Şer'iyye mahkemelerinde çalışan Mehmed Efendi; Bağdat/Hanekin, Halep/Rakka, Hüdavendigâr/Sındırgı, Rumeli/Kalkandelen-Radovişte-Palanka- Koçana (Üsküp'ün kazaları) ve Uzunköprü, Manastır/ Florina-Toyran, Edirne/ Ceseri Ergene- Dimetoka, Selanik, Trablusgarp, Diyarbakır/ Çermik ve son olarak Viranşehir/ Siverek'e tayin edilmiş ikişer sene bu kazalarda görev yapmıştır. Mehmed Efendi dikkat edildiği üzere diğeri ulemaya nazaran çok fazla kazada görev yapmıştır. Fakat kendisinin bu konuda sicil dosyasında şikâyetleri yer almaktadır. O dönemde kadıların iki senede bir yer değiştirmesi kuralına karşı, şehre alışmışken başka şehre gitme bu sebeple görevini tam yapamama, yol ve taşınma masrafları, düşük maaş gibi şikâyetler yapılmaktaydı. Mehmed Efendi de düşük ücret aldığından ve parasının çoğunu taşınma masraflarına verdiğiinden şikâyet etmektedir. Fakat Mehmed Efendi'nin farklı bir şikâyeti daha vardır. Kendisi pek çok kadılığa bulunduğunu fakat yıllardır derecesinin mektepten çıktığı haliyle dördüncü sınıf olarak kaldığını, kendisinden daha düşük dereceli kimselerin daha iyi yerlere atandığını, eğer üç sene boyunca bir bakkal ya da tacire hizmet etmiş olsaydı evkaf değil azîm taltîfine nail olacağını, ne hikmetse İstanbul ya da İzmir'de hizmet edemediğini ve hâlâ kaza kadısı olup rütbe alamadığını söylemekte ve şunu eklemektedir: *"Kimilerinin peder ve damatları var millet biliyor ki mektep ve medreseli değiller, büyük büyük imtiyaza tabiiler, bu adalete uygun değildir. Konya, İzmir, Bursa ve İstanbul kadılıkları bu kişiler tarafından dolduruluyor. Fakat zayıf kimseler ise Basra, Bağdat gibi uzak memleketlere gönderiliyorlar"*. İletilen bu şikâyet Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi tarafından karşılık bulmuş ve teftişe karar verilmiştir²⁴⁴.

Taşra Kadılıkları:

Taşra kökenli ulema için yüksek payeli mevkilere çıkmak istisnai bir durumdu. Elbette ulema grubu içerisinde Fatih, Süleymaniye medreselerine yükselenler mevcuttu. Fakat yüksek payeli kadılara yükselen isme rastlanmamaktadır. Bir diğeri dikkat çekici unsur Balkan kökenli ulemanın çoğunlukla Rumeli coğrafyasında görev yapmış olmasıdır. Anadolu ya da Arap

²⁴⁴ MA. USAD. No: 775 Mehmed Efendi.

coğrafyasında görev yapan isimler genellikle Balkan Savaşları'ndan sonra göç edince buralara tayin edilen kimselerdir. Çoğunluğun Rumeli'de görev yapmış olmasının en temel sebeplerinden birinin bölgedeki dil çeşitliliği olduğu düşünülebilir. Nitekim görev yapan isimlerin çoğunluğunun bölgenin yerel dillerini bildikleri görülecektir.

Taşra kadılıkları içerisinde; Abdülhamid Hulusi Efendi, Ahmed Nazif Efendi, Nuh Necati Efendi²⁴⁵ ve yukarıda ismi zikredilen isimler Üsküp'ün birçok kazasında nâib olarak görev yapmışlardır.

B. MÜFTÜLÜK

Osmanlı ilmiye geleneği içerisinde müftülük makamı önemli bir yere sahipti. Kadılıktan ayrı olarak fetva makamı halkın dinî sorularına cevap verme görevini üstlenmişti. Müftüler ise merkez müftü olan şeyhülislam ve kenar müftüsü olarak isimlendirilen taşra müftüleri şeklinde ayrılmaktaydı. Taşra müftülerinin atamaları da merkez müftü yani şeyhülislam tarafından gerçekleştiriliyordu. II. Mahmud dönemine gelindiğinde meşihat makamı Ağakapısı'na taşındı. Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ve İstanbul kadıları da yanına nakledilerek Osmanlı tarihinde ilk defa Şeyhülislam dairesi oluşturuldu. Diğer yandan sadece fetva makamı olarak kabul edilen müftülük makamı, klasik yapısından çıkarılarak şer'i kaza işleri ile birleştirildi. Müftülük, artık şer'i onay mekânizması haline getirilmişti. Bu durum Sultan Abdülaziz döneminde de devam ettirilerek müftülük makamı idare, adalet, siyaset ve eğitim gibi alanlarda devlet içerisindeki yetki mekânizmasına dâhil edildi. Sultan Abdülhamid ise Meşihat makamını bakanlık yapmış ve müftüyü nazır (bakan) olarak Heyet-i Vükela içerisine almıştı²⁴⁶.

Bu yeni düzenlemelerde Meşihat dairesi içinde yeni kurumlar kurulmuş ve ilmiye sınıfı mensupları bu kurumlarda istihdam edilmişlerdir. Bu kurumlar şunlardır:

1. Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer'iyye

Kadılık hakkında yapılan düzenlemelerde 1856 yılında kadıaskerliklerden bağımsız olarak şeyhülislamlıkta yeni bir meclis kuruldu. Meclis-i İntihâb-ı

²⁴⁵ MA. USAD. No: 2678 Abdülhamid Hulusi Efendi; No: 224 Ahmed Nazif Efendi; No:4732 Nuh Necati Efendi.

²⁴⁶ Esra Yakut, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, 4.bs., İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014, 55-57; Ayrıntılı bilgi için ayrıca bakınız: Yurdakul, a.g.e.; Karal, a.g.e., c.8, s.301-308.

Hükkâm-ı Şer'iyye ismi verilen bu meclisin görevleri, kadı olmak isteyen medrese mezunlarının bilgi ve ehliyetlerini ölçmek, yeterli olanların atamalarını yapıp yeterli olmayanları Mekteb-i Nüvvâb'a sevk etmek ve göreve uygun bulunmayanları da Meşihat makamına bildirmektir. Meclisin görevleri ve çalışma şartları on yedi yıl sonra 1873 senesinde belirlendi. 1917 senesinde şer'i mahkemelerinin Adliye Nezareti'ne bağlanmasına kadar meclis görevini sürdürdü²⁴⁷.

Kariyerinde Üsküp'ün birçok kazasında görev yapan Mehmed Arif Efendi, Meclis-i Hükkâm-ı Şer'iyye'den berat alan kadılar arasındadır. Ayrıca kendisine hüsn-i hal mazbatası, iki kıt'a ruûs-ı hümayûn ve şehâdetnâme de verilmiştir. Mehmed Arif Efendi kendisinin “Kudemâ-yı Nüvvâb”dan olduğunu zikretmektedir. Kadı efendi; Üsküp Sancağı'ndan Üsküp, Kumanova (2 kez), Koçana (2 kez), Palanka (2 ez), Radovişte kazalarında ve bunların yanında Bosna, Yanya ve Trablusgarp eyaletlerinin birçok kazasında görev yapmıştır²⁴⁸.

2. Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye Kitâbeti

Tanzimat döneminde şeyhülislam başkanlığında “huzur mürâfaaları” adı altında davalar görülmekteydi. Fakat bu davalara şeyhülislam efendinin yoğunluktan dolayı yetişememesi üzerine 1861 senesinde üst düzey ulemeden oluşan bir meclis kuruldu. Meşihat Dairesi'ne bağlı bir organ olarak çalışan Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye'de Bâb-ı Fetvâ dâhilindeki mahkemelerde çözilemeyen davalara bakılmaktaydı²⁴⁹. Üsküp'te rüşdiye muallimi olarak görev yapan Mehmed Vehbi Efendi bu meclis kitâbetine mülazim olarak kabul edilenler arasındadır²⁵⁰.

3. Meclis-i İdâre-i Emvâl-i Eytâm

Tanzimat döneminde ulemanın istihdam edildiği benzer kurumlardan biri de 3 Ekim 1874'te yetim mallarının idaresi için açılan meclistir. Bu meclis, taşradaki yetim mallarını inceleyip İstanbul ve Bilâd-ı Selâse Mahkemeleri'nin karşı çıktıkları mevzuların doğru olup olmadığını araştırmakla görevlendirildi. Aynı zamanda bu meclise bağlı yeni birimler oluşturularak yetim mallarının yanında ilmiye personelinin maaş ve emekliliklerinde düzenlemelere gidildi. Bu kurum, 1908-1914 seneleri arasında Meşihat'a bağlı olarak çalıştı. Üsküp'te rüşdiye muallimliğinin

²⁴⁷Yakut, a.g.e., 61.

²⁴⁸MA. USAD. No:724 Mehmed Arif Efendi.

²⁴⁹Yakut, a.g.e., s.61-62.

²⁵⁰MA. USAD. No:83 Mehmed Vehbi Efendi.

ardından Meclis-i Tedkîkât-ı Şer’iyye’de mülazım olarak katiplik yapan Mehmed Vehbi Efendi’nin Meşihat makamına gönderdiği bir yazısında 1903 senesinde bu mecliste baş katip olarak çalıştığı anlaşılmaktadır²⁵¹.

4. Rumeli Kadiaskerliği Mahfil-i Şer’iyyât Mahkemesi

19. yüzyılda şeyhülislamlığa aktarılan kurumlardan biri de Mahfil-i Şeriat mahkemeleriydi. Rumeli Kadiaskeri, davaları Divan-ı Hümayun’un yanında kendi konağında dinlerdi. “Şeriatçısı” ise nâibi sıfatıyla davalara bakardı. Şeriatçı, kadı ve nâib efendilerin azil ve infisallerinden sonra aileleriyle beraber İstanbul’a dönüşlerine izin verilmesi, katilin sürgün edilmesi, hürlük davası, inşa edilecek binaların keşfi gibi farklı konularda ilamlar vermekteydi²⁵².

Mahfil-i Şeriat’te çalışan İsmail Sıdkı Efendi Şam-ı Şerîf’teki hacıların muhasebe işlerini yaptığını sicil dosyasında ifade etmektedir. Ardından kendisi Surre-i Hümayûn Niyâbeti Şer’iyyesi’ne tayin edilmiştir. Kendisinin ilk görev yeri ise Rumeli Sadâre-i Vekâyî Evtâsı olmuştur²⁵³. Vekayi katipleri Rumeli kadiaskerinin maiyyetinde çalışan bütün kanun ve adetleri bilen kimselerdi. Bu kimseler davaları önceden dinler gereğini kadiaskere bildirirlerdi²⁵⁴.

5. Meclis-i Mesâlih-i Talebe

Meşihat içerisindeki önemli kurumlardan biri de 1878 senesinde Meclis-i Talebe-yi Ulûm ismiyle açılan meclistir. Meclisin amacı, medreselerin ıslahı, müderrislerin geçim şartlarının düzenlenmesi, öğrencilere yardım etme, vakıf gelirlerinin düzene koyulması ve öğrencilerin ahlakı gibi konularda çalışmalar yürütmektir²⁵⁵. 1879 senesinde ismi Meclis-i Mesâlih-i Talebe olarak değiştirilen kurumda Receb Rüşdü Efendi azalık görevini yürütmüştür²⁵⁶.

6. Tedkîk-i Müellefât Encümeni

II. Abdülhamid döneminde dinî kitapların içeriklerinin incelenip kontrol edilmesi için bir reis ve üç müderristen oluşan bir encümen kurulmuştu. Kitaplar bu kurul tarafından kontrol ediliyor uygun görülmesi durumunda yayına izin

²⁵¹ MA. USAD. No:83 Mehmed Vehbi Efendi.

²⁵² Yurdakul, a.g.e., s.125-126.

²⁵³ MA. USAD. No: 240 İsmail Sıdkı Efendi.

²⁵⁴ Yurdakul, a.g.e., s.113.

²⁵⁵ Yakut, a.g.e., s.67-68.

²⁵⁶ MA. USAD. No:121 Receb Rüşdü Efendi.

veriliyordu²⁵⁷. Üsküp uleması içerisinde eser veren isimlerden Üsküp Yahya Paşa Medresesi'nde müderris Hasan Fehmi Efendi'nin kaleme aldığı *Zübdetü't-Ta'lim*, *Risâle-i İmâniye* ve nahiv kitabı olan *Mecma'u'l-Kavâid* isimli eserlerinin tedkik edildiği bilgisi arşiv vesikalarında yer almaktadır. Söz konusu kayıt şöyledir:

Mecma'u'l-Kavâid isimli eserin tedkîkine dâir;

Kosova Vilâyeti Ma'arif-i 'Umûmî İdâresi

'Adedi 22

Kosova Vilâyeti Ma'arif-i 'Umûmiye Nezâret-i Celîle-i Cânibiyyesine

Ma'rûz-ı kemîneleridir

Üsküb'de Yahyâ Paşa Medresesi müderrisi mekremetlü Hasan Fehmi Efendi'nin 'Mecma'u'l-Kavâid' nâmıyla ve 'arabî lisânı üzerine te'lif ve tertib eylediği kitâbının tâb' u neşrine müsâ'ade buyrulması istid'â edilmiş ve mezkûr kitâb buraca tedkîk etdirilerek münderecâtında mahzûr görülememiş olduğundan mezkûr risâle iki nüsha olarak leffen pîşgâh-ı sâmi-i âsaf-ı a'zamîlerine 'arz ve takdîm kılınmış olmağla ol bâbda emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

14 Muharremü'l-haram 318/ 20 Nisan 316

Kosova Ma'arif Müdîri

'Abdu'llâh Hilmi bin Hakkî (mühür içinde)²⁵⁸

Bir diğer belgede ise basımına izin verilen *Risâle-i İmân* isimli eserin Buhârî-i Şerîf'ten tercüme yapılarak hazırlanmış bir risale olduğu ifade edilmektedir.

"Kosova Vilâyeti Ma'arif-i 'Umûmî İdâresi

'Adedi 128

Ma'arif-i 'Umûmiye Nezâret-i Celîlesi Cânibiyyesine

Ma'rûz-ı çakerîleridir

²⁵⁷ Yakut, a.g.e., s.69.

²⁵⁸ BOA. MF.MKT. No: 522.2.1.

Üsküb’de Yahyâ Paşa Medresesi müderrisi mekremetlü Hasan Fehmi Efendi’nin Buhârî-i Şerîf’den terceme etdiği ve ‘Risâle-i İmân’ tevsîm eylediği risâlenin tab’ u neşrine müsâ’ade buyrulması istid’â edilmiş ve mezkûr terceme Ma’ârif Meclisi’nce mütâla’a ve tedkîk olunarak buraca tab’ında mahzûr görülememiş olduğundan encümentence dahi mu’âyenesiyle icrâ-yı îcâbı zımmında mezkûr risâle iki cüz olduğu hâlde ol bâbdaki karâr ile leffen pîşgâh-ı sâmi-i düstûr-ı a’zamîlerine ‘arz u takdîm kılınmış olmağla ol bâbda emr u fermân hazret-i men lehü’l-emrindir.

29 Receb 315 / 11 Kânûn-ı Evvel 313

Kosova Ma’ârif-i ‘Umûmiyye Müdîri

Halî bin Kemâl (mühür içinde)”²⁵⁹

“Üsküb’de Yahyâ Paşa Medresesi müderrisi mekremetlü Hasan Fehmi Efendi’nin Buhârî-i Şerîf’den terceme etdiği ve ‘Risâle-i İmân’ tevsîm eylediği risâle meclis-i ‘âcizânemiz a’zâsından fazîletlü Mehmed Tevfîk Efendi tarafından mu’âyene olunarak mahzûru olmadığı ifade edilmekle Encümen-i Teftîş-i Muâyene’ce de icrâ-yı mu’âyenesiyle ruhsat i’tâ buyrulmak istid’âsıyla mezkûr risâlenin iki nüsha olduğu hâlde Nezâret-i Celîle-i Ma’ârif’e takdîmine karâr verildi.

27 Receb 315/ 9 Kanun-ı Evvel 313”²⁶⁰

“Tâ’lîm-i Mûte’allim” isimli eserin herhangi bir sakıncası bulunmadığına dair;

“Kosova Vilâyeti Ma’ârif-i ‘Umûmiyye İdâresi

‘Aded 55

Ma’ârif-i ‘Umûmiyye Nezâret-i Celîlesi Cânibiyyesine

Ma’rûz-i kemterleridir

²⁵⁹ BOA. MF.MKT. No: 381.17.2.

²⁶⁰ BOA. MF.MKT. No: 381.17.1.

‘Tâ’lîm-iü Müte‘allim’ nâmıyla bir kitâb terceme eylediğinden bahisle tâb’ına ale’l-usûl ruhsat-ı resmiyyesinin istihsâlini müsted’î Üsküb’de Yahyâ Paşa Medresesi müderrisi Hasan Fehmi Efendi’nin istid’âsıyla mezkûr kitâbın iki nüshası leffen takdîm-i pîşgâh-ı sâmi-i nezâret-penâhîleri kılınmış ve mezkûr kitâb buraca lede’l-mu‘âyene münderecâtı mahzûrdan sâlim görülmüş olmağla mu‘âmele-i mukteziyesinin ifâsına müsa‘ade-i celîle-i âsafâneleri şâyân buyrulmak bâbında emr u fermân hazret-i men lehü’l-emrindir.

17 Rebî‘u’l-ahire 318 / 20 Temmuz 316

İşbu inhâ ile birlikde bulunan Ta’lîm-i Müte‘allim tercemesinin hasbe’t-ta’alluk bâb-ı vâlâ-yı fetvâ-penâhiye irsâli bâbında 16 Ağustos 1316”²⁶¹

Sadık Albayrak tarafından Zübdetü’t-Ta’lîm olarak bahsedilen eserin²⁶² arşiv belgelerinde geçen *Ta’lîm-i Müteallim* olduğu düşünülmektedir.

Bir diğer sıhhati araştırılan eser ise Üsküb müftüsü ve bidâyet mahkemesi reisi Ali Rıza Efendi’nin “Okuma Yazma” isimli eserdir. Eser içindeki tabirler *ıstılahât-ı lisâniye ve imlâ-i umûmiye muğâyir olduğundan* hatalarının düzeltilmesi için sahibine gönderilmiştir²⁶³.

7. Dâru’l-Hikmeti’l-İslamiyye

Ulemanın istihdam edildiği ve meşihat içerisinde kurulan son kurum olarak Dârü’l-Hikmeti’l-İslamiyye’yi zikretmek gerekir. Bu daire, 12 Ağustos 1334 (25 Ağustos 1918) tarihinde Mehmed Reşad ve Şeyhülislam Musa Kazım Efendi’nin zamanında kurulmuştur. Teşkilatın kurulma amacı, hem İslam dünyasında hem de imparatorluk içinde ortaya çıkan bir takım dinî meselelere çözüm bulmak ve İslam’a yapılan hücumlara İslam hükümlerine göre cevap vermektir.

Kurumda yabancıların sordukları sorulara cevap verildiği gibi Müslümanların da her türlü dinî soruları cevaplandırılıyordu. Bu ihtiyaçlara binaen her türlü neşriyat ve beyannâmeler ele alınmaktaydı. Mekteplerde öğrencilerin İslam ahlakına aykırı

²⁶¹ BOA.MF.MKT. No: 526.18.1.

²⁶² Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c.2., s.74

²⁶³ BOA. MF. MKT. No: 454.57.

yetiştirilmeye çalışılmasına karşı Maârif Nezaretine başvuruluyordu. Basında İslam karşıtı söylemlere gerekli cevaplar veriliyordu. Bu teşkilat, azledilen, tayin edilen, istifa eden ve vefat edenlerle beraber toplamda 28 kişiden oluşuyordu²⁶⁴.

Kurum içinde Bediuzzaman Said Nursi, Ahmed Cevdet, İzmirli İsmail Hakkı, Mehmed Akif Ersoy, Elmalılı Hamdi Yazır gibi önemli isimler yer almaktaydı. Üsküp mebusu Said Efendi ise teşkilat içerisinde aza olarak görev yapmıştı²⁶⁵.

8. Taşra Müftülükleri

Taşra müftüleri merkez müftü olan şeyhülislam tarafından atanmaktaydı. Medresede okuyup icazet almış olan talebe mülazim olarak bekler, imtihana tabi tutulur ve başarılı olması kaydıyla şeyhülislam tarafından kendisine verilen müftülük menşuru ile ataması gerçekleştirilirdi.

Kalkandelenli İsmail Hakkı Efendi r.1314/m.1898-99 senesinde Fatih Camii dersiamlarından Hafız Osman Efendi'den icazet almasının ardından yapılan müftülük imtihanını kazanması üzerine verilen menşur ile kaza müftüsü olarak tayin edilmişti²⁶⁶.

Müftülük Menşur Sureti:

*“Grebne Kasabasında Mehmed Paşa Medresesi müderrisi
fekâhetlü İsmâ‘îl Hakkı Efendi*

*Grebne müftîsi Mustafa Râşid Efendi'nin isti'fâsına ve zâtınızın
ehlîyet ve liyâkatinize mebnî yerine ta'yîniniz Grebne Kazâsı Meclisi
idâresinden bâ-mazbata istid'â ve Manastır Vilâyet-i Celîlesinden dahi
inhâ olunarak kazâ-ı mezkûr müftîliği 'uhdenize tefvîz edilmiş olmağla
lede'l-istiftâ eimme-i Hanefiyye 'aleyhim rahmetü rabbi'l-beriyye
hazerâtının esahh u ercah akvâliyle bi'l-iftâ kütüb-i mu'tebereden
tahrîr-i nakl-i sarîh ve imzâlarınızda Grebne müftîsi olduğunuzu tasrîh
eylesiniz.*

Hurrire fi'l-yevmi's-sabi' min şehri Safer sene 1318

²⁶⁴ Sadık Albayrak, *Son Devrin İslam Akademisi Dâru'l-Hikmeti'l-İslamiyye*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 10.

²⁶⁵ Albayrak, *Darü'l Hikmeti'l İslamiye*, s.90-94.

²⁶⁶ MA. USAD. No:3767 İsmail Hakkı Efendi.

Ketebehu el-Fakîr Hâlid Efendizâde

Mehmed Cemâleddîn ‘ufiye ‘anhümâ”

Müftülük menşurunun yanında taşra ruusu da kendisine verilmiştir.

Taşra Ruus Sureti:

“Edirne Medresesi’nde münhale olan medrese-i mezbûre kırk medresesinden munfasıl Grebne kazâsı müftîsi kıdvetü’l-‘ulemâi’l-muhakkıkîn İsmâ‘îl Hakkı Efendi -zîde ‘ilmuhu- mahall ü müstahik olmağla bi’l-fi’l Şeyhu’l-islâm ve Müfti’l-enâm olub (...) Hâlid Efendizâde devletlü semâhatlü Mehmed Cemâleddîn Efendi hazretlerinin işâretleri mücebince bi’l-ibtidâ hâric tevcîh olundu. 1319”²⁶⁷

İsmail Hakkı Efendi’ye verilen menşurdan anlaşılacağı üzere kendisi önce müderris olarak tayin edilmiştir. Müftülük sınavını kazanması üzerine hem müderrislik hem müftülük görevini beraber yürütmüştür. Taşra müftülüklerinde dikkat çeken hususlardan biri budur. Müderrislik yaparken halkın talebine binaen müftü olarak maaşsız görev yapan birçok isme rastlanmaktadır.

Ulema dosyalarında karşılaşılan atama usullerinden biri de halkın talebi doğrultusunda şeyhülislamın da tasdiki ile atanan müftülerdir. Üsküp’ün Koçana kazasına müderris olarak tayin edilen Mehmed Cemil Efendi halkın talep etmesi ve hükümetin de izin vermesiyle maaşsız olarak zikredilen kazaya müftü tayin edilmiş, bir sene sonra ise kendisine maaş verilmeye başlanmıştır²⁶⁸. Aynı şekilde Üsküp’ün bir diğer kazası İştîp’te Hamidiye medresesinde müderrislik yapan Mehmed Es’ad Efendi maaşsız bir şekilde müftülük yapmaya başlamış, bir sene sonra müderrislik görevinden istifa etmiş, devam ettiği müftülük görevinden maaş almaya başlamıştır²⁶⁹. Yine bu örneklerde de kişilerin müderris-müftü olarak görev yapması dikkat çekicidir.

Bir diğer atama usulü ise vefat eden müftü yerine atama yapılmasıdır. İsa Ruhi Efendi, Kalkandelen müftüsü Hacı Abdullah Efendi’nin vefatının ardından boşalan müftülük merciine mahalli meclis idaresinin arzı ve Kosova Vilayeti’nin

²⁶⁷ MA. USAD. No:3767 İsmail Hakkı Efendi, MA. MŞH. SAİD. 224.26.3.

²⁶⁸ MA. USAD. No:4728 Mehmed Cemil Efendi.

²⁶⁹ MA. USAD. No: 1839 Mehmed Esad Efendi.

inhası üzerine r.1324/m.1908-09 senesinde tayin edilmiştir. İsa Ruhi Efendi, müftü olarak görev alana kadar geçimini verdiği fetvalar karşısında aldığı ücretler ile sağlamıştır. Müftü olarak tayininden sonra ise dört yüz kuruş maaş almıştır²⁷⁰. Bir diğer örnek ise Şehriköy müftüsünün vefat etmesi üzerine halkın da talep etmesi, vali ve mutasarrıf paşaların inhası ve Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin tasdikiyle müftü olarak tayin edilen Ali Efendi'dir. Fakat 93 Harbi'nin çıkması üzerine Ali Efendi de halkla beraber Üsküp'e hicret etmiş ve Üsküp'ün Radovişte kazasında müderrislik yapmaya başlamıştır²⁷¹.

Lofça'da Rüşdiye Mektebi muallimi olan Ali Rıza Efendi ise bölgenin Rusya tarafından işgal edilmesinin ardından Üsküp'e göç etmiştir. Üsküp müftüsü Vidinli Süleyman Efendi'nin vefat etmesinin ardından boşalan müftülük makamına meşihat menşuru ile tayin edilmiştir²⁷².

Müftülük menşuru:

“Üsküb’de mukîm Lofça ulemasından fekâhetlü ‘Alî Efendi

İktidâr ve kifâyetinizden bahisle münhal olan Üsküb müftiliğine ta’yîniniz Kosova Vilâyet-i behiyyesinden bâ-tahrîrat inhâ olunmaktan nâşî zikr olunan müftîliği ‘uhdenize tefvîz ve ihâle kılınmış olmağla ‘inde’l-istiftâ eimme-i Hanefiyye ‘aleyhim rahmetü rabbi’l-beriyye hazerâtının ercâh akvâliyle bi’l-iftâ kütüb-i mu‘tebereden tahrîr-i nakli-sarîh ve imzâlarınızı Üsküb müftîsi deyu vaz‘ u tasrîh eyleyesiniz...

23 Cemâziye’l-Evvel 1302

Ketebehu el-Fakîr ‘Uryânîzâde Ahmed Es‘ad ‘ufiye ‘anhü”

Ali Rıza Efendi hal tercümesinde, Selanik-Kosova havalisi umumi komutanlığı ile Üsküp'te bulunmuş olan merhum Veysel Paşa'nın arz ve inhaları üzerine 15 Cemâziye'l-âhir 303 tarihli ruus ile Bursa Aziz Efendi Medresesi'nin kendisine tevcih edildiğini, irâde-i seniyye ile Üsküp merkez vilayetinin birleştirilmesinden sonra eski vali Faik Efendi'nin arzı üzerine ise 2 Rebî'u'l-âhir

²⁷⁰ MA. USAD. No:4683 İsa Ruhi Efendi.

²⁷¹ MA. USAD. No:1808 Ali Efendi.

²⁷² MA. USAD. No:300 Ali Rıza Efendi.

306 senesinde İzmir pâye-i mecîdî'nin kendisine verildiğini dile getirmektedir²⁷³. Verilen paye için gönderilen fermana Ali Rıza Efendi'nin “*akrân ve emsâlinin beyninde her ilim ve fazl ile mütehalli ve mevsûf*” olduğu dile getirilmektedir²⁷⁴. Diğer yandan Ali Rıza Efendi, kendisinin meşhur Cevdet Paşa ile 7-8 sene medresede beraber okuduklarını hatta aynı odayı paylaştıklarını ve kendi gibi yetişmiş insanların Üsküp'te bulunmadıklarını dile getirmektedir²⁷⁵. Ali Rıza Efendi'nin Üsküp müftüsü olarak tayin edilmesinin ardından kendisine bir ev inşasına karar verilmiştir. Evin krokisi arşiv belgelerinde yer almaktadır²⁷⁶.

Müftü olarak Nallıhan Kazası'nda görev yapan Halid Haki Efendi'nin ise emeklilik yaşı gelmiş olmasına rağmen ilim ve faziletinden yararlanılması için iki sene kadar görev süresi uzatılmıştır²⁷⁷.

Tüm bu isimlerden önce h.1265/m.1848-49 senesinde Üsküp müftüsü olarak Abdülcélil Efendi'nin görev yaptığı Meclis-i Vâlâ kayıtlarında yer almaktadır²⁷⁸.

Üsküp müftülüğü görevinin h.1316/m.1898-99 senesinde ise Hacı Abdurrahman Beyzâde Mehmed Münir tarafından yürütüldüğü “Üsküp-Mitroviçe demiryolu” hakkında yazılan arzuhalde anlaşılmaktadır²⁷⁹.

Taşrada görev yapan isimler arasında vilayet müftüsü olarak atanmış iki isim öne çıkmaktadır. Ulema grubunda diğer isimler küçük kazalarda görev yapmışken bu isimler vilayet müftülüğüne yükselmişlerdir. Bunlardan biri Üsküp Yahya Paşa Medresesi Müderrisi Hasan Fehmi Efendi'dir. Üsküp müftüsü Ali Rıza Efendi'nin rahatsızlanması ve görevini yerine getirememesi üzerine Hasan Fehmi Efendi, h.1318/m.1900-01 senesinde vekâleten müftü olarak görevlendirilmiştir²⁸⁰. Bunun ardından Kosova Vilayeti İsti'nâf Ceza Mahkemesi Azalığı'nda bulunduğu ve r.1322/m.1906-07 senesinde Kosova Vilayet Müftüsü olarak tayin edildiği bilinmektedir²⁸¹. Fakat arşiv belgeleri aynı tarihte kendisinden “Üsküp müftüsü”

²⁷³ MA. USAD. No:300 Ali Rıza Efendi.

²⁷⁴ MA. MŞH.45.18.03.

²⁷⁵ MA. USAD. No:300 Ali Rıza Efendi.

²⁷⁶ BOA. Y.PRK.UM. No: 9.29. Görsel için EK-18'e bakınız.

²⁷⁷ BOA. MV. No: 218.

²⁷⁸ BOA. MVL. No: 66. 14.

²⁷⁹ BOA. BEO. No: 1258. 94.293.

²⁸⁰ BOA. TFR.I.ŞKT. No: 25.2425.

²⁸¹ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c.2, s.74.

olarak bahsetmektedir²⁸². Üsküp'ün vilayet merkezi olması dolayısıyla böyle bir durum söz konusu olabilir. Balkan harbinin başlaması üzerine müftü efendi, r.1328/m.1912-13 senesinde göç ederek İstanbul'a gelmiştir. 15 Eylül 1337/1921'de İnegöl Kazası Müftülüğü'ne tayin olunmuş ve 1927'ye kadar burada müftü olarak görev yapmıştır²⁸³.

İkinci isim ise II. Meşrutiyet'in ilânının ardından Manastır Vilayet Müftüsü olarak tayin edilen Receb Cudi Efendi'dir²⁸⁴. Receb Efendi, Arnavut ulema arasında siyasî olaylarda ön plana çıkan bir isimdir. Tezin son bölümünde ulemanın etkisinin tartışıldığı siyasî faaliyet kısmında hakkında daha ayrıntılı bilgi verilecektir.

Üsküp'te görev yapmış müftülerin çoğunluğu Rumeli kökenlidir. Üsküp doğumlu olan müftüler ise ya memleketlerinde ya da Rumeli'nin farklı kazalarında görev yapmışlardır. Fakat Balkan Savaşları'nın çıkması halkın bölgeden göç etmesine neden olmuştur. Devlet, göç eden müftü efendileri Anadolu'nun farklı kazalarına tayin etmiştir. Yukarıda zikredilen Hasan Fehmi Efendi bunlardan birisidir. Üsküp'ün Kumanova kazasında görev yapan Hafız Behçet Efendi de 1913 senesinde Üsküp'ün Osmanlı'nın elinden çıkması üzerine Ankara Vilayeti'ne bağlı Kırşehir'e müftü olarak tayin edilmiştir²⁸⁵.

C. MÜDERRİSLİK

Müderreslik mesleği, ilmiye içerisinde en çok tercih edilen mesleklerden biridir. Medreseden icazetini almış talebeler mülazemet defterlerine kaydedilir, sırası geldiğinde müderreslik kadrolarına atanırlardı. Yeni müderresin ilk atandığı medrese derece bakımından en aşağıda olan Haşiye-i Tecrîd yevmî yirmi beş akçeli medreselerdi. Daha sonra ilmî yeterliliklerine binaen yüksek dereceli medreselere terfi ettirilirdi. Fakat son döneme gelindiğinde medreseler birtakım aksaklıklar içine girmiştir. Müderres sayısında ciddi bir artış yaşanmış ve kadroların kısıtlı olmasına rağmen artan yığılmayı önlemek adına kadro sayısı artırılmıştır. Diğer yandan harap halde olan medreselere atama yapılmış ve bu müderresler orada ders okutamamışlardır. Ya da terfi sırası gelen müderres, üst derecedeki medresede kadro

²⁸² BOA. TFR.I.KV. No: 125.124.13.

²⁸³ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c.2, s.74.

²⁸⁴ MA. USAD. No:518 Receb Cudi Efendi.

²⁸⁵ MA. USAD. No:1702 Hafız Behçet Efendi.

bulunmadığı için eski medresesinde devam etmiş sadece payesi yükseltilmiştir²⁸⁶. Özellikle taşra medreselerinde bu sıkıntıların yaşandığı incelenen ulema dosyalarında açıkça ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Üsküp'te son dönemde aktif olarak çalışan medreselerin isimlerine de sicil dosyalarındaki bilgiler aracılığıyla ulaşılmaktadır.

Üsküplü Hasan Fehmi Efendi İstanbul/Fatih'te eğitim aldıktan sonra Üsküp medreselerinden Atiye Hanım Medresesi'ne tayin edilmiş ve r.1314/m.1898-99 senesinde talebelerine icazet vermiştir²⁸⁷. Arşiv belgelerinde kendisinin Yahya Paşa Medresesi'nde görev yaptığı, h.1321/m.1903 tarihli Maarif Salnamesi'nde ise Debbağ Şahin Medresesi'nde müderris olduğu bilgisi yer almaktadır²⁸⁸.

Hacı Kemal Efendi ve Abdül Efendi'nin görev yaptığı medreseler belli olmayıp belgelerde Üsküp müderrislerinden oldukları ifade edilmiştir²⁸⁹. Osmanlı'nın elinden çıkmadan önce Üsküp'te, Halid Efendi Mustafa Paşa Medresesi, Nabi Efendi İsa Bey Medresesi, Adem Sırrı Efendi Koca Medresesi, Hacı Celalettin Efendi Mahmut Çelebi Medresesi ve Hafız Ahmed Miratiyye, Abdurrahim Efendi Üsküp İshakiye Medresesi'nde müderris olarak görev yapmaktaydılar²⁹⁰.

Ömer Atıf Efendi, İstanbul'da eğitim aldıktan sonra memleketine dönen isimler arasındadır. Kalkandelen halkının talebi üzerine meclis idaresinin de kararıyla mazbatasını meşihate gönderilmiş ve meclisin onayıyla memleketine müderris tayin edilmiştir. Fakat medrese harab bir halde olduğu için ders yapılamamış, hükümetin teşvik etmesi ve halkın yardımı ile tamir edilmiştir. Bunun üzerine Ömer Atıf Efendi, sabah ve ikindi dersleri okutmaya başlamıştır. Hemen yanında bulunan Kebîr Çelebi Camii'nde ise maaş almadan kürsü şeyhliği yapmıştır²⁹¹. Bu kazada müderrislik yapan bir diğer isim İsa Ruhi Efendi olacaktır. Kendisi fahri olarak müderrislik ve maarif azalığı yapmıştır. Kalkandelen'de çarşıdaki Camî-i Kebîr'de on dokuz kişi birinci sınıf, yirmi kişi ikinci sınıf olmak üzere iki sınıf talebesi olduğunu ve ikinci sınıflara akaid dersi de okuttuğunu söylemektedir. Müderris efendinin bu gayretleri ve kazada askerler için bir depo

²⁸⁶ Zengin, *II. Meşrutiyet...*, s.72-74.

²⁸⁷ MA. USAD. No:4613 Hasan Fehmi Efendi.

²⁸⁸ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1321/1903, s.635.

²⁸⁹ MA. USAD. No:4614 Hacı Kemal Efendi; BOA. MF.MKT. No: 88.77.

²⁹⁰ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1321/1903, s.635

²⁹¹ MA. USAD. No:4684 Ömer Atıf Efendi.

yapımına yardımcı dolayısıyla kendisine Bursa medresesi payesi verilmiştir. Çarşı Camii'nde ders verdiğini dile getiren İsa Ruhi Efendi'ye verilen müftülük menşurunda Ahmed Bey Medresesi müderrisi olarak hitap edilmiştir²⁹².

Üsküp'ün kazası olan Koçana/ Hamidiye Medresesine atanan Mehmed Es'ad Efendi de aynı şekilde medresenin harap bir halde olması sorunuyla karşılaşmıştır. İştîp rüşdiyesinde muallimlik yapan Mehmed Es'ad Efendi, boş olan Hamidiye Medresesine atanmış fakat medresenin harap bir halde olması üzerine bunu padişaha bildirdiğini ifade etmektedir²⁹³.

Müftü ve kadılarda olduğu gibi müderrisler de harp çıkmasının ardından Anadolu'daki kazalara atanmışlardır. Kratova kazasında görev yapan Mehmed Hilmi Efendi, Kastamonu Vilayeti'de İnebolu kazasına müderris olarak tayin edilmişti Kendisine Maliye Nezareti tarafından sadaka verildiğine dair belgeler bulunmaktadır²⁹⁴.

Merkez Müderrislikler:

Taşradan İstanbul'a gelerek burada okuyan talebe arasında İstanbul'daki medreselere atanan ve terfî alarak Süleymaniye derecesine yükselen isimler vardır. Adem Hilmi Efendi, Fatih dersiamlarından Hacı Rahmi Efendi'den icazet almasının ardından girdiği ruus imtihanında başarılı olmuş ve intihâbnâme almaya hak kazanmıştır. İlmi yetkinliği üzerine Fatih Camii'nde dersiam olarak sarftan itibaren ders okutmaya başlamıştır.

İsmail Hakkı Efendi de Fatih Camii'nde dersiam olanlar arasındadır. Buradaki görevinden sonra birçok kazada müftülük yapmıştır. Tekrar İstanbul'a dönen İsmail Hakkı Efendi, Süleymaniye Medresesi'nde tefsir şubesi müdürlüğü yapmıştır. Süleymaniye medreselerinde 1 Mart 1340 (1922) tarihinden itibaren eğitimin kaldırılması ve medreselerin lağv edilmesi üzerine aynı tarihte müdüriyetinden ayrılmıştır²⁹⁵.

Receb Rüşdü Efendi, Fatih dersiamlığı yapmış aynı dönemde kendisine Fatih Camii türbesinde Buhârî-i Şerîf kıraati ve Eyüp Sultan türbesinde Şifâ-i Şerîf kıraati

²⁹² MA. USAD. No: 4683 İsa Ruhi Efendi.

²⁹³ MA. USAD. No: 1839 Mehmed Esad Efendi.

²⁹⁴ MA. USAD. No:2512 Mehmed Hilmi Efendi; BOA. ML. EEM. No: 461.94.

²⁹⁵ MA. USAD. No:3767 İsmail Hakkı Efendi.

görevi verilmiştir. Receb Rüşdü Efendi padişahın huzur derslerine katılan isimler arasındadır²⁹⁶. Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren ulemeden bazı hocalar, padişahın huzurunda Kur'ân-ı Kerîm ve ya hadîs tefsirleri yaparlar, padişah bu ilmî mütaalayı dinlerdi. Resmi olarak ise III.Mustafa döneminde çıkarılan bir kanunla Ramazan'ın birinci gününden onuncu gününe kadar devam edecek huzur dersleri başlamış oldu. Bu gelenek Osmanlı'nın yıkılışına kadar devam etti. Derslerde ayetleri okuyup tefsirini yapan bir mukarrir, soru sorup tartışma açan muhataplar bulunur ve ilmî ortam oluşturulurdu. Padişahın huzurunda yapılan bu derse katılacak isimler meşihat tarafından belirlenir ve padişahın onayından geçerlerdi.²⁹⁷ Receb Rüşdü Efendi 1297, 1300, 1303, 1304, 1305, 1306, 1308, 1309, 1311 (1879-1894) seneleri Ramazan aylarında bu derslerde muhatap olarak bulunmuştur²⁹⁸.

İstanbul medreselerinde görev yapan bir diğer isim ise Üsküplü Muhammed Rıfat Efendi'dir. Tarik defterlerinden takip edildiği üzere aldığı terfiler ve çalıştığı medreseler şu şekildedir²⁹⁹:

Üskübî Muhammed Rıfat Efendi	İlmiye giriş: 1293
	1292: İbtidâ-i Hâriç- Dersiyye-i Katip Çelebi
	1294: İbtidâ-i Dâhil- Alaaddin Paşa Medresesi
	1294: Hareket-i Hâriç: Dersiyye-i Kâtip Çelebi
	1296: İbtidâ-i Dâhil- Hâmise-i Alaaddin Paşa
	1299: Hareket-i Dâhil: Ebu'n Necîb Hamevî
	1302: Musıla-i Sahn- Muhammed Ağa
	1304: Musıla-i Sahn- Muhammed Ağa
	1312: Sahn-ı Seman
	1318: Musıla-i Süleymaniye- Dârülhadîs

Tablo 3: Muhammed Rıfat Efendi'nin Tarik defterinde yer alan ilmiyedeki ilerleyişi³⁰⁰

Ayrıca Muhammed Rıfat Efendi de h.1309-11/m.1891-94 senelerinde huzur dersleri muhataplığında bulunmuştur³⁰¹.

²⁹⁶ MA. USAD. No:121 Receb Rüşdü Efendi.

²⁹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 3. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, 215-222.

²⁹⁸ Ebu Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951, s. 465, 468, 472, 475, 478, 484, 487, 493.

²⁹⁹ Muhammed Rıfat Efendi'nin ilmiyedeki kariyeri tarik defterlerinin hepsi taranarak tek tek tespit edilmiştir.

³⁰⁰ ŞS. nr.20, vr.107; ŞS. nr.20, vr.120; ŞS. nr.20, vr.155; ŞS. nr.31, vr.231; ŞS. nr.31, vr.218; ŞS. nr.31, vr. 205; ŞS. nr.34, vr.114; ŞS. nr.34, vr.122; ŞS. nr.25, vr.139.

³⁰¹ Ebu Ula Mardin, a.g.e., s.491, s.494.

II. Meşrutiyet dönemine kadar medreselerin bozulmasına karşı ciddi bir ıslah çabasının olduğu söylenemez. Bu dönemlerde genelde yeni eğitim kurumlarının kurulması yoluna gidilmişti. 1913 senesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti reformlara giden geniş bir yol çizdi. Bu dönemde medreseler üzerinde tartışmalar devam etmekteydi. “*Medreselerin gelişmesinin önünde büyük engel olduğu ama ıslah etmeye de değmedikleri*” iddia ediliyordu. Dergilerde talebelerin medreseler hakkındaki eleştirilerine yer veriliyordu. Bunların etkisi ile öğrencilerin talepleri cevap buldu. Medrese kurumu içerisinde yeni eğitim kurumları kuruldu³⁰². 1914 senesinde çıkarılan “İslâh-ı Medâris Nizamnâmesi” ile İstanbul medreseleri Dârü’l Hilâfeti’i ‘Aliyye Medresesi ismiyle tek medrese çatısı altında toplandı. Medreselerin talebe barındırma durumu, harap olup olmadığı, kaç talebe yerleştirebileceği gibi konular ele alındı. 1917 senesinde hazırlanan bir başka nizamname ile aynı tarz medresenin taşrada da kurulmasına karar verildi. Bu yeni sistem, sınıf geçme ve atanan müdürler tarafından yönetilme gibi medrese sisteminde ciddi değişikliklere yol açmıştı. ‘Aliyye medresesinin yanında Medresetü’l Vâizîn ve Medresetü’l Mütahhasısîn gibi ihtisas medreseleri de kurulmuştu³⁰³.

Bu dönemde İstanbul’daki Üsküp uleması içerisinde Dâr’ül Hilâfeti’l ‘Aliyye Medresesi bünyesinde; İsmail Hakkı Efendi ibtidâî hâriç müderrisliği, ileride siyasi gündemde yerini alacak olan Üsküp mebusu Said Efendi Sıhhat Medresesi müderrisliği, Mehmed Vehbi Efendi ise müfettiş muavinliği yapmışlardır³⁰⁴.

D. KÜRSÜ ŞEYHLİĞİ

Kürsü şeyhi:

*“Cuma günü namazdan sonra vaaz veren din görevlisi. Hutbeler arapça okunduğundan cemaat anlamazdı. Bu nedenle namazdan sonra kürsü şeyhi denen vaiz, hutbede söylenenlerin Türkçesini vaaz yöntemiyle cemaate aktarırdı. Kürsü şeyhliğinin aşamaları vardı: Eyüp, Sultan Selim, Sultan Mehmed, Sultan Bayezid, Süleymaniye, Sultan Ahmed ve en son aşama Ayasofya şeyhliği idi.”*³⁰⁵

³⁰² Bein, a.g.e., s.84-89.

³⁰³ Zengin, II. Meşrutiyet, s.96-102; Bein, a.g.e., s.84-94.

³⁰⁴ MA. USAD. No: 3828 Said Efendi; No:83 Mehmed Vehbi Efendi.

³⁰⁵ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım, 2017, s.425

Meşrutiyet döneminde medrese kurumu içerisindeki ihdas edilmiş yeni okullardan biri de vaiz yetiştirmek amacıyla kurulan Medresetü'l-Vâizîn olmuştur. Bu medreselerde kürsü şeyhleri ve vaizler yetişmekteydi. Ders programı da klasik medrese eğitiminden çıkarılarak sosyal bilimler, doğa bilimleri, sağlık, matematik, beden eğitimi gibi ders eklenmişti³⁰⁶.

Mehmed Vehbi Efendi Medresetü'l Vâizîn eğitim alan isimler arasındadır. Mezun olmasının ardından kendisine kürsü şeyhliği tevcih olunmuştur. Aksaray'da Pertevniyâl Valide Sultan Camii kürsü şeyhliği, Rumelihisarı kürsü şeyhliği, Ortaköy'de Mecidi Camii kürsü şeyhliği ve son olarak 15 Teşrîn-i Sâni 36 (1920) tarihinden itibaren Hırka-ı Saadet Camii kürsü şeyhliği görevini yürütmüştür³⁰⁷. Bu görevi yürüten bir diğer isim ise Fatih dersiamı olan Mehmed Hurşid Efendi, meşihatte yer alan bilgilere göre Suadiye Camii'nde kürsü şeyhi olarak görev yaptığı dönemde vefat etmiştir³⁰⁸.

Kürsü şeyhlerinin meşrutiyet döneminde önemli bir etkisi vardı. Bu dönemde meşrutiyet yönetiminin faydalı olduğunu halka anlatmak için en etkili yol vaazlardı. Fakat yönetime ters bir çizgi izleyip kendi mensup olduğu fırkanın siyasi propagandasını yapan vaizler de vardı. Meşihat makamının bu konuda tedbirler aldığı ve "Cevâmi' ve Mesâcid-i Şerîfede Vaaz ve Nasihat Edecek Ulema Hakkında Nizamname" çıkardığı bilinmektedir³⁰⁹.

E. MUALLİMLİK

Modern okul eğitiminde dârümuallimînlerde eğitim alan isimlerden yukarıda bahsedilmişti. Bu yeni kurumlar ile medreseliler arasında çift taraflı bir ilişki olduğu örnekler ile daha iyi anlaşılacaktır. Nitekim hem dârümuallimîninde hem de medresede eğitim alıp muallimlik yapan isimler olduğu gibi sadece medreseli olup öğretmen eksikliğinden dolayı bu yeni kurumlarda muallimlik yapan isimler de karşımıza çıkmaktadır.

Mehmed Vehbi Efendi, hem medreseli hem dârümuallimîn mezunu olan isimlerden biridir. Fatih medreselerinde okumasının ardından dârümuallimîninden

³⁰⁶ Bein, a.g.e., s. 84-89.

³⁰⁷ MA. USAD. No: 5311 Mehmed Vehbi Efendi; BOA. MF. MKT. No: 96.49.

³⁰⁸ MA. USAD. No: 3716 Mehmed Hurşid Efendi.

³⁰⁹ Yakut, a.g.e., s.105.

şehâdetnâme almış ve şikâyet edilmesi üzerine azledilen Şahab Efendi'nin yerine Üsküp rüşdiyesi'ne muallim olarak tayin edilmiştir³¹⁰. Bir diğer isim ise Fatih dersiamlığı yaptığı dönemde dârümuallimîn edebiyat şubesinde okuyup muallimlik ruusu alan Mehmed Hurşid Efendi'dir. Muallimlik ruusu almasının ardından Mahmudiye rüşdiyesi ve Fatih rüşdiyesinde muallim-i sanilik yapmış, r.1330/h.1914-15 senesinde ise Mirgün İnas Mektebi'ne kıraat, imla ve sarf muallimi olarak tayin edilmiştir³¹¹.

Üsküp'ün kazası İştip doğumlu olan Hüseyin Hüsnü Efendi'nin de kariyeri benzerlik arz etmektedir. Kendisi Fatih Sahn-ı Seman medreseleri içerisinde bulunan Ayak Kurşunlu Medresesi'nde eğitim almış, o sırada camilerdeki dersiamların ilim halkalarına katılmıştır. Aynı dönemde Rodos İdadi Mektebi'nde sınavlara girerek Rodos Darulmuallimîni'ne tayin edilmiştir. Farklı yerlerde muallimlik yapmasının ardından istifa etmiştir. Ardından Selanik sancağında Katrin kazasına müftü olarak tayin edilen Hüseyin Hüsnü Efendi, Bulgar Harbi'nin çıkması üzerine Adana'ya görevlendirilmiştir. Buradaki görev süresinin bitmesiyle memleketine dönerek İştip Kebir Mekteb-i İbtidai'sinde muallimlik yapmaya başlamıştır³¹².

Üsküp müftüsü olan Ali Rıza Efendi ise hem mektep hem medrese mezunu olarak müftülük görevi öncesinde rüşdiye mektebinde muallimlik yaptığını ifade etmektedir³¹³.

Bu örneklerin yanında muallimlik ruusu olmadan sadece ilmiyeden gelmiş müderris ya da hocaların darulmuallimînler başta olmak üzere yeni açılan eğitim kurumlarında görev yaptıkları maarif salnamalarında açıkça görülmektedir. Üsküp rüşdiye mektebi muallimi müderris Şehabeddin Efendi³¹⁴, Üsküp İdadi Mülkiyesi'nde Arapça eğitimi veren Hasan Hilmi Efendi ve Üsküp Askerî Rüşdiyesi'nin Arabî hocaları Receb Hayri Efendi ve Mahmud Tevfik Efendi, Farisî hocası Hasan Hilmi Efendi ve Türkî hocası Hüseyin Nefî Efendi ilmiyeden olup bu yeni mekteplerde görev yapmış isimlerdir³¹⁵. Üsküp'ün birçok kazasında nâiblik

³¹⁰ MA. USAD. No:83 Mehmed Vehbi Efendi.

³¹¹ MA. USAD. No:3716 Mehmed Hurşid Efendi.

³¹² MA. USAD. No:1611 Hüseyin Hüsnü Efendi.

³¹³ MA. USAD. No:300 Ali Rıza Efendi.

³¹⁴ *Salname-i Vilayet-i Kosova*, Kosova Vilayeti Matbaası, 1304/1887, s.165.

³¹⁵ *Salname-i Vilayet-i Kosova*, Kosova Vilayeti Matbaası, 1314/1887, s.161-163

yapmış olan Ahmed Nazif Efendi ise mektep eğitimi olmayıp kaza rüşdiyelerinde muallimlik yapanlar arasındadır³¹⁶. Üsküp İshakiye Medresesi müderrisi olan Abdurrahim Efendi ise on beş sene boyunca Üsküp İdâdîsi'nde Ulûm-ı Dinîye muallimliği yaptığını ve yeniden tayin edilmek istediğini bildirmektedir. Dikkat çekici bir nokta ise Abdurrahim Efendi'nin müderris olarak atanmasının ardından yerine muallimlik vazifesi için Dersaadet icazetlilerinden yine bir medreseli olan Ali Sırrı Efendi atanmıştır³¹⁷.

Mehmed Es'ad Efendi ise bütün bu örneklerden farklı olarak medrese eğitimi aldığı dönemde İştîp rüşdiye mektebinde muallimlik yaptığını bildirmektedir. Ardından kendisi müderrislik ve müftülük görevlerinde bulunacaktır³¹⁸.

VI. MAAŞ/ GELİR DURUMU

İlmiye meslekleri konumlarına ve yerlerine göre sınıflandırılmıştır. Derece bakımından farklılıklar maaş cetvellerinden net bir şekilde anlaşılmaktadır.

Kadılık, sicil defterlerindeki dosyalardan anlaşıldığı üzere en yüksek maaşın alındığı ilmiye mesleğidir. Kazalar da kendi içerisinde derecelendirilmiştir. Anadolu'da Nevşehir kazasında 1750 kuruşa görev yapan Ömer Atıf Efendi, Rumeli'de Tiran kazasına 1300 kuruşa atanmıştır³¹⁹.

Kadılık görevini icra eden Abdülhamid Hulusi Efendi ise; Marmaris kazasında 750 kuruş, Berat kazasında 1250 kuruş, Üsküp'e bağlı Palanka kazasında ise 750 kuruş maaş almış zam ile birlikte maaşı 1150 kuruşa çıkarılmıştır.

Kadı Hasan Tahsin Efendi ile Mehmed Arif Efendi'nin görev yaptıkları yerlere göre aldıkları maaşları aşağıdaki grafiklerle gösterebiliriz.

Kadı Hasan Tahsin Efendi'nin maaş cetveli şu şekildedir:³²⁰

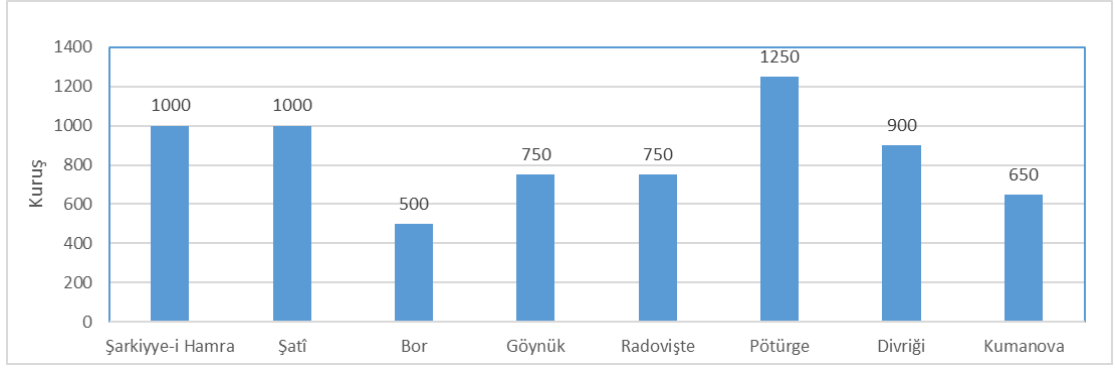
³¹⁶ MA. USAD. No:224 Ahmed Nazif Efendi.

³¹⁷ BOA. MF.MKT. No: 892.66.

³¹⁸ MA. USAD. No:1839 Mehmed Esad Efendi.

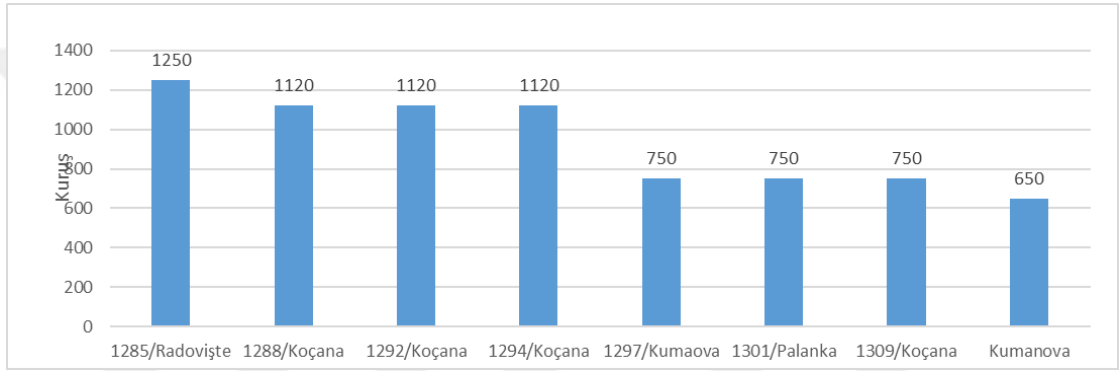
³¹⁹ MA. USAD. No:904 Ömer Atıf Efendi.

³²⁰ MA. USAD. No: 171 Hasan Tahsin Efendi.

Grafik 4: Kadı Hasan Tahsin Efendi'nin maaş cetveli

Mehmed Arif Efendi'nin maaş cetveli şu şekildedir:³²¹

Grafik 5: Nâib Mehmet Arif Efendi'nin Üsküp'ün kazalarındaki görev yerlerine ait maaş cetveli

Aynı dönemde r.1307/m.1891-92 senesinde Koçana'ya atanan Mehmed Efendi de 750 kuruş maaş almıştır. Ardından atandığı Radaovişte'de r.1308/m.1892-93 senesinde 750 kuruş maaşla kadılık yapmıştır³²². Mehmed Rüşdü Efendi ise r.1309/h.1393-94 senesinde İştîp'te nâiblik görevinden 1250 kuruş maaş almıştır³²³.

Müftülük maaşlarına bakıldığında ise; h.1302/m.1885 senesinde Üsküp müftüsü olarak tayin edilen Ali Rıza Efendi 342 kuruş maaş almıştır³²⁴. Kumanova müftüsü Hafız Behçet 400 kuruş maaş alırken harp dolayısıyla maaşı 200 kuruşa indirilmiştir. Savaş sebebiyle göç eden müftü efendi 600 kuruş maaşla Kırşehir'e

³²¹ MA. USAD. No: 724 Mehmed Arif Efendi.

³²² MA. USAD. No:775 Mehmed Efendi.

³²³ MA. USAD. No:160 Mehmed Rüşdü Efendi.

³²⁴ MA. USAD. No:300 Ali Rıza Efendi.

atanmıştır³²⁵. İştîp müftüsü Mehmed Es'ad Efendi ile Radovişte müftüsü Ali Efendi 400'er kuruş maaş almışlardır³²⁶.

Müftülerin maaş oranları kadılara nispetle oldukça düşüktür. Koçana'da müderrislik yapan Mehmed Cemil Efendi bu kazada müftülük görevini bedava icra ettiğini dile getirmektedir³²⁷. Yine İştîp müftüsü Hüseyin Efendi ise vakıfların desteği ile senede sadece 1500 kuruş maaş aldığını söylemiştir³²⁸. Kalkandelen'de fahri olarak görev yapan İsa Ruhi Efendi ise geçimini fetvalar ile sağladığını, müftü olarak atanınca da 400 kuruş maaş aldığını ifade etmiştir³²⁹.

İstanbul'da görev yapanlara bakıldığında müderrislik gibi mesleklerde bulunanların dahi maaşlarının kadılar kadar yüksek olmadığı görülecektir. Süleymaniye medreselerinde görev yapan İsmail Hakkı Efendi, 1100 kuruş maaş almaktadır³³⁰. Fatih dersiamı olan Adem Hilmi Efendi ise İstanbul ruusu almasının ardından dersiam ücretinin 500 kuruş olduğunu dile getirmiştir³³¹.

Diğer mesleklerin maaşları ise bu rakamlara yakın seyretmektedir. Kürsü şeyhliği yapan Mehmed Vehbi Efendi 500 kuruş maaş almaktadır³³². Receb Rüşdü Efendi 250 kuruş maaşla Eyüp Sultan Türbesi'nde Şifâ-i Şerîf okuduğunu dile getirmektedir³³³. Muallimlik yapan Mehmed Hurşid Efendi ise; Fatih Rüşdiyesi'nde 300 kuruş maaşla çalışırken, Mirgün İnas Mektebi'nde 800 kuruş maaşla çalışmıştır³³⁴. Bir başka belgede ise Mehmed Hurşid Efendi'nin dersiamlıktan 1000 kuruş, Sultan Murad-ı Hamis İnas Numune Mektebi Kur'ân-ı Kerîm ve Ma'lumât-ı Dinîyye muallimliğinden de 1000 kuruş maaş aldığı belirtilmiş "dersiamlığın da muallimlik mahiyetinde olduğu cihetle uhdesinde müteaddit muallimlik cem edemeyeceği" gerekçesiyle muallimlik maaşı düşürülmüştür³³⁵.

³²⁵ MA. USAD. No:1702 Hafız Behçet Efendi.

³²⁶ MA. USAD. No:1839 Mehmed Esad Efendi; No:1808 Ali Efendi.

³²⁷ MA. USAD. No:4728 Mehmed Cemil Efendi.

³²⁸ MA. USAD. No:4705 Hüseyin Efendi.

³²⁹ MA. USAD. No:4683 İsa Ruhi Efendi.

³³⁰ MA. USAD. No: 3767 İsmail Hakkı Efendi.

³³¹ MA. USAD. No: 3544 Adem Hilmi Efendi.

³³² MA. USAD. No: 5311 Mehmed Vehbi Efendi.

³³³ MA. USAD. No: 121 Receb Rüşdü Efendi.

³³⁴ MA. USAD. No: 3716 Mehmed Hurşid Efendi.

³³⁵ BOA. BEO. No: 4716. 353684.

Resmi maaşlarının yanında ulemaya devlet tarafından ek olarak atıyyeler de verilmiştir. “*Ketebeden Mehmed Vehbi Efendi’nin vuku bulan istîdâtına mebnî sadaka-i ser mekârim hazret-i padişâh efendimizin emri üzere mu ma ileyhe 250 kuruş atıyye verilmesi*”³³⁶ hakkındaki belge buna örnektir.

Diğer dönemlere nazaran maaşların düşük, ödemelerin ise sıkıntılı olduğu görülmektedir. Maaşla tadrîs-i ulûm için Kalkandelen’e tayin edilen Ömer Atıf Efendi, maaşları ödenmediği için zor durumda olduklarını Kosova Vilayeti’ne bildirmiştir³³⁷

Künyesiyle Pederinin İsmi		En Sonraki Me'muriyetleri						Hidmet-i Devlete hîn-i duhûlündek i sinni	Târih-i Duhûlü	
Hacı Mehmed Es'ad Efendi bin Hacı Tahir Ağa		İştîp Müftüsü						25	11 Ağustos 300	
Ân	İlâ	Müddet-i Me'muriyeti			Müddet-i Ma'zuliyeti			Bulunduğu Me'muriyetler	Ma'âş-ı şehrîsi	Mülâhazât
		Sene	Şuhûr	Eyyâm	Sene	Şuhûr	Eyyâm			
1 Ağutos 1300	20 Teşrîn-i Evvel 312	12	2	20		.	.	İştîp Rüşdiye Mekteb-i Sânilîği	248	Rumeli Manâtık-ı Harbiyye Me'murları Hakkında ittihâz olunan karar mucebince alınan ma'âşât
21 Teşrîn-i Evvel 312	Gaye-i Ağustos 1325	11	10	1				İştîp Müftülüğü		
1325	11 Teşrîn-i Evvel 1328	2	1	11		.	.		400	
12 Teşrîn-i Evvel 1328	Gaye-i Teşrîn-i Sâni 1329		1	20					400	
1 Kanun-ı Evvel 1328	Gaye-i Teşrîn-i Evvel 1329		11						300	
Yekûn		29	2							

Tablo 4: İştip Müftüsü Mehmed Es’ad Efendi’nin sicil dosyasında yer alan maaş tablosu³³⁸

VII. ULEMANIN LİSAN BİLGİSİ

Sicil dosyasında ulemadan istenilen bilgilerden biri de ne dereceye kadar lisan tahsil ettikleridir. Tüm ulema tarafından bildikleri diller tercüme-i hâllerinde

³³⁶ BOA. MKT. NZD. No: 27.58.1.

³³⁷ BOA. DH. MKT. No: 821. 77.1.2.

³³⁸ M.A. USAD. No:1839 Mehmed Esad Efendi

dile getirilmiştir. Bu konunun önem arz etmesinin sebebi medreselerin çöktüğü iddia edilen bir dönemde Rumeli taşrasındaki anadili Arnavutça olan bir müderris ya da müftü efendinin Arapça ve Farsça'ya eser yazabilecek düzeyde vakıf olmasıdır. Bu anlamda medrese sistemi küçümsenmeyecek derecede bir başarı göstermiştir.

Diğer önemli hadise ise yapılan atamalarda genellikle aynı bölgeden ve doğal olarak bölgedeki dillere hâkim olan isimlerin atanmış olmasıdır. Üsküp'te görev yapanların çoğunluğu bölgenin yerel dillerini bilen Rumeli doğumlu isimlerdir.

İncelenen ulema grubunun dil konusundaki yetkinlikleri şu şekildedir. Üsküplü Hasan Fehmi Efendi *Mecma'u'l-Kavâ'id* isimli eserini Arap lisanı üzere yazdığı arşiv kayıtlarında zikredilmektedir³³⁹. Receb Cudi Efendi ise Arnavutça eserler kaleme almıştır³⁴⁰.

Ömer Atıf Efendi, Arapça, Farsça, Türkçe ve Arnavutçayı yazıp okuyabilmekte Bulgarca'yı ise sadece konuşabilmektedir³⁴¹. Aynı şekilde İdris Efendi de Türkçe, Arapça ve Farsça yazabilmektedir³⁴². Bunlar Kalkandelen'de doğmuş ve İstanbul medreselerinde okumuş isimlerdir. Arapça ve Farsça yazabilmeleri medrese eğitimleri hakkında ciddi bir fikir vermektedir.

İsmail Hakkı Efendi, Mehmed Hilmi Efendi, Receb Rüşdü Efendi ve Hafız Behçet hem Türkçe hem Arapça okuyup yazan isimler arasındadır³⁴³. İsmail Sıdkı Efendi ise Arapça ve Türkçe'nin yanında Farsça da okuyup yazabilmekte, Bulgarca ve Rumca'yı ise okuyabilmektedir³⁴⁴.

Bölgede konuşulan dillere hâkim olan kimselerin burada görev yaptığı açıktır. Nitekim Ali Efendi Arapça, Türkçe, Farsça, Arnavutça, Boşnakça ve Bulgarca konuşabildiğini söylemektedir³⁴⁵. Aynı şekilde Abdülhamid Hulusi Efendi de Arapça, Farsça, Türkçe, Boşnakça, Slav ve Rum dillerini konuşabilmektedir³⁴⁶. Bu isimler arasında İstanbul doğumlu olup Rumeli'de görev yapan Mehmed Arif Efendi

³³⁹ BOA, MF.MKT. No: 522.2.1.

³⁴⁰ MA. USAD. No: 518 Receb Cudi Efendi.

³⁴¹ MA. USAD. No:904 Ömer Atıf Efendi.

³⁴² MA. USAD. No: 1560 İdris Hıfzı Efendi.

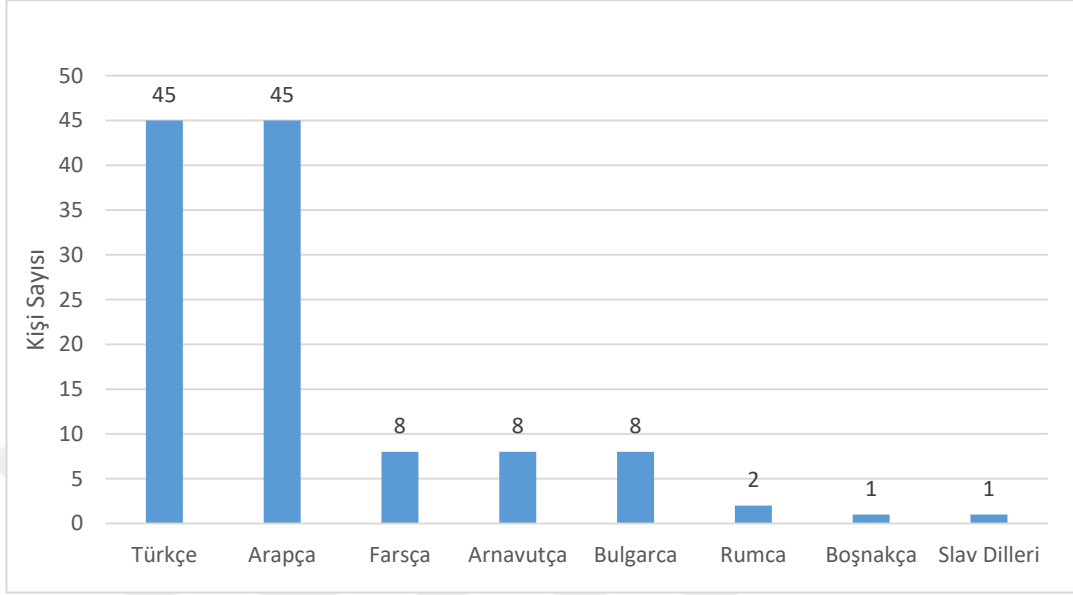
³⁴³ MA. USAD. No: 3767 İsmail Hakkı Efendi; No: 2512 Mehmed Hilmi Efendi; No: 1702 Hafız Behçet Efendi.

³⁴⁴ MA. USAD. No: 240 İsmail Sıdkı Efendi.

³⁴⁵ MA. USAD. No: 1808 Ali Efendi.

³⁴⁶ MA. USAD. No: 2678 Abdülhamid Hulusi Efendi.

dikkat çekicidir. Kendisi Arapça, Türkçe, Arnavutça, Bulgarca ve Rumca konuşabildiğini fakat yalnızca Türkçe yazabildiğini dile getirmektedir³⁴⁷.

Grafik 6: Ulemanın bildiği diller

³⁴⁷ MA. USAD. No: 724 Mehmed Arif Efendi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ULEMANIN SİYASÎ, SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATA ETKİSİ

I. ULEMANIN İÇİNDE YER ALDIĞI SİYASİ FAALİYETLER

Üsküp, bilindiği üzere diğer Rumeli şehirleri gibi farklı etnik grupların bir arada yaşadığı bir bölgedir. İncelenen ulema arasında ise son dönem siyasî faaliyetlerinde “Arnavut” kimliği ile öne çıkan isimler olmuştur. Bu bölümde bilhassa “Arnavut ulema” olarak nitelendirdiğimiz isimlerin siyasî ve kültürel alandaki etkileri ele alınacaktır. Bu tabirin kullanılma sebebi Müslüman tebaayı Türk ve Arnavut şeklinde ayırmak değildir. Aksine kendilerinin “Arnavut” olmalarına vurgu yaparak ön plana çıkmalarıdır. Diğer yandan ırkı fark etmeksizin elbette bölgede etkisi olan birçok isme de yer verilecektir.

Arnavutlar, Osmanlı tarihi boyunca yönetimde önemli mevkilerde yer almış, büyük devlet adamları ve âlimler yetiştirmişlerdir. Bu durum diğer Balkan milletlerinden ziyade Arnavutların Türk-İslam geleneğinden daha fazla etkilenmesine sebebiyet vermiştir. Bu etki, özellikle kendisini dil ve maddi kültür sahasında göstermiştir. Arnavutlar, Osmanlı tebaası oldukları dönem boyunca “*Lisân-ı Osmânî*” ile yazmış ve okumuşlardır. Fakat Osmanlı’nın son döneminde ortaya çıkan milliyetçilik akımları Arnavutları da tesiri altına almıştır. Bu bağlamda Arnavut ulema arasında ortak bir millet kurma fikri içinde olanlar bulunduğu gibi Osmanlı tebaası olarak kalmak isteyenler de olmuştur. Rumeli’de siyasî faaliyetler içerisinde mühim rol oynayan ulema, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile güçlü bağlar kurmuş ve beraber çalışmışlardır. Millet olma fikrinin ortaya atıldığı, alfabe ve dil tartışmalarının yaşandığı bu dönemde yoğun çalışmalar içerisinde bulunan ulemanın faaliyetleri bu bölümde ele alınacaktır.

A. II. MEŞRUTİYET’İN İLANINDA ULEMANIN ROLÜ

Osmanlı tarihinde halk iradesinin siyasî yapılanmaya esas olması ve vatandaşın haklarının ele alınması ilk kez Gülhâne Hatt-ı Hümayûn ile Mustafa Reşid Paşa tarafından ifade edilmiştir. Bu dönemde, Rusya’nın Eflak ve Boğdan’ı işgal etmesi üzerine İngiliz ve Fransız donanmaları Karadeniz’e girerek Osmanlı’nın yanında yer almışlardır. Osmanlı Devleti müttefikleriyle beraber Rusya’ya karşı üstünlük elde etmiştir. Fakat Batı’nın bu işbirliği Osmanlı topraklarında Hristiyan reâyâ hakkında birtakım yasal önlemlerin alınması talebini gerektirmiştir.

Gayrimüslimlerin temsil edildiği meclislerde kendi meselelerini ele alıp karara bağlamaları gerekliliği kabul edilmiştir. Gayrimüslim cemaat meclislerinin kurulması fikri Osmanlı Meclis-i Mebûsân'ı ve anayasası fikrini doğurmuştur. Büyük devletlerin etkisini saf dışı bırakmak amacıyla kendi anayasası ve meclisi fikri ortaya atılmıştır³⁴⁸.

Kânûn-i Esâsî kabul edildiğinde II. Abdülhamid tahtta idi ve anayasa fikrine karşı olduğu halde 7 Ekim'de verdiği iradeyle anayasayı kabul etmek zorunda kaldı. Kânûn-i Esâsî'nin hazırlanmasından sonra I. Meşrutiyet 23 Aralık 1876 tarihinde ilan edilmiştir. Ardından bu gelişmelerin mimarı olan, meclis ve anayasa fikrini ortaya atan Midhat Paşa azledilmiş ve sürgüne gönderilmiştir. Bu arada Meclis-i Mebûsân toplanmış ve faaliyetlerine başlamıştır. Osmanlı- Rus Savaşı'nın ardından 13 Temmuz 1878 Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki topraklarını kaybetmesi üzerine parlamento rejimi son bulmuştur. 14 Şubat 1878 tarihinde padişah iradesi ile Meclis'in faaliyetlerine son verilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanına kadar hükümetin bir halk meclisi tarafından kontrolü fikri II. Abdülhamid döneminde hayata geçmemiştir³⁴⁹.

II. Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen bu dönem içerisinde yaşanan en ciddi sıkıntılardan biri "Makedonya Bunalımı" olmuştur. Kosova, Selanik ve Manastır vilayetlerini kapsayan bu bölgede Bulgarlar hak iddia ediyorlardı. 1902'den itibaren çeteleriyle bu bölgeyi anarşi alanına döndürmüşlerdi. Diğer yandan Yunanlılar ve Sırp'lar da Makedonya üzerinde hak iddiasında bulunup Bulgarlar ve Türklerle savaşıacak çeteler kurmuşlardı. Makedonya, her an savaşın patlak verebileceği bir alana dönüşmüştü. Berlin- Haydar Paşa- Bağdat demiryolu imtiyazı Almanların, Berlin- Viyana-Selanik yolu Alman dostu Avusturya'nın eline geçmişti. İngiltere, bölgedeki ticaret yollarını kaybetmemek için Cermen etkisini kırmak istiyordu. Diğer yandan süregelen Avrupa barışını Makedonya bunalımının zedelemesini istemiyordu. Bu sebeple Makedonya'ya muhtariyet verilmesi gibi çeşitli tekliflerde bulundu. Makedonya'nın Osmanlı Devleti'nden ayrılması ise Trakya, İstanbul ve Boğazların güvenliğini tehlikeye düşürecekti. İngilizlerin Makedonya üzerindeki

³⁴⁸ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV, Âyânlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 207-208.

³⁴⁹ İnalçık, a.g.e., s. 209.

tekliflerinin ardından İngiltere Kralı ile Rus Çarı 9 Haziran 1908 tarihinde Reval’de görüşme gerçekleştirdiler. Reval görüşmeleri, Batı basını tarafından Osmanlı Devleti’nin paylaşılması şeklinde yansıtıldı. Almanlar ise, Osmanlı ile sıkı ilişkileri dolayısıyla, İngiltere ile Rusya’nın Osmanlıların arkasındaki Alman nüfuzunu kırmak istediklerini düşünüyordu. II. Abdulhamid, bu olaylar üzerine Rus elçisinden açıklama istedi. Reval görüşmeleri, Osmanlı kamuoyu ve Makedonya’da büyük tepki uyandırdı. İttihat ve Terakki Cemiyeti ise bu görüşmelerden Abdulhamid ve istibdat yönetimini sorumlu tutmaktaydı³⁵⁰.

B. FİRZOVİK OLAYI

Reval görüşmelerinin yarattığı tepki üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti, Rumeli ordusuyla temasa geçti. Amaçları İstanbul’da kökten yapılacak bir reformla bunalımı önlemektir. Cemiyet, Makedonya’da genel bir ayaklanma için plan hazırladı. 5 Temmuz 1908’de Resne Komutanı Niyazi Bey genel ayaklanmanın bayrağını açmak için dağa çıktı ve isyanı başlattı. Padişahın başkâtibine gönderdiği bildiride şunlar yazıyordu: *“Biz anayasanın hemen bugün yürürlüğe konmasını isteriz. Bunu hükümet yapmazsa millet zorla yapacaktır. Mebuslar Meclisi’nin derhal açılmasını isteriz. İstek yerine getirilmezse sorumluluk ilgili makama ait olacaktır”* Niyazi Bey’in isyanı üzerine II. Abdülhamid yönetimi, Şemsi Paşa’yı bu isyanı bastırmakla görevlendirdi. Diğer yandan II. Abdülhamid Arnavutlara güveniyordu. Arnavut beyleriyle arasında “Besa” denilen sadakat yemini vardı. Kendisine yardım edeceklerini düşünüyordu. Şemsi Paşa olayları incelemek üzere Manastır’a geçti ve İttihatçılar hakkında incelemelerde bulundu³⁵¹.

Şemsi Paşa’nın Manastır’a geçtiği bu dönemde Üsküp’ten bir toplantı haberi geldi. Üsküp’te Avusturya Konsolosluğu’nun himayesinde bir ecnebi kız okulu vardı. Bu okul, öğrenciler ve aileler için Mitroviçe ve Üsküp Demiryolu üzerinde bulunan Firzovik’te bir koruda eğlence tertip etmişti³⁵². Fakat kadın-erkek yapılacak bu eğlence Arnavutlar arasında dedikodulara sebep oldu ve bir namus meselesine dönüştü. *“Şimdiye kadar vâki olmayan bu hareket ne demekmiş? Sormadan, danışmadan Arnavutluk’un harîminde kızları, kadınları ile eğlenti yapmak, belki de*

³⁵⁰ Karal, a.g.e., c.9, s.23-26.

³⁵¹ Karal, a.g.e., c.9, s. 27-33.

³⁵² Süleyman Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013, s. 77

kafaları tütsülemek cesâretini gösteren bu ecnebler Arnavut izzet-i nefsinin hesaba katmamak, onu tezlîl etmekle muhâtarâ görmemek cesaretini nereden almışlar?” gibi cümlelerle söylentiler yayıldı ve çevre köylere de haberler gönderildi. Vatani bir felaketin beklediği ve dinini seven Müslüman her kimsenin Firzovik’e gelmesi gerektiği bildirildi³⁵³. Trenin engelleneceği haberi gelmesi üzerine hükümet tarafından gönderilen telgrafta Priştine eşrafının olaylara engel olması ve okulun toplanma maksadının mektep için olduğu bildirilmiştir. Diğer yandan toplanacak kişilerin de maksatlarının ne olduğunu nahiyeye bildirmeleri istenmiştir³⁵⁴.

Firzovik’te kalabalık bir halkın toplanması üzerine koruda yapılacak eğlence iptal edilmiş ve öğrenciler evlerine dönmüştür. Rumeli müfettişi Hüseyin Hilmi tarafından gönderilen telgrafta trenin sevkini engellendiği ve herhangi olumsuz bir hal meydana gelmediği bildirilmiştir³⁵⁵. Fakat halk arasında Üsküp’ten gelen ecnebi çocuklarını Avusturya askerlerinin takip ettiği ve Kosova’ya inecekleri haberi yayıldı. Bu haber toplulukta bir heyecana sebep oldu. Halkın toplanması için her yere haber salındı. Duruma müdahale etmek isteyen Nahiye Müdürü Necati Bey kovuldu. Hayatı tehlikede olan müdürün Üsküp’e gönderilmesi gerektiği müfettiş paşaya bildirildi³⁵⁶. Olayların bu hale geldiğini haber alan Şemsi Paşa, bölgeye gelerek halka bu haberin yalan olduğunu söylemiş, nasihatlerde bulunmuş ve acilen Prizren’e geçmesi gerektiğini söyleyerek bölgeden ayrılmıştı³⁵⁷.

Olaylar devam ederken Bâb-ı Âli, toplanan Arnavutların maksatlarının ne olduğunun devlet tarafından anlaşılmadığı, acilen durumun tahkik edilmesi gerektiğini³⁵⁸ belirtip toplanan Arnavutlar tarafından Yenipazar, İpek gibi bölgelerin rüesâsının neden Firzovik’e davet edildiğinin anlaşılmaması için Rumeli müfettişine emir vermiştir. Toplanmanın men edilmesi, tedbirlerin hemen alınması ehem işlerden görülmüş ve toplanma sebebinin kötü bir fikirden ziyade cehaletten kaynaklandığı ihtimali belirtilmiştir³⁵⁹.

³⁵³ Külçe, a.g.e., s.33-34.

³⁵⁴ BOA. Y.A. HUS. No: 523.43.1. 09/06/1326.

³⁵⁵ BOA. Y.A. HUS. No: 523.43.2. 09/06/1326.

³⁵⁶ BOA. Y.MTV. No: 312.94.3. 12/06/1326.

³⁵⁷ Külçe, a.g.e., s.34-37, s.49.

³⁵⁸ BOA. Y.MTV. No: 312.73.1. 10/06/1326.

³⁵⁹ BOA. Y.MTV. No: 312.73.2. 10/06/1326.

Şemsi Paşa'nın nasihatine rağmen halk akın akın bölgeye gelmeye devam etmiştir. Ulemadan on beş kadar kişi Firzovik'e geçmiştir³⁶⁰. Bölgede sekiz bin kadar Arnavut'un toplandığı ve dağılmadığı aynı zamanda bekçilerden ikisinin evlerinin yakıldığı bildirilmiştir³⁶¹. Diğer yandan vatandaşları ile ilgilenen Avusturya Sefareti'ne ecnebi halkın hayatının korunacağı, bölgede on kadar zabıt ile seksen kadar süvari asker bulunduğu bilgisi verilmiştir³⁶². Bölgeye asker sevk etmek ve şiddete başvurmakla bu işin çözülemeyeceği, Firzovik'teki sorunu Üsküp müftüsü ve Vilayet Jandarma Kumandanı'ndan başka kimsenin çözemeyeceği düşünülmüştür³⁶³.

Durum bu halde iken Şemsi Paşa'nın Manastır'da öldürüldüğü haberi gelmiştir. Kosova halkı tarafından sevilen Şemsi Paşa'nın ölümünden dolayı halkın Selanik semtine doğru yürüme ihtimalini önlemek amacıyla Kosova Valisi tarafından Miralay Galip Bey görevlendirilmiştir³⁶⁴.

Galip Bey'e Bâb-ı Âli tarafından gönderilen telgrafta, Şemsi Paşa'nın öldürülmesi haberi üzerine halkta bir heyecan görüldüğü, durumun tehlikeli olduğu, birtakım belaların işleneceğine kanaat getirildiği belirtilmiş ve bu sebeple “imdâd-ı İslam için yetişiniz emirlerime” buyrulmuştur³⁶⁵.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyesi olan Galip Bey, kendisine bu görev verilmesi üzerine cemiyetten oradaki halkı dağıtmanın aksine “*Kânûn-i Esâsî'yi istemeğe imale etmeğe çalışması hakkında*” emir almıştır³⁶⁶. Bunun üzerine, Firzovik bölgesinde toplanılması için çevreye haber salmış özellikle de eşraf ve ulemadan kimselerin orada bulunmasını istemiştir. Kendisi de Üsküp müftüsü Mehmed Arslan ile beraber Firzovik'e geçmiştir. Mehmed Arslan Efendi'ye cemiyete üye olmamasına rağmen kendisinin hâmiyetlerine güvendiğini belirtmiştir³⁶⁷.

Bölgeye gelenlerden biri de incelenen ulema grubu içinde bulunan Receb Cudi Efendi'dir. Beyânü'l-Hak dergisindeki yazılarından anlaşıldığı üzere kendisinin

³⁶⁰ BOA. Y.MTV. No: 312.94.1. 12/06/1326.

³⁶¹ BOA. Y. MTV. No: 312.94.2. 12/06/1326.

³⁶² BOA. Y.MTV. No: 312.94.4. 12/06/1326.

³⁶³ BOA. Y.A.HUS. No: 523.1.1. 16/06/1326.

³⁶⁴ Külçe, a.g.e., s.78-79.

³⁶⁵ BOA. Y.A. HUS. No: 523.130.2. 19/06/1326.

³⁶⁶ Külçe, a.g.e., s.79.

³⁶⁷ Necmettin Alkan, 1908 Jön Türk İhtilali'nde Firzovik Toplantısının Önemi, *Toplumsal Tarih*, sy.177, İstanbul, 2008, s.46.

Firzovik Toplantısı'nda önemli bir etkisi olmuştur. Receb Efendi, trenle bölgeye geçtiklerini ve insanların usanmadan 17-18 gün boyunca kendilerini evlerinde ağırladıklarını aktarmıştır. Hatta fakir kimselerin evlerindeki bakırları satarak misafirlerini doyurduklarını ve bunu öğrenen Priştine müftüsünün neden böyle yaptıklarını sorduğunda “vatan ve millet için” dediklerini yazmıştır³⁶⁸. Gelen kişi sayısı o kadar artmıştır ki sadece belediye reisinin evinde bin kişi misafir olduğu aktarılmıştır³⁶⁹.

Receb Cudi Efendi, yapılan eğlenceyi bir çıbana benzeterek bunun vatani ve milleti “mahv” edecek bir “kangren” haline dönüşeceğine inandıklarını yazmaktadır. *“Vatan ve millet için bir çıbandır... Bu çıban vücuda yerleşmeden def edilirse o zaman şerhlerden kurtulabiliriz... Bu fuhşiyât-ı aleniyyeye vatanımızın hiçbir yerinde razı değil iken koca sefihler böyle fenâlıklara Selanik'e kıyas ederek Kosova sahrasında veli nimetimiz olan Sultân Murâd'ın türbesiyle karşılıklı tiyatroya müsaade ediyorlar. Hasbünallah ve ni'mel vekîl husûsiyet-i mevkî'yyeyi olsun düşenecek kadar dirâyetten mahrûm bulunuyorlar. Vay ki vay. Şühedâ kanıyla boyanmış, yoğrulmuş bu toprak üzerinde biz sefâhat mi ettiririz? Bu şühedânın kabirleri üzerine biz rakı, şarap mı döktürürüz?”*³⁷⁰.

Galip Bey toplanan ulema ile beraber çalışmalara başladı. O sırada Üsküp eşraf ve ulemasından İttihat ve Terakki tarafından yemin ettirilmiş yirmi kişi Firzovik'e geldiler ve kalabalığa karıştılar. Fakat meşrutiyet ve Kânûn-ı Esâsî için söyleyecekleri sözlerin tepkiyle karşılanmasından, halkın çıkıp “Padişah babamızı isteriz” şeklinde bir söz söylemesinden çekiniyorlardı³⁷¹.

Camilerdeki toplantılar artırılmıştı ve padişah hakkında kötü bir söz söylenmiyordu. Meşrutiyetin tek kurtuluş yolu olduğundan bahsediliyordu. Galip Bey, halk arasında meşhur ve sözü dinlenir bir kimse olan İttihat ve Terakki taraftarı, Üsküp müderrislerinden Hacı Şaban Efendi'yi camide konuşturdu. Hacı Şaban Efendi, elindeki Kur'ân-ı Kerîm'i cemaate göstererek meşrutiyeti istemenin Allah'ın

³⁶⁸ Receb Cudi Bey, “Kosova'da Vâki' Firzovik Cem'iyeti Yahud Ahâli-yi İslâmiye'nin Hissiyât-ı Şer'iyatperveranesi”, *Beyânü'l-Hâk*, sy. 26, s. 611.

³⁶⁹ Külçe, a.g.e., s.79.

³⁷⁰ Receb Cudi Bey, “Kosova'da Vâki' Firzovik Cem'iyeti Yahud Ahâli-yi İslâmiye'nin Hissiyât-ı Şer'iyatperveranesi”, *Beyânü'l-Hâk*, sy. 28, s. 659-660.

³⁷¹ Külçe, a.g.e., s.83-84.

kitabını dilemek olacağını cesur bir şekilde anlatmış, meşrutiyetin gerekli olduğunu dile getirmiştir. Ardından açık bir şekilde 93 Kânûn-i Esâsî'sini padişah'tan istemenin vakti geldi demiştir³⁷².

Bu konuşmadan sonra hatırı sayılır bir kimse olan Şerif Efendi şöyle bir izahta bulunmuştur: “*Arnavutlar nezdinde Hacı Şaban Efendi çok dürüst ve hatırı sayılır bir âlimdi. Onun fena bir şey söylemesi mümkün değildi. Padişah babaya müracaat edilecek bir yol aranıyordu ve yol fena sayılmazdı*”. Bu izahın üzerine halk hep bir ağızdan “isteriz” demeye başladı. Üsküp’ten gelen yirmi kişilik ekip bu isteğin çok hayırlı bir sonuca varacağını söyleyerek destek oldular. İlk başta sarf edilen “*Avusturya askeri Kosova’ya geliyor*” dedikoduları unutulmuştu. Cami’de kutsî bir hava yakalanmıştı. Halka göre bu hemen kabul edilmesi gereken vatanın kurtuluşu için verilmiş bir karardı. Padişah vatanın kurtuluşunu istemez miydi? Fakat cemiyet içinde çalışanlar durumun farkındaydılar. Bu ısrarın işe yaramaması ve Abdulhamid tarafından meşrutiyetin ilan edilmeme ihtimali vardı³⁷³.

Diğer yandan Galip Bey, hükümete Firzovik’te bulunan ulema, eşraf ve rüesanın hepsinin camide ikindi namazını eda ettikten sonra kendileri ile müzakere ettiklerini ve Devlet-i ‘Aliyye’ye bağlılıklarını ilettiklerini bildirmiştir³⁷⁴. Fakat Kosova Valisi Mahmut Paşa’nın hükümete aktardığı bilgiyle Galip Bey’in “*sû-i efkâr erbâbından olduğu*” anlaşılmıştır³⁷⁵. İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne ait evraklar yakalanmış ve vaziyet ortaya çıkmıştır³⁷⁶.

Galip Bey hatıralarında “*geceli, gündüzlü çalışarak on iki gün zarfında, bu silahlı kitleyi cemiyetimize hizmete hazır vaziyete getirdim*” demektedir. Devamında şunları anlatmaktadır: “*Temmuzun altıncı günü maksada uygun bazı anlaşmalardan sonra, temmuzun yedinci salı günü bir telgraf müsveddesi hazırladım. Müsvedde üzerinde uzun uzadıya görüştükten sonra, padişaha takdim edilmek üzere, şeyhülislâmlık ve sadrâzamlığa 180 imza ile aşağıdaki telgraf çekildi.*” İsmail Kemal Bey’in ifadesine göre Firzovik’te toplananların sayısı on binden fazlaydı. Bunların

³⁷² Külçe, a.g.e., s.84.

³⁷³ Külçe, a.g.e., s.85.

³⁷⁴ BOA. Y.A. HUS. No: 523.142.2.

³⁷⁵ BOA. Y.A. HUS. No: 523.142.3.

³⁷⁶ BOA. Y.A. HUS. No: 523.142.4.

dışında, Tarık Zafer Tunaya ise toplananların sayısını yirmi bin, Cemal Kutay ise otuz bin olarak vermektedir³⁷⁷.

Galip Bey'in bahsettiği telgrafa atılan imzaların hemen hepsi Üsküplülere aitti. Telgrafın imza kısmı şu şekildeydi: “Eşraftan Hacı Ağoş, eşraftan Hacı İbrahim, eşraftan Yaşar, eşraftan Salih, Üsküp müftüsü Hasan Fehmi, müderris eddaî Nabi, müderris eddaî Adem Sırrı, müderris eddaî Abdalbaki, müderris eddaî Mahmut Kamil, eşraftan Memduh, müderris eddaî Abdulahad, müderris eddaî Hacı Şaban, meşayıhten eddaî Sadettin, meşayıhten eddaî Mehmet Said, 180 imza ve gayrihum...”. Görüldüğü üzere, Firzovik olayının meşrutiyetin ilanına evrilmesinde öne çıkan isimler Üsküplülerdi³⁷⁸. Özellikle Üsküp ulemasının, müftü ve müderrislerin önemli bir katkısı vardı.

7 Temmuz 1324/ 20 Temmuz 1908 tarihinde gönderilen telgrafa padişah tarafından 9 Temmuz'a kadar cevap gelmedi. II. Abdulhamid, Tatar Osman Paşa ve İsa Boletin gibi meşrutiyet yanlısı olmayan adamlarından haber beklemişti. Fakat Osman Paşa kaçırılmıştı. O esnada Firzovik'te bulunan halk sabırsızlanıyor ve “*Öyle ise gidelim, verilmeyen şeyi kendimiz alalım*” şeklinde söylemlerde bulunuyorlardı. Bu ısrar üzerine Yıldız'a bir telgraf daha çekildi. Sadrazam Ferit Paşa birkaç saat sonra makinenin yanına geldi ve padişahın uykuda olduğunu sabaha kadar beklenmesi gerektiğini ilettili. Bu cevap ahaliyi daha da sinirlendirdi. Orada bulunan Sudi Efendi: “*Burada otuz bin kişi heyecan içinde... Ayakta... Uyku ve istirahat kendilerine haftalardan beri haram oldu... Millet babası olan padişah da uyanсын, uyandırılсын. İstediğimiz bize verilsin*” dedi³⁷⁹.

Külçe'nin aktardığına göre, Selanik'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkezi, Meclis-i Mebûsân'ın açıldığına dair ferman gelmediği takdirde padişaha muhalif durumun vukua geleceğini “*huzûr-ı akdes-i hilâfetpenâhî'ye*” arz ederken topçu yüz başı olan Kayserili Ziya Bey Manastır'da yüz bir pare top atmak suretiyle Kânûn-ı Esâsî'yi kendiliğinden ilan etmiştir. II. Abdulhamid ise bu durumu kabul etmiştir. 22 Temmuz 1908 tarihinde Selanik'te irade çıkmadan önce Manastır, Preşova, Köprülü ve diğer bölgelerde meşrutiyetin ilanı iadeten yapıldı. 23 Temmuz

³⁷⁷ Alkan, a.g.m., s.46-47.

³⁷⁸ Külçe, a.g.e., s.86.

³⁷⁹ Külçe, a.g.e., s.89-90.

günü ise padişah tarafından Kânûn-ı Esâsî'nin yeniden yürürlüğe konulduğu ilan edildi ve meşrutiyet verildi³⁸⁰.

24 Temmuz Cuma sabahı gazetelerin “tebligât-ı resmiyye” kısmında şu yazmaktaydı: “*Tesîs-i celîl-i hazret-i hilâfet-penâhî olan Kânûn-i Esâsî'nin tekrar mer'iyeti ve Meclis-i Umûmî'nin ictimâ'a da'veti husûsuna irâde-i 'âtıfet-i mu'tâde-i hazret-i şehriyârî şeref-sudur buyrulmuşdur*”³⁸¹. Bu ilan, İstanbul gazetelerinde renksiz ve heyecansız sıradan bir resmi ilanmış gibi çıkarken Rumeli hürriyetin ilanını dünden top atışlarıyla kutlamıştı³⁸².

Sonuç olarak, Firzovik olayında Arnavutların meşrutiyet ve anayasa rejimini tam anlayarak ve siyasî bir bilinç oluşturarak hareket ettikleri söylenemez³⁸³. Arnavutların anayasa talebinin altında yatan neden, eski ayrıcalıklarına saygı gösterileceği, Arnavut okullarının açılacağı, silahlarının alınmayacağı, Sultan'a dokunulmayacağı şeklindeki vaatlerdir³⁸⁴. Halk Arnavut önderlerinin yönlendirmesiyle meşrutiyete teşvik edilmiştir. Arnavut aydınlarının meşrutiyete destek vermelerinin altında çok farklı nedenler yatmaktadır. Milliyetçi düşünce, eğitim-öğretim talepleri ve en önemlisi Arnavutça alfabe meselesidir. Meşrutiyetin ilanının ardından İttihat ve Terakki ise gün yüzüne çıkmış ve kitleler tarafından kahraman olarak görülmüştür³⁸⁵.

C. II. MEŞRUTİYET'İN İLANI SONRASI ULEMA VE SİYASİ DURUM

Arnavutların meşrutiyetin ilanındaki desteği açıktır. Fakat bu desteğin sebebi olarak iki ayrı grup karşımıza çıkmaktadır. İlk grup, meşrutiyetin ilanı sonrasında padişaha dokunulmayacağını ve Kânûn-ı Esâsî ile şeriatın daha iyi uygulanacağını düşünenlerdir. İkincisi ise; milli varlıklarını öne çıkarmak için dil, alfabe ve yeni okullar konusundaki isteklerini meşrutiyet ile elde edeceklerine inanan, ulusal

³⁸⁰ Külçe, a.g.e., s.92.

³⁸¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi*, 1.bs., İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001, s.122.

³⁸² Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 3.bs., İstanbul: İmge Kitabevi, 2001, s. 112-113.

³⁸³ Banu İşlet Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, s.89.

³⁸⁴ Stauro Skendi, *The Albanian National Awakening (1878-1912)*, New Jersey: Princeton University Press, 1967, s.343.

³⁸⁵ Tunaya, a.g.e., s.123.

kimliklerinin tanınmasını hatta özerkliği isteyen kesimdir³⁸⁶. Jön Türkler, Üsküp merkez olmak üzere Müslüman Arnavutları yanlarına çekmişlerdi. Onların desteği ile 1908 Jön Türk Devrimi gerçekleşmişti. Bartl, Jön Türklerin Müslüman Arnavutları kendi saflarına nasıl çektiklerini şu şekilde açıklamaktadır: “*Tabii ki karşılıksız değil: Jön Türkler, Arnavutların hususi isteklerini dikkate alacak, eski imtiyazlara riayet edecek ve Sultan Abdulhamid’e hiç dokunmayıp tahtında kalmasını sağlayacaklardı. Haksız işler, Şeriata uygun bir şekilde değiştirilecek, Arnavutlar, silahlarını muhafaza edeceklerdi*”³⁸⁷.

Meşrutiyet’in ilanının ardından yabancı basında Arnavutların bağımsızlık istediklerine dair birçok yazı yayınlandı. İndenivent gazetesi Arnavutların bağımsızlık ilan ettiklerini yazıyordu. Bunun üzerine Tanin gazetesi “*Arnavutların ilân-ı istiklâl fikrinde bulunduklarına ve istiklallerini ilan ettiklerine dair Avrupa gazetelerinden bazılarında görülen havâdisin katiyen aslı ve esası olmadığını*” bildirmişti. Gazete, Türklerin ve Arnavutların din ve ortak tarih ile birbirine bağlı olduklarını ifade etmekteydi³⁸⁸. Bu olaylar üzerine Kuzey Arnavutları ise Mizan gazetesinde meşrutiyete bağlılıklarını dile getirdikleri “*besa*” yayınlamışlardır³⁸⁹.

Diğer taraftan özerklik isteyen Arnavutlar, Anayasa’nın ilanının ardından Firzovik delegeleri ile kutlama yapmak amacıyla Üsküp’te toplanmışlar, merkezi Üsküp olan Arnavutluk için harekete geçmişlerdir. Fakat cemiyet tarafından bu hareketleri engellenmiştir. Bunun üzerine cemiyet ile Arnavutlar arasında görüşmeler yapılmış, yeni rejimde etkili olacakları sözü verilmiş ve ortak komisyonlar kurulmuştur³⁹⁰.

1. Arnavut Kulüpleri

Meşrutiyet’in ilan edilmesi ile birlikte Arnavutlar, kültürel gelişim sağlamak amacıyla Arnavut kulüpleri kurmuşlardır. Fakat bu kulüpler esasen Arnavutların politik faaliyetlerinin merkezi olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti, meşrutiyetin ilk dönemlerinde Arnavut kulüplerinin faaliyetlerine engel olmamıştır. Fakat kulüpleri

³⁸⁶ Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, İstanbul: Buke Kitapları, 2004, s.103-105.

³⁸⁷ Peter Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, çev. Ali Taner, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1998, s.267.

³⁸⁸ Çelik, a.g.e., s.106-108; “Arnavutlar”, *Tanin*, 3 Teşrin-i Evvel 1324.

³⁸⁹ Çelik, a.g.e., s.108.

³⁹⁰ Çelik, a.g.e., s.111.

denetimine almak için çaba göstermiştir. Nitekim cemiyet, Osmanlılık kavramı ile herkesi Osmanlı ilan etmekte ve ulusal girişmelere karşı çıkmaktaydı. Kulüplerin denetimini sağlamak amacıyla Arnavut şehirlerinde Osmanlı İttihat Cemiyetleri kurulmuştur³⁹¹.

Meşrutiyetin ilanı sonrasında kurulan Arnavut kulüpleri arasında Selanik, Manastır ve İstanbul kulüpleri önemli rol oynamıştır. Manastır Başkim Kulübü, ağustos ayında kurulmuş, eylül ayında faaliyetlerine başlamıştır. Hedefleri arasında Arnavutça kitaplar basmak, gazeteler yayınlamak yer almaktaydı. Bu hedeflerin yerine getirilmesi için ilk önce Arnavutça alfabe sorununun çözülmesi gerekmektedir. Bu amaçla da -daha sonra üzerinde durulacağı üzere- Manastır Kongresi'ni düzenlemişlerdir. Birlik sağlanması adına kulüplerin birleştirilmesi ve Manastır'ın merkez olması düşünülmüştür. Heyetler arasında iletişimin sürekli sağlanması için Debre, Elbasan ve Görice'li Arnavutlardan ikişer kişinin heyete girmesine karar verilmiştir. Fakat Debre'li kulüp nizamnamesinde, kulübün İslami karakterinin vurgulanmasını ve özellikle mezhepsel eşitliğe ilişkin maddenin silinmesini talep etmişlerdir. Kulüpler arası birleşme Mithat Fraşeri'nin girişimiyle sağlanmış olup herkesin saygısını kazanmış ve Firzovik Toplantısı'nda etkili bir isim olan Receb Cudi Efendi kulübün başkanı seçilmiştir³⁹².

Manastır Kulübü'nün ardından Elbasan, İstanbul, İşkodra, Yanya, Berat, Üsküp, Filat, Starova ve Görice'de kulüpler kurulmuştu. Elbasan Kulübü, Arnavut dili için çalışmayı başlıca görevi olarak belirlemiştir. Bu sebeple ileriki bölümde bahsedileceği üzere alfabe tartışmalarında önemli bir rol oynamış ve kongreler düzenlemişlerdir. Kulüp, Elbasanlı Müslüman ve Hristiyanların ileri gelenleri tarafından kurulmuştu fakat kurulurken Müslümanların tepkisiyle karşılaşmışlardı. Arnavut coğrafyasının kuzey bölgesinde sadece Üsküp'te bir kulüp açmak mümkün olmuştur. Üsküp'te Arnavut ulusal bilinci diğer bölgelerdeki kadar etkili değildir. Çünkü bu şehirde kendilerini önce Müslüman sonra Arnavut olarak tanımlayan hocaların etkisi yoğundur. Bu nedenle kulübün açılması sorun teşkil etmiştir. Üsküp Kulübü'nün amacı da diğerleri gibi okullar kurulması, Arnavut dilinin geliştirilmesi ve halkın aydınlatılması şeklindedir. Diğer yandan Üsküp Kulübü'nün Kuzeydoğu

³⁹¹ İşlet Sönmez, a.g.e., s.93.

³⁹² İşlet Sönmez, a.g.e., s.94-95.

Arnavutluk için merkez olması ve İstanbul ve Selanik'teki kulüplerle sürekli bağlantı halinde bulunmasına karar verilmiştir³⁹³.

Arnavut kulüplerinin yanında Arnavutlar tarafından gizli komite faaliyetleri de gerçekleştirilmiştir. Komitelerin oluşmasında İstanbul ve Manastır kulüpleri önemli rol oynamıştır. Manastır Gizli Komitesi, Başkim Kulübü başkanı Receb Hoca, Savcı Mazhar Bey, Teğmen Nazif Efendi, Georg Kyrias ve Fehim Zavalan olmak üzere 5 kişiden oluşmaktaydı. Receb Hoca, Arnavut merkezlerinde gizli komiteler kurmak için görevlendirilmişti. Görevi çerçevesinde Ohri, Debre, Prizren, İpek, Yakova, Priştine ve Üsküp'ü ziyaret etmişti. Gizli komite kurma planı hazırlamışlar fakat gittikleri bölgelerde karşılaştıkları zorluklar neticesinde tam olarak planı uygulayamamışlardır. Organizasyon planında *“Arnavut ulusal propagandası için bu bölgelere hocaların gönderilmesi aynı zamanda bu hocaların anayasayı korumak için propaganda yapması, Arnavutluk'un her bölgesinde gizlice seçilen bu beş kişinin ulusal propaganda yapması, bu beş kişinin ulusal Arnavut davasını savunmak ve şimdilik Jön Türkleri desteklemek için Besa ile bağlanmaları, bununla birlikte bunu nihai olarak yalnızca Cemiyeti (Jön Türk Komitesini) şüphelendirmemek ve onun tarafından engellenmemek temelinde yapmaları”* şartları yer almaktaydı³⁹⁴.

Gizli komite çalışmalarına bakıldığında, komite oluşturma faaliyeti yürüten Arnavut aydınlarının aslında İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi oldukları, hatta cemiyet tarafından meşrutiyet propagandası yapmak üzere görevlendirildikleri ve cemiyeti temsil etmek üzere Arnavut coğrafyasına gönderildikleri anlaşılmaktadır. Nitekim meşrutiyetin ilanından sonra Manastır müftüsü olarak atanan Receb Hoca, aslında İstanbul'da bulunduğu süre boyunca İttihat ve Terakki cemiyeti ile çalışmış, Firzovik'te meşrutiyetin ilanı için bulunmuş, meşrutiyetin ardından da alfabe tartışmalarında cemiyetin yanında görev almıştır. Fakat bu kişilerin cemiyet içerisindeki görevleri ile beraber aslında Arnavut kimlikleri için de çalıştıkları görülmektedir³⁹⁵.

³⁹³ İşlet Sönmez, a.g.e., s.95-96.

³⁹⁴ İşlet Sönmez, a.g.e., s. 98. s.230-231.

³⁹⁵ İşlet Sönmez, a.g.e., s.99.

2. Ulemanın Siyasî Partilerde Yer Alışı

Arnavutlar, meşrutiyetin ilanı sonrasında yoğun siyasî hayatın içinde de mühim rol oynamışlardır. İkinci meşrutiyet sonrası kurulan Mebûsân Meclisi'nde yer almışlardır. Bartl, seçilen Arnavut mebusların hepsinin Müslüman olmasına dikkat çekmektedir³⁹⁶. İttihat ve Terakki, mebus olarak seçilen İsmail Kemal gibi milliyetçi Arnavutların karşısında dinî duygularla Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Arnavutları desteklemekteydi. Bu sebeple de ulemadan isimleri kendisine çekmiş ve seçilmelerini sağlamıştır. Drita gazetesi hocalara tepki göstermekte ve Arnavutlara şöyle seslenmekteydi: “Ey Arnavutlar! Hocalardan akli ermeyen, iş görmeyecek olan o adamlardan mebus intihab etmeyiniz.” Muhafazakâr Arnavutlar tarafından çıkarılan Yürek gazetesi ise “Mösyö Drita! Sizce hayât-ı siyâset Latinleşmek, Frenkleşmek midir? Bizce hayât-ı siyasiye demek hayât-ı ilmiye demektir. Biz siyâset-i dîniyeyi rehber siyasiyât-ı kâffe ittihât etmişizdir... Aklımızı başımıza alalım... Kendi kendimize evvela şu suali soralım: İtalya Meclis-i Mebûsân'ına mı aza göndereceğiz?” şeklinde cevap vermiştir. Meşrutiyetin, Kur'an'ın tavsiye ettiği bir rejim olduğunu ve ulemaya saygının bir emir olduğunu ileri sürmüştür³⁹⁷.

Kosova Vilayeti'nin merkezi olan Üsküp'te dört mebustan ikisi Arnavut, diğer ikisi Sırp ve Bulgar adaylardır. Seçilen Arnavut adaylardan biri Mehmet Necip Draga, 1902 senesine kadar devlet memurluğunda bulunmuş daha sonra Üsküp'te avukatlık yapmaya başlamıştır. Draga, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik ve Üsküp şubelerinde yapılan propaganda çalışmalarına faal olarak katılmıştır³⁹⁸. Diğeri ise ulemadan olan Hoca Said Efendi, Fatih Sahn Medresesi müderrisliği yapmış, Meclis-i Mebûsân'da bağımsız çalışmıştır³⁹⁹.

Arnavut aydınları, siyasî ve kültürel anlamda verdikleri çabanın karşılığı olarak bu mebuslardan ulusal kimliklerini ön plana çıkaran taleplerde bulunmuşlardır. Dil konusunun kesin olarak çözümü, Arnavutların da Ermeni, Rum, Arap ve Bulgarlar gibi ayrı bir milliyet olarak tanınmaları ve Müslüman ve Türk olarak adlandırılmamaları şeklinde talepleri olmuştur. Bu ulusal taleplerin ilk

³⁹⁶ Bartl, a.g.e., s.283.

³⁹⁷ Çelik, a.g.e., s.115-116.

³⁹⁸ Aykut Kansu, *1908 Jön Türk Devrimi*, çev. Ayda Erbal, 1.bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, s.336-337.

³⁹⁹ Kansu, a.g.e., s.337.

dönemlerde çok fazla dile getirilmediği bilinmektedir. Mebusların söylemlerini incelediğimizde yeni rejim hakkındaki düşünceleri ortaya çıkacaktır. Üsküp mebusu olan Said hocanın dile getirdikleri önemlidir. Ergiri mebusu Müfit Bey, eski Sadrazam Ferit Paşa'nın menfaat için istibdada bağlı olduğunu, bu sebeple Aydın vali vekilliğine ve Âyan Heyeti üyeliğine niçin atandığının Sadâretten sorulması gerektiğini dile getirmiştir. Üsküp mebusu Said Hoca ise karşı çıkarak Ferit Paşa'yı savunmuş, Arnavutlar Firzovik'te toplanıp telgrafla meşrutiyeti talep ettiklerini bildirdiklerinde Ferit Paşa'nın Arnavutça "İyi iştir bu. Allah muvaffak etsin" dediğini söylemiştir. Bunun üzerine Müfit Bey'in takriri mütâlaaya alınmamıştır⁴⁰⁰.

Bu dönemde Arnavutların İttihat ve Terakki ile ilişkilerinin koptuğu görülmektedir. Arnavutlar, eğitim ve dil sorunlarının çözülmesini bekliyorlardı. Fakat yeni rejim bu konuda herhangi bir adım atmadı. Eğitim dili zorunlu Türkçe yapılmıştı ve bu durum Arnavutları tedirgin etmişti. Cemiyetin Türkleştirme politikası güttüğü düşünülmekteydi. Hükümette Arnavutlara fazla yer verilmemesi ve meşrutiyetin ilanı sonrasında taleplerinin yerine getirilmemesi gibi durumlar Arnavutları İttihat ve Terakki'ye muhalefet safına çekmişti⁴⁰¹.

1908 senesinde İttihat ve Terakki'nin karşısına örgütlü olarak çıkan tek muhalefet partisi Ahrar Fırkası olmuştur. Bu fırkanın kurulmasıyla birlikte muhalif olan dinsel ve etnik unsurların bir parti içerisinde birleşmeleri ve örgütlü bir muhalefet yapabilmeleri mümkün olmuştur. Özellikle de Arnavut, Arap, Ermeni ve Rum mebuslar fırkaya ilgi göstermişlerdir. Arnavut mebuslardan fırkaya katılanlar arasında Üsküp mebusu Said Efendi de yer almaktaydı⁴⁰².

D. 31 MART VAK'ASI

31 Mart Ayaklanması, Rumi takvimle 31 Mart 1325 tarihine denk geldiği için bu isimle anılan, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin otoritesine karşı başlatılan fakat sonuç olarak II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine yol açan olaydır⁴⁰³.

1908'de Meşrutiyet'in ilanının ardından Avusturya-Macaristan tarafından Bosna-Hersek'in ilhak edilmesi, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi gibi ağır

⁴⁰⁰ İşlet Sönmez, a.g.e., s.108-111.

⁴⁰¹ Çelik, a.g.e., 117-120.

⁴⁰² İşlet Sönmez, a.g.e., s.115.

⁴⁰³ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.185.

darbeler yaşandı. Devlet içerisinde istikrarsızlık hakimdi. İttihatçılar tarafından Ahrar Fırkası ile yakınlığı bilinen Kamil Paşa hükümeti düşürülmüştü. Bunun üzerine Hüseyin Hilmi Paşa kabinesini kurdu. Ardından hemen İttihat ve Terakki adına Mehmet Arslan Bey (muhtemel eski Üsküp müftüsü) ile İngilizlerle dostluklarının devam edeceğini bildirmek üzere İngiliz Elçiliği'ne gitti. Fakat İngilizlerden beklediği desteği alamadı. Muhalefet, Hilmi Paşa hükümetine razı olmuyordu ve gerginlik artmıştı. Akşin, muhalefet tarafından düzenlenen gösterilerde, ilk olarak din adamları ve medreselilerin harekete geçirildiğini aktarmaktadır⁴⁰⁴.

1. Ayaklanmanın Çıkışı

31 Mart 1325 tarihinde Taşkışla'da bulunan askerler “Şeriat isteriz” sloganıyla ayaklandılar. Yeni rejimden memnun olmayanlar ve medrese öğrencileri de bu ayaklanmaya katılmışlardı. İsyancılar meclisi basmışlar, hükümetin hemen istifa etmesi, meclisten Ahmet Rıza, Hüseyin Cahit, Cavit, Rahmi ve Talat Beylerin atılması, şeriat hükümlerinin tamamının uygulanması, Kamil Paşa'nın sadarete, Nazım Paşa'nın da seraskerliğe getirilmesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dağıtılması, ayaklananlar hakkında padişah tarafından af ilanı çıkarılması ve meclis başkanlığına İsmail Kemal Bey'in seçilmesi şeklinde taleplerde bulunmuşlardı⁴⁰⁵.

Bu talepler sırasında meclis başkanı olan Ahmet Rıza Bey istifa etmişti. Üsküp mebusu Said Hoca ise, askerlerin isteklerinin mecliste incelenmesi gerektiğini düşünmekteydi. Bu sebeple, askerlerin meclisin vereceği kararlara tamamen uyacaklarını belirterek mebusları meclise davet etmiştir. İttihatçılar bu isyanı kendilerine muhalif olanların çıkardığını söylerken muhalifler ise İttihatçılar tarafından düzenlendiğini iddia etmişlerdir⁴⁰⁶.

31 Mart ayaklanmasının şeriatı geri getirmek isteyenler tarafından çıkarıldığı düşünülmektedir. Gerçekte ise İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet tarafından yapılan ve kötü yönetilen bir askerî hükümet darbesidir. Bu darbe, zamanla meşrutiyet yanlısı fakat cemiyet karşıtı olan muhalefetin kontrolünden çıkarak meşrutiyet karşıtı bir hal almıştır⁴⁰⁷.

⁴⁰⁴ Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, 3.bs., Ankara: İmge Kitabevi, 1994, s.21-32.

⁴⁰⁵ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 186-187.

⁴⁰⁶ Çelik, a.g.e., s.141.

⁴⁰⁷ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, a.g.e., s.185.

31 Mart Olayı'nın ortaya çıkışında ve gelişen olaylarda Arnavutların önemli bir rolü olmuştur. Ayaklanmanın yardımcı güçlerinden birinin de Arnavut ulusçuluğu olduğu düşünülmektedir. Arnavut ve Başkim kulüpleri ise ayaklanmayı Ahrar Fırkası'na mal etmekteydi. Sebep olarak şunlar görülmekteydi: Osmanlı'nın Rumeli'de tutunamayacağını düşünün Arnavutlar, Hürriyet'in ilanından sonra kültür hamleleri yapmaya başladılar fakat bu girişimlerini İttihat ve Terakki'nin Türkleştirici politikası ile bağdaştırmak zordu. Ahrar Fırkası'nın adem-i merkeziyetçiliği ise Arnavutlar için uygundu ve arkasında İngiliz desteği bulunması ileri de bağımsız Arnavutluk için teminat sayılıyordu. Nitekim fırkanın kurucusu Prens Sabahattin de kendisini 31 Mart'tan sorumlu tutanlara karşı ayaklanmayı düzenlemediğini söylememekte, sadece ayaklanmanın Abdulhamitçi bir şekil almaması için çaba gösterdiğini yazmaktadır⁴⁰⁸.

Diğer yandan ayaklanmayı desteklemeyen Arnavutlar da vardı. Bütün Arnavutların İttihatçılara karşı olmadığı açıktır. Kosova'dan ve Arnavutluk'tan hareketi protesto eden telgraflar gelmiş ve meşrutiyetin zarar gördüğü düşüncesi ile Hareket Ordusu'na yazılanlar olmuştur. Orduya takviye için Üsküp, Selanik, Edirne ve Manastır'da 50 bin kişinin hazır kuvvet beklediği Manastır Başkim Kulübü tarafından telgrafla bildirilmiştir. Selanik Başkim Kulübü'nün bölgedeki diğer kulüplere gönderdiği yazı şu şekildedir: *“Hayat-ı içtimaiyemizin kâffe-i yeganesi olan Kânun-u Esasiye bugün irticaıyyun tarafından dehşetli bir darbe vurulduğundan bil cümle Arnavutların hamiyet-i vatanları iktizâsından olarak sükun ve itidal demlerini muhafaza ile beraber ordunun her hareketine iştirak ve müzaheret eylemeleri kemal-i ehemmiyetle temenni olunur kardeşler.”* Fakat diğer yandan, Arnavutların Ahrar Fırkası'na destek vermeleri mantıksal açıdan uygundu. Meşrutiyet sonrası istekleri yerine gelmeyen Arnavutlar, Abdulhamid'e meşrutiyeti ilan ettirdikleri gibi, padişahı daha güçsüz gördükleri cemiyeti de iktidardan düşürebilirlerdi⁴⁰⁹.

2. Ayaklanmanın Bastırılması

İstanbul'da yaşanan hadiseler gazetelere yansıtılmıyor ve taşradan gizlenmeye çalışılıyordu. Fakat Selanik'te alınan haber üzerine 3. ordu ve komutanı

⁴⁰⁸ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, a.g.e., s.191.

⁴⁰⁹ Çelik, a.g.e., s.149-157.

Mahmut Şevket Paşa derhal İstanbul'a doğru yola çıkmak üzere Hareket Ordusu'nu kurdu. Diğer yandan Prens Sabahattin, süvarileriyle görüşerek ayaklanma Abdülhamitçi bir yöne kayarsa padişahın tahttan indirilmesine karar verildi. Ayaklanmanın üçüncü gününde süvariler bu işi kabul etmediklerini bildirdiler. İçlerinden yalnızca biri kabul etti. Fakat toplanan erler bu binbaşı ve süvarilerini tutuklayıp saraya götürdüler. Abdülhamid'in kendisine teslim edilmesini istediği binbaşığı erler orada öldürdü. Muhalefetin padişahı ortadan kaldırma çabası başarısızlığa uğrayınca İstanbul, Hareket Ordusu tarafından 24 Nisan 1909'da ele geçirildi. Bunun üzerine Abdülhamid'in, direnme teklifi yapan Nazım Paşa'yı reddettiği söylenmektedir⁴¹⁰.

Şeyhülislam'a padişahın tahttan indirilmesi için fetva verdirildi. Mecliste oylama yapıldı, her ne kadar isteksiz mebuslar olsa da oy birliği ile padişahın indirilmesi için karar çıkarıldı. Mehmet Reşad'ın İstanbul'un fatihi II. Mehmed'e atıfla V. Mehmed olarak tahta çıkarılması kabul edildi⁴¹¹.

Olaylar neticesinde mebuslar Divân-ı Harb tarafından yargılanmışlardır. Yargılananlar arasında bulunan Üsküp mebusu Said Hoca hiçbir cemiyete bağlı olmadığını dile getirmiştir. Kendisi 31 Mart günü mecliste olanları şu şekilde değerlendirmektedir: *“O gün askerlere burada mümâşâtkârâne ve mülâyimâne muâmele etmek, irticâ için medârı itham ise, bütün Osmanlı Meclisi müttehem olur. Bütün Osmanlı milletini mürtecî addetmek lazım gelir.”* Said hoca, bu dönemde isyanı bastıracak bir kuvvet bulunmadığı için askerlerin taleplerinden yapılabilecek durumda olanları kabul edip yapılamayacakları ise reddederek memleketi kurtarmanın mebusların görevi olduğunu ve bu sebeple askere iyi niyetle yaklaşmak zorunda kaldıklarını ifade etmiştir⁴¹².

3. Mebusların Çalışmaları

Padişah değişikliğinin ardından yargılanan mebuslar meclisteki görevlerine devam etmişlerdir. Fakat 1912 senesine gelindiğinde İttihatçılar *“Memleketin batacağını bilsek bile Üsküplü Said Hoca ve Vulçetrinli Hasan ve Ergirili Müfît Beyleri mebus çıkarmayacağız”* şeklinde sözlerle kendilerine karşı oluşan muhalefeti

⁴¹⁰ Akşın, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, s. 193-195.

⁴¹¹ Akşın, *31 Mart*, s. 222.

⁴¹² Çelik, a.g.e., s.163-166.

yıkmayı amaçlamışlardır. Baskı ve şiddet politikası güderek bunların seçilmelerini engellemişlerdir. Görüldüğü üzere İttihat ve Terakki ile Arnavut ulema içindeki siyasîlerin arası açılmıştır⁴¹³.

II. ULEMANIN İÇİNDE YER ALDIĞI KÜLTÜREL FAALİYETLER

Yüzyıllardır Osmanlı Devleti'ne “lisan birliği” ile bağlı olan Arnavutlar, kültürel zeminde değişiklik talep ediyorlardı. Yukarıda zikredilen tüm siyasî faaliyetlerin temelinde Arnavutların hükümetten eğitim ve alfabe konusundaki talepleri yatmaktaydı. Arnavutlar, kendilerini temsilen seçilen mebuslardan Arnavut ulusal alfabesi ve Arnavut okulları için çalışmalarını beklemekteydi. Nitekim Arnavutların İttihat ve Terakki'yi desteklerken ki amacı da başta alfabe sorunu olmak üzere kültürel zemindeki taleplerinin yerine getirilmesiydi.

Arnavutça Arap, Latin ve Yunan alfabesi olmak üzere üç farklı alfabeyle yazılmaktaydı. Milli birliklerini dil üzerinden sağlamak isteyen Arnavutların çok dinli yapısı -Müslüman, Hristiyan (Ortodoks ve Katolik)- süreci zorlaştırmaktaydı. Müslüman Arnavutlar Latin- Arap alfabesi şeklinde iki farklı gruba ayrılırken, Hristiyan olanlar ise farklı alfabe kullanmaktaydılar. Osmanlı ise yüzyıllardır din yanında dil birliğini de sağladığı Arnavutlar ile aralarındaki bağın kopmasını istemiyordu. Bu sebeple Osmanlı hükümeti, Arnavut ulemayı yanına çekerek çalışmalara başladı. İncelenen ulema grubu arasında bulunan Receb Efendi alfabe tartışmalarında ön plana çıkmıştır. Bu bölümde Receb Efendi başta olmak üzere Arnavut ulemanın alfabe tartışmalarındaki yeri görülecektir.

A. II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ ARNAVUTÇA ALFABE TARTIŞMALARI

Arnavutlar farklı din ve mezheplere mensuplardı. Milli birliklerini tesis edebilecekleri tek unsurun “dil” olduğunu düşünmekteydiler. 1860'lardan itibaren taşra idaresi, ilköğretimin geliştirilmesi, Bible Society kitaplarının yayınlanması gibi sorunlar “Arnavutça” dilinin kullanılmasını gündeme getirdi⁴¹⁴. Fakat Osmanlı topraklarında yaşayan Arnavutlar Arap alfabesiyle, Yunan bölgesinde yaşayanlar genellikle Yunan harfleriyle, İtalya'da yaşayan Arnavutlar ise Latin alfabesiyle yazıp

⁴¹³ Çelik, a.g.e., s.177-186.

⁴¹⁴ Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*, çev. Ali Berktaş, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s.169.

okumaktaydılar. Bunun yanında aynı topraklarda yaşadığı halde din farkından dolayı farklı alfabe kullananlar da vardı. Osmanlı coğrafyasındaki Arnavutların %70'ni oluşturan Müslümanlar, Arap alfabesini; %20'sini oluşturan Ortodokslar, Yunan alfabesini; %10'unu oluşturan Katolikler de Latin alfabesini kullanmaktaydılar⁴¹⁵.

Arnavutların özel bir alfabesi olmamasından dolayı yaşanan tüm bu karışıklıklara son vermek adına 1869 senesinde İstanbul'da Arnavut ileri gelenlerinden oluşan bir “*Cemiyet-i Maârif*” kuruldu. Cemiyetin amacı, Arnavutçaya mahsus yeni bir alfabe oluşturmak, bir matbaa kurarak kitaplar ve risaleler yayınlamak, son olarak da okullar açmak olarak belirlenmişti. Yapılan toplantılarda Arap, Yunan, Latin alfabeleri ve özel bir alfabe seçeneği üzerinde tartışmalar yaşanmıştır⁴¹⁶.

Arnavutların, bölgedeki okullarda resmi dilin Arnavutça olması gibi taleplerinin devlet tarafından kabul edilmemesi üzerine 1879 senesinde Prizren Birliği'nin katkılarıyla “*Arnavut Halkının Haklarını Koruma Komitesi*” tarafından üyeleri arasında başta Şemseddin Sami, Hasan Tahsin, Vasa Paşa, Jani Vreto, Koto Hoxhi gibi isimlerin bulunduğu bir heyet kurularak alfabe çalışmalarına başlandı⁴¹⁷. Ele alınan alfabe seçenekleri arasında Arap alfabesi Osmanlılar tarafından desteklendiği için Müslüman-Hristiyan Arnavutlar arasında ayrışmaya sebep olur düşüncesiyle kabul edilmedi. Yunan alfabesi ise, Yunan milliyetçilerinin Arnavut toprakları üzerinde hak iddia etmelerinden dolayı kabul edilemezdi. Sonuç olarak Latin alfabesi Arnavutlar için birleştirici yol olarak görüldü⁴¹⁸.

Heyetin çalışmaları neticesinde, 19 Mart 1879 tarihinde Şemseddin Sami tarafından hazırlanan “İstanbul Alfabesi” ortak alfabe olarak kabul edildi. Alfabe; 25'i Latin, 5'i Yunan, 6'sı Slav alfabesinden alınarak oluşturulmuştu⁴¹⁹. Bu alfabe ile kitaplar basılmış ve son sayfalarına alfabeyle ait tablolar yerleştirilmişti. Tablolarda harflerin Yunanca ve Fransızca karşılıkları yer alırken 1909 senesine kadar Osmanlı

⁴¹⁵ Said Olgun, *Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler (1878-1912)*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2016, s.108.

⁴¹⁶ Clayer, a.g.e., s.79.

⁴¹⁷ Necip Alpan, *Arnavut Alfabesi Nasıl Doğdu*, Ankara: Ulucan Matbaası, 1979, s.10.

⁴¹⁸ Frances Trix, “The Stambol Alphabet of Shemseddin Sami Bey: Precursor to Turkish Script Reform”, *Int. J. Middle East Studies*, 31 (1999), s. 259.

⁴¹⁹ Alpan, a.g.e., s.10.

Türkçesine yer verilmemiş olması dikkat çekicidir⁴²⁰. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte tartışmalara Arap alfabesi taraftarı Arnavutların da katılması, kongreler düzenlenmeleri, Arnavut halkının bu tartışmalar etrafında mitingler düzenleyip politik bir tavır almaları⁴²¹ sonucu daha sonra Osmanlı Türkçesine de yer verildiği düşünülebilir.

Arnavutlar milli birliklerini tesis etmek üzere çalışmalarına devam ediyorlardı. İstanbul'da "*Cemiyet-i İlmiye-i Arnavudiye*" kuruldu ve bu cemiyet, risaleler yayınlıyor aynı zamanda dünyanın farklı bölgelerindeki Arnavutlarla iletişime geçiyordu⁴²². Şemseddin Sami Bey ve kardeşi Naim Bey 1884 senesinde İstanbul'da *Dituria* ismiyle Arnavutça bir dergi çıkardılar. Bu dergi, Arnavut milli birliği için büyük bir başarı olarak görüldü⁴²³.

Arnavutça için çalışmalar sadece Müslümanlar tarafından yürütülmüyordu. Katolik bir başrahip 1889 senesinde "Bashkimi Alfabeti", 1901 senesinde ise İşkodralı bir Katolik "Agimi Alfabeti" diye isimlendirdikleri alfabeler üretmişlerdi. Bu çalışmalar Avusturya- Macaristan tarafından maddi olarak destekleniyordu. Yapılan çalışmalara rağmen fikir birliğine varılamadı. Ortak bir alfabelerinin olmayışı büyük bir problem olarak devam etmekteydi. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte bu sorunu çözmek amacıyla bazı kongreler düzenlendi. Bu dönem itibarıyla Osmanlı hükümeti yanlısı Müslüman Arnavutlar da tartışmaya dahil oldular⁴²⁴.

B. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ARNAVUTÇA ALFABE TARTIŞMALARI

Meşrutiyetin ilanı ile birlikte yeni siyasî ortamda Arnavutlar yeniden örgütlenerek okullar kurmuşlar ve Arnavutça eğitime başlamışlardı. Fakat İttihat ve Terakki, Rumeli'de kendisine rakip bir oluşum istemiyordu. O sebeple iki grup arasında "alfabe sorunu" yeniden patlak verdi⁴²⁵. Müslüman Arnavutlar Latin-Arap alfabesi taraftarı olmak üzere ikiye ayrıldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Arnavutların Osmanlı tebaası olarak kalmalarını istiyordu. Bu sebeple Arnavutlarla aralarındaki lisan birliğinin devam etmesi için Arap alfabesi taraftarı bir politika yürütmeye

⁴²⁰ Trix, a.g.m., s.260.

⁴²¹ Trix, a.g.m., s.260.

⁴²² Olgun, a.g.e., s.115-116.

⁴²³ Kristo Frasheri, *The History of Albania (A Brief Survey)*, Tirana, 1964, s. 148-149.

⁴²⁴ Olgun, a.g.e., s. 120-122.

⁴²⁵ Clayer, a.g.e., s.480-481

başlayacaktı. Diğer yandan meşrutiyetin ilanında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne destek veren Arnavutlar ise eğitim ve alfabe konusundaki taleplerinin yerine getirilmesini istiyorlardı. Maarif Nezareti'ne isteklerini ilettiler. Sırp, Ermeni ve Bulgarlara kendi dilinde eğitim hakkı sağlanırken Arnavutlara bu hakkın verilmemesinin tepkiyle karşılandığını bildirdiler. Fakat Maarif Nezareti tarafından talepleri reddedildi⁴²⁶. Bunun üzerine Arnavutlar Osmanlı hükümetine rağmen alfabe sorununu çözmek için kongreler düzenlediler.

1. Manastır Kongresi (14-22 Kasım 1908)

1879 yılında Şemseddin Sami tarafından hazırlanan İstanbul alfabesi ile alfabe çalışmalarında önemli bir adım atılmıştı. Fakat diğer alfabeler de kullanılmaya devam ediliyordu. Bu durum Arnavutlar arasında bölünmelere yol açıyordu. Bu sorunu çözmek amacıyla 14-22 Kasım 1908 günleri arasında Manastır Başkim Kulübü tarafından Manastır Kongresi organize edildi. Alfabe seçimi için özel bir komisyon kurulmuş ve 4 alfabe arasından seçim yapmak üzere çalışmalara başlanmıştı. Bu dört alfabe; Bashkimi, Agimi, K. Kristofotidhu'nin Yunancası ve İstanbul alfabeleriydi⁴²⁷. Önlerindeki seçenekler şunlardı; a) bu alfabelerden biri seçilecek, b) alfabeler birleştirilerek yeni bir alfabe oluşturulacak c) en baştan yeni bir alfabe hazırlanacaktı. Sonuç olarak, 25 harfli Latin alfabesi ve İstanbul alfabesinin kullanılmasına karar verildi⁴²⁸.

2. Debre Kongresi (23-28 Temmuz 1909)

Manastır Kongresi, Arnavut aydınları ile İttihatçılar arasında bir güven sorununa yol açtı. Müslüman Arnavutların bir kısmı Latin alfabesinin kabul edilmesine tepki gösterdi. Tepkilerini ortaya koymak için 1908 yılının sonuna doğru “*Arnavut Lisanını Osmanlı Hurûfıyla Tahrîr ve Ta’lîm Cemiyeti*”ni kurdular⁴²⁹.

Müslüman Arnavutların bir kısmı, Manastır Kongresi'nde alınan kararları kabul etmemeleri ve Avrupa basınında Arnavutların irticaya meyilli olduklarına dair sık sık yayınlar yapılması üzerine meşrutiyete ve Osmanlı'ya bağlılıklarını

⁴²⁶ Kemal, Yakut, Arnavutluk Bağımsızlık Hareketinde Alfabe ve Eğitim Tartışmaları, *Balkanlarda İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Tiran, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003, s.32-33.

⁴²⁷ Peter Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, çev. Ali Taner, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1998, s.280.

⁴²⁸ Skendi, a.g.e., s.370-372.

⁴²⁹ Çelik, a.g.e., s.224.

göstermek aynı zamanda birlik mesajı vermek amacıyla meşrutiyetin birinci yılında 23-28 Temmuz 1909 tarihleri arasında Debre’de bir kongre düzenlediler. Bu kongrenin en önemli toplanma amaçlarından biri de Manastır Kongresi’nde alınan kararları etkisiz hale getirip Arap alfabesini ortak alfabe olarak kabul etmektir. Arnavut Jön Türk subayları tarafından kongrenin açılışından bir gün önce gösteri hazırlanmış ve bu gösteride Manastır müftüsü Receb Cudi Efendi yaptığı konuşmada, Jön Türklerin hazırladıkları programın kabul edilmesini toplananlara tavsiye etmiştir⁴³⁰.

Kongredeki önemli tartışmalardan biri de Balkan coğrafyasındaki medreselerin kötü durumu ve ıslah edilmesi gerekliliğidir. Hafız Ali Efendi tarafından verilen takirde medreselerin eski hali ve son durumu verilen örnekler üzerinden karşılaştırılarak anlatılmıştı. Müftü Receb Efendi bu konuda medreselerde okunan dersler hakkında kararı Meşihat-ı Aliye’ye bırakmanın doğru olduğunu fakat medreselerin tamir edilmesi hakkında istekte bulunmanın daha uygun olacağını ifade etmiştir. Bunun üzerine bir ıslahat maddesi hazırlanmıştır⁴³¹.

Sonuç olarak, alınan kararlarda Arnavutluk coğrafyasına yeni okulların açılması ve bu okullarda resmî ve yerel dilin yani Arnavutçanın tahsilinin kişisel tercihe bırakılmasına karar verildi⁴³². Kongrenin en önemli özelliği komisyon üyelerinin İttihatçı düşünceleri benimsemiş olmalarıdır. Aşırı milliyetçilere rağmen İttihatçı rejimin kararları kabul edilmiştir. Buna karşılık İttihat ve Terakki Cemiyeti, Arnavut eğitim kurumlarının kurulmasını, Arap alfabesinin yanında Latin alfabesinin de kullanılmasını, bölgeye yerel halkın şartlarını, dil, kültür ve geleneklerini bilen sivil idarecilerin atanmasını kabul etmiştir⁴³³.

3. Elbasan Kongresi (2-8 Eylül 1909)

Arnavut aydınları, Debre Kongresi’nde alınan kararların bütün Arnavutları tatmin etmemesi ve İttihatçıların Debre Kongresi’ndeki etkisine tepki vermek üzere 2-8 Eylül 1909 tarihleri arasında Elbasan’da kongre düzenlenmişlerdir. Bu kongrede okullarda eğitim dilinin Arnavutça olması, nizamnamesini Arnavutların hazırlayacağı bir dâru muallimîn açılması gibi ulusal kimliği ön plana çıkaran

⁴³⁰ Çelik, a.g.e., s. 241-242.

⁴³¹ Çelik, a.g.e., s.249.

⁴³² Bartl, a.g.e.,s.286.

⁴³³ Olgun, a.g.e., s.265.

kararlar alınmıştır. Kongrede ayrıca dil birliği açısından Elbasan şivesi benimsenmiş ve kitapların bu şiveyle basılması kararı alınmıştır⁴³⁴.

Fakat bu kararlar Osmanlı basınında tepki ile karşılanmıştır. Süleyman Nazif Arnavutluk sorununu ele aldığı bir makalesinde İtalya ve Avusturya tarafından kışkırtılan bazı Arnavutların dillerini Latin alfabesiyle yazmaya yöneldiklerini belirtmiş ve bu suretle farkında olmadan Ku'rân'ı anlayamadıkları için yavaş yavaş dinlerini terk edeceklerini yazmıştır. Süleyman Nazif'in dinsel argümanlarla Arap alfabesini desteklemesine karşı, Tasvîr-i Efkâr gazetesinde, her milletin Kur'ân-ı Kerîm'i kendi dilinde okumasının dinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacağını belirten bir yazı yayımlanmıştır⁴³⁵.

Tartışma 1909 yılının sonlarına doğru siyaset ve basın çevrelerine de yansırken Arap alfabesini ya da Latin alfabesini destekleyen birçok miting düzenlenmiş ve yazılar yazılmıştır.

C. ARAP VE LATİN ALFABESİ TARAFTARLARININ ARGÜMANLARI

Alfabe tartışmalarında Müslüman Arnavutlar Arap ve Latin alfabesi şeklinde iki gruba ayrılmışlardı. Her iki grup kendi görüşlerini temellendirmek üzere birtakım kavramlar üzerinden tartışmayı yürütmüşlerdir. İki kesimin de düşünce dünyalarını anlamak için bu argümanlar önem arz etmektedir.

Arap alfabesi taraftarları, Müslüman ve Osmanlı/Türk kimliklerine vurgu yapıyorlardı. Latin alfabesi taraftarları ise Avrupalı/Batılı olma ve Arnavut milli kimliği üzerinden görüşlerini temellendiriyorlardı.

Arap alfabesi taraftarları, Arap alfabesi Kur'ân alfabesidir ve biz Arnavutlar imanı sağlam Müslümanlar olarak bu kutsal yazıdan vazgeçemeyiz diyorlardı. Çünkü onlar için kutsal kitapları olan Kur'ân alfabesinden vazgeçmek, Müslüman kimliğinden vazgeçmek demektir. Tartışmayı ileriye taşıyarak Latin alfabesi taraftarı olanları dinsizlikle suçlamışlardı. Latin alfabesi taraftarları ise bu iddialara karşı

⁴³⁴ Çelik, a.g.e., s.257-261; "Arnavutluk- İlbasan Kongresi", *Tasvir-i Efkâr*, No: 109, 17 Eylül 1909, s. 8-9.

⁴³⁵ Yakut, s. 36

Arap alfabesinin vahiyden önce de Araplar tarafından kullanıldığı ve vahiyle inmediğini, alfabeden vazgeçmenin dinden vazgeçmek olmadığını söylemişlerdir⁴³⁶.

Arap alfabesi taraftarları Osmanlı ve Türk kimliklerine de vurgu yapıyorlardı. “Türk alfabesi” şeklinde nitelendirdikleri Arap alfabesini Türklerle ortak noktaları olarak görüyorlardı. Bu alfabeyle okuyup yazmaya devam ederlerse yüzyıllardır olduğu gibi Osmanlı idaresinde bulunmaya da devam edebilirlerdi. Diğer yandan “Türk” nitelemesi “Osmanlı” ile eş anlamlı olarak kullanılmaktaydı. “Türk alfabesi” aynı zamanda İtalya ve Avusturya gibi devletlere karşı Osmanlı tebaası olduklarını ifade eden “Osmanlı alfabesi”ydi⁴³⁷.

Latin alfabesi taraftarları ise Avrupalı ve Batılı argümanını öne sürerek medeniyet kültür gibi kavramlarla Latin alfabesini birleştiriyorlardı. Şayet “Latin harfleri iyi olmasaydı, daha gelişmiş ve eğitilmiş olan, ulus kavramına büyük değer veren başkaları onları kullanır mıydı?” sorusu bu bağlamda ortaya atılıyordu. Latin alfabesi taraftarları tarafından kullanılan bir diğer argüman ise “Arnavut” kavramıydı. Latin temelli alfabeyi “Arnavut alfabesi” olarak adlandırıyorlar ve böylece kendilerini İslam dışında görenlerin söylemlerini ve İtalya ile Avusturya devletlerinin propagandalarına boyun eğme suçlamalarını boşa çıkarmayı amaçlıyorlardı. Ayrıca “Türk alfabesi”ni kullanmalarını Arnavutları, Hristiyan ve Müslüman diye ikiye bölmek isteyen “Türkler”in istediğini söylüyorlardı. Arap alfabesine, olumsuz anlamda “Türk alfabesi” diyorlardı. Bu şekilde, Türk dili ve ulusunun zıddı olarak tanımladıkları Arnavut dili ve ulusunun Batılı bir kimliğe sahip olduğuna gönderme yapıyorlardı⁴³⁸.

İttihat ve Terakki ise Latin alfabesinin Arnavutları birleştirmesi ve Osmanlı’dan koparmasından endişe etmekteydi. Bu nedenle Arap alfabesi taraftarı olan Müslüman Arnavutları destekleyerek dinî propaganda yoluna başvurdu⁴³⁹. Bu propagandanın baş aktörlerinden biri olarak incelediğimiz ulema grubu içerisinde yer alan siyasî faaliyetler kısmında da ismini sık zikrettiğimiz Receb Cudi Efendi görevlendirilmiştir.

⁴³⁶ Clayer, a.g.e., s. 501-502.

⁴³⁷ Clayer, a.g.e., s.503-504.

⁴³⁸ Clayer, a.g.e., s.498-500.

⁴³⁹ İşlet Sönmez, a.g.e., s. 137.

D. ALFABE TARTIŞMALARINDA ÖNEMLİ BİR İSİM: MÜFTÜ RECEB EFENDİ

1. Receb Efendi'nin Hayatı ve Eserleri

Receb Efendi, h.1276/m.1859-60 senesinde Kalkandelen'de doğmuştur. Medrese eğitimini İstanbul/Fatih'te almasının ardından memleketinde müderrislik yapmıştır. Tercüme-i hâlinde yer alan bilgiye göre “hürriyetin ilanından sonra görülen lüzûm üzerine” Manastır müftüsü olarak tayin edilmiştir. İstanbul'da bulunduğu dönemde Arnavutlar tarafından kurulan Mahfel kulübünde Arnavutların sorunlarıyla meşgul olmuş, müftülük görevi boyunca da Arnavut halkının dinî ve kültürel meseleleri için çalışmaya devam etmiştir. Receb Efendi'nin faaliyetleri sırasında verdiği eserler önem arz etmektedir. 44 harften meydana gelen *A-Beja Shqip* (Arnavutça *Elifbâ*), kendi alfabesiyle kaleme aldığı *Arnavutça Mufasssal İlmihal*, Arnavut halkının eğitiminden bahsettiği ve yine kendi alfabesi ile yazdığı *Mendime* (Düşünceler) ve son olarak bir *Arnavutça Gramer Kitabı* (Gramatika *Elementare Shqipe*) kaleme almıştır⁴⁴⁰.

2. Alfabe Tartışmalarındaki Yeri

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Arap-Latin alfabesi tartışmalarında Müslüman Arnavutları yanına çekmek istiyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile beraber çalışan Müslüman Arnavut bir düşünür olan Receb Efendi bu noktada önemli bir görev üstlenmiştir. Receb Efendi, meşrutiyetin ilanında büyük bir öneme sahip olan Firzovik toplantısında etkili bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Meşrutiyetin ilanının ardından Manastır vilayetine müftü olarak atanmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti politikası gereğince müftü olarak görevlendirilmesinden sonra Arap alfabesinin başlıca savunucusu haline gelmiştir. Arnavutların kendi kimliklerini kaybetmeden Osmanlı tebaası içerisinde kalmaları ve Hristiyan toplumların içerisinde asimile olmamaları gerektiğini düşünmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile iş birliği içine girerek bu süreçte Osmanlı tebaası olarak kalmanın lisan birliğiyle mümkün olduğunu düşündüklerinden dolayı Arap alfabesi için çalışmalar yürütmüştür.

⁴⁴⁰ MA.USAD. No: 518 Receb Cudi Efendi; Muhammet Aruçi, Feti Mehdiu, “Voka, Receb”, *DİA*, c.43, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, s.122-123.

Müftülük görevine getirilmesinin ardından İstanbul'da Bulgar gazetesi Vesti'ye verdiği demeç dikkat çekicidir:

*“Arap harflerini kullanırsa (Arnavut) idarî dil olan Türkçeyi daha kolay öğrenebilecektir. Bu şekilde bir yandan devlet idaresinde daha çok Arnavut yer alabilecek ve diğer yandan bizi Türkiye'nin dönmeleri (olarak gören) Türkler arasında hakkımızda var olan kötü düşünceleri bertaraf etmemiz kolaylaşacaktır.”*⁴⁴¹

Bu söylem, Arap alfabesi taraftarı Müslüman Arnavutların “Osmanlı idaresinde kalma amacıyla Arap alfabesini kullanma” düşüncesini birebir yansıtmaktadır.

Receb Efendi, hükümet yanlısı bir tavır benimseyerek Latin alfabesi taraftarlarınca 1908 senesinde yapılan Manastır Kongresi'ne katılmamıştır⁴⁴². Ancak İttihatçı Arnavutlar tarafından düzenlenen Debre Kongresi'ne katılmış ve orada Arap alfabesini savunmuştur⁴⁴³.

Receb Efendi'nin Debre Kongresi'nde yapmış olduğu konuşma dikkat çekicidir. Kendisi Arap alfabesi taraftarı olarak Müslüman ve Osmanlı kimliklerine vurgu yapmanın yanında milli kimlikleri olan Arnavut dili eğitimini de desteklemiştir. Receb Efendi gibi Arap alfabesi tartışmalarının kilit isimlerinden biri, Debre Kongresi'nde eğitimin Türkçe verilmesini savunan ve İşkodralı bir Arnavut olan Rıza Bey'e karşı:

“Lisân-ı millî lâzım değildir demek bu kavmin dünya yüzünden kalkmasını istemektir. Bu kadar senelerden beri kavmiyetine sâdık, cesâret ve besâlete âşık olan bu kavim, devrin idrak ettiği bedâyi'-i terakkiyât arasında eski halinde kalmaz, muhâcemât-ı irfân ile söner gider. Bunun için lisân ehemmiyet-i mahsûsa ile talep edilmeli, yalnız talebimizde lisânın Müslümanlar için din ile birden okutulması ve peşin dârümuallimînler vücûda getirip diyânet-i İslâmiye'yi bütün gavâmız ve nikâtının ileride mu'allim olacak kimselere güzelce gösterilmesi

⁴⁴¹ Hasan Kaleshi'nin *Disa aspekte të luftës për alfabetin shqip në Stamboll* adlı eserinden naklen Clayer, a.g.e., s.486.

⁴⁴² Aruçi, Mehdiu, a.g.m., s.123.

⁴⁴³ Skendi, a.g.e., s.378

mes'ele-i mutabehâsının dahi talebimizde tasrîhini teklîf ve taleb ederim"⁴⁴⁴

şeklinde cevap vermiş ve kongrede alkışlanmıştır⁴⁴⁵.

Bu sözlerden Arap alfabesi taraftarı Müslüman Arnavutların Müslüman ve Osmanlı kimliklerine vurgu yaptıkları, fakat Arnavut toplumunun çok dinliliğinin farkında olarak kendi dilleriyle eğitimi de destekledikleri anlaşılmaktadır⁴⁴⁶.

Bu şekilde Arap alfabesi taraftarı Arnavutlar, Türk, Osmanlı ve Müslüman kavramları üzerinden Arap alfabesi savunuculuğunu yapmışlardır. Fakat kendi milli dilleri olan Arnavutçanın da eğitim dili olarak devam etmesini istemişlerdir. Bu durum Arap alfabesi taraftarı Müslüman Arnavutların milliyetçi bir tavır içine girdiklerini düşündürmemelidir. Çünkü kendileri alfabeyle ifade ederken "milli" terimini hiç kullanmamışlardır. "Arnavut alfabesi" tabirinin Hristiyan nitelikte olduğunu düşündükleri için Arap harfleriyle basılacak esere "Arnavutça elifba" demişlerdir⁴⁴⁷.

Receb Efendi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Arap alfabesini yaygınlaştırma politikası gereğince "Arnavutça elifba" ismini verdikleri bir alfabe kitabı hazırladı. Kitap Maarif Nezaretine iletilmesinin⁴⁴⁸ ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti kanallarıyla Üsküp, Priştine, Peç, Djakovica, Kalkandelen ve Gostivar gibi bölgelere dağıtılmıştır. İstanbul'daki Arnavut kulübü aracılığıyla İşkodra'daki birçok önemli kişiye gönderilmiştir. Kosova Vilayeti Maarif Nezareti tarafından gönderilen telgrafta Kosova'da halkın büyük çoğunluğu Latin alfabesi karşısı olduğu için mekteplerde Arap alfabesinin kullanılacağına ifade edilmesi üzerine Receb Efendi'nin hazırladığı alfabenin tercih edildiği bilinmektedir⁴⁴⁹. Aynı zamanda bu dönemde Manastır, İşkodra, Selanik, Yanya ve Kosova gibi anadili Arnavutça olan

⁴⁴⁴ Metnin sadeleştirilmiş şekli: Milli dilin gerekli olmadığını söylemek, bu kavmin yeryüzünden yok olmasını istemektir. Bunca yıldır dürüstlüğü, cesareti ve yiğitliği seven bu kavim, çağa damgasını vuran ilerleme yeniliklerinin ortasında eski halinde kalamaz; kültürün saldırıları arasında giderek yok olmaktadır. Bu nedenle dile özel bir önem vermek şarttır, ama ben Müslümanlar için dilin dinle birlikte öğretmesini, önce öğretmen okulları açılmasını ve öğretmen olacak kişilere İslam dininin sırlarının ve ince noktalarının iyice gösterilmesini öneriyor ve istiyorum; böylece öğrencilerimiz bu sorunlar hakkında aydınlatılmış olacaklardır.

⁴⁴⁵ Faruk İlkan, "Debre Kongresi", *Simurg*, Yıl: 1, sy. 1, (Ekim 1999), s.213; Clayer, a.g.e., s.511.

⁴⁴⁶ Clayer, a.g.e., s.511.

⁴⁴⁷ Clayer, a.g.e., s.504.

⁴⁴⁸ BOA. TFR.I.MKM. No: 34.3342 (20 Şubat 1327).

⁴⁴⁹ Olgun, a.g.e., s.278-279.

bölgelerde mekteplerde artık Arnavut diliyle eğitim yapılacağından Arap dili ile Arnavutça eğitim verecek muallimlerin sayısının bildirilmesi istenmiştir. Tabii bu telgaflarda muallimlerin kullanması için Receb Efendi'nin hazırladığı alfabe kitabı örnek gösterilmiştir. Bu telgraflara gelen cevaplar içerisinde Üsküp'te Arabî harfler ile Arnavutça öğretebilecek Hafız Şerif isminde tek bir kişi bulunduğu ve ders kitaplarının da mevcut olduğu bildirilmiştir⁴⁵⁰.

Üsküp mebusu Said Hoca da tartışmalara dahil olmuş, gazetelere Arap alfabesini destekleyen bir yazı göndermiştir. Yazısında, Arap harflerinin Arnavut diline uygun olmadığını iddia edenlere Receb Efendi'nin hazırlamış olduğu Arap harfleriyle Arnavutça alfabeyi örnek göstererek bu alfabeyle okumanın gayet kolay olduğunu dile getirmiştir⁴⁵¹.

İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisindeki diğer arnavut ulema da harekete geçmiş, arap alfabesini desteklemek üzere ulema cemiyeti kurmuşlardır⁴⁵². 11 Şubat 1910 tarihinde İstanbul'daki Arnavut ulema tarafından Tanin gazetesinde bir bildirge yayınladı. Arnavutların, Müslüman ve Osmanlı olmaları sebebiyle Arap harflerini kullanıp “yabancı” harfleri reddetmelerinin “dinî ve millî” bir zaruret olduğunun belirtildiği bildirgeye on altı ulema imza atmıştı. İmza atanların çoğunluğu Fatih medresesinde ders veriyor ve dinî idarede görev yapıyorlardı. Bildirgeye imza atanların içerisinde Receb Efendi de bulunmaktaydı⁴⁵³.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, çalışmalarına hız verip Nisan 1910'da şeyhülislamdan bütün vilayet müftülerine, Meşihat Makâmı'nın Maarif Nezareti'nden okullarda Latin alfabesinin kullanılmasının yasaklanmasını istediğini belirten bir fetva göndertmiştir⁴⁵⁴. Bunun yanında Meşihat Makâmı, Arnavut dilinin Latin alfabesiyle yazılmasının şeriata uygun olup olmadığının sorulduğu istiftânâme; Arap alfabesinin çok kolay öğrenilebileceği, Latin alfabesinin kullanılması durumunda çocukların “*dinen tahsile mecbur olacağı*” ve Arap alfabesinin yanında Latin alfabesini de öğrenmelerinin çocuklar için zor olacağı gibi nedenlere

⁴⁵⁰ BOA. MF.MKT. No: 1168.70

⁴⁵¹ Çelik, a.g.e., s.297.

⁴⁵² Olgun, a.g.e., s.280.

⁴⁵³ “Arnavud Hurufu”, *Tanin*, No: 518, 11 Şubat 1911, s.2.

⁴⁵⁴ Ekrem Bey Vlora'nın *Die Wahrheit über das Vorgehen der Jungtürken in Albanien* adlı eserinden naklen Clayer, a.g.e., s.492.

dayanarak “*Latin hurûfunun kabulü ve mekâtib-i İslâmiyede tedrîsi asla mukârin-i cevâz-ı şer’-i âlî olamayacağı*” şeklinde uygun görülmediğini belirten bir cevap vermiştir⁴⁵⁵.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Receb Efendi başta olmak üzere ulema aracılığıyla alfabe tartışmalarında dinî propagandaya başvuruyordu. Fakat şeyhülislama bütün Müslümanlara hitap eden ve Latin alfabesinin kullanımının caiz olmayacağına dair fetva verdirmesi, siyasî anlamda devam eden tartışmaları dinî alana nasıl çektiğinin en açık göstergesidir.

Arap alfabesi için çalışmalar devam ederken Latin alfabesi taraftarları ise okullar açıp gazeteler basmakta, mitingler düzenlemekteydiler. Görice’de Latin alfabesi taraftarlarınca düzenlenen bir mitinge on iki bin kişinin katıldığı bilinmektedir. Konuşmacı Sami Bey, “*Latin hurûfuyla okuyacağız, fakat padişah bize top ve tüfekte vuracaktır. Vursun, biz bundan vazgeçmeyelim, icabında kan dökeriz*” şeklinde ifadeler kullanmıştır⁴⁵⁶. Olayların siyasî ve dinî bir alanın ötesine vardığı son nokta “gerekirse kan dökeriz” ifadesiyle net bir şekilde anlaşılmaktadır.

Bütün bu gelişmeler neticesinde hükümet, Latin alfabesi taraftarlarına karşı geri adım atmak zorunda kaldı. 1911 yılında Dâhiliye Nezareti, bölge valilerine ulusal harflerin yasaklanmaması gerektiğini açıklayan bir telgraf gönderdi. 1912 yılında halkın rızasını almak şartıyla müfettişlerini Arnavutluk’ta okullar açmak üzere görevlendirdi. Bütün bunlar cemiyetin kontrolü altında gerçekleşmekteydi. Cemiyet, Arnavutlara istediklerini vermiş gibi gözükse de diğer yandan Arap alfabesi çalışmaları sona ermemişti. Arap alfabesiyle basılan birçok yayın çıkmaktaydı⁴⁵⁷.

Receb Efendi’nin, -yukarıda da işaret olunduğu gibi- İstanbul’da çocuklar için bir din bilgisi kitabı olan “*Arnavutça Mufassal İlmihal*” ve 16 sayfalık “*Mendime/Düşünceler*” isimli bir eserleri yayınlanmıştı. Bu iki eserini kendi hazırladığı alfabeyle yazan⁴⁵⁸ Receb Efendi, *Mendime* adlı eserinin üçüncü bölümünde Arnavutça eğitim veren okulların açılmasının zorunlu olduğunu şu şekilde anlatmıştır:

⁴⁵⁵ “Arnavud Lisânı Hakkında”, *Sırât-ı Müstakim*, No:125, 13 Kânunisani 1326 (26 Ocak 1911) s.

350. Ayrıca bakınız: “Arnavud Lisânı Hakkında”, *Salnâme-i Servet-i Fünûn* 1327, s.208-209.

⁴⁵⁶ Olgun, a.g.e, s.283.

⁴⁵⁷ Clayer, a.g.e., s.496.

⁴⁵⁸ Aruçi, Mehdiu, a.g.m., c.43, s.123.

“Okullar açmak mecburiyetindeyiz. Büyük binalar yapamasak da çocukları toplayıp ders yapabileceğimiz, sazdan inşa edilmiş kulübeler yapmak zorundayız. Büyük, küçük herkesi en kısa zamanda yetiştirmeden durmamalı, dinlenmemeliyiz. Artık dünya değişmiştir. Eğitim, hitabet ve fikirle ulaşılabilecek şeyler, silah ve kılıçla elde edilemiyor”⁴⁵⁹.

Receb Efendi 1911 yılında Arap harfleriyle basılan aynı risalesinde, Latin alfabesi taraftarlarına benzer bir şekilde, *“Bu Müslümandır, şu Hristiyandır, bu Tosk, diğeri Geg’dir demeyelim; çünkü biz tüm Arnavutlar akrabayız.”* şeklinde bir cümleye yer vermiştir⁴⁶⁰. Ama bunun üzerine dinî ve Osmanlı taraftarı bir söylem de eklemiştir:

“Bugün eğitimsiz ve öğrenimsiz kaldık, tüm halklar içerisinde en son sıradayız. Gerek içerideki (Osmanlı İmparatorluğu’ndaki) gerekse Avrupa’daki diğer halklar bizi tanımak ve yaşadığımızı kabul etmek istemiyorlar. (...) bugün dünya değişmiş durumda. Artık tüfek ve bıçak bir şey kazandırmıyor. Yazmak ve okumak, kelime ve düşünce gerekiyor. Şimdi hem vatan hem de imparatorluk için daha çok öğrenmeliyiz. Türk diliyle birlikte kendi dilimizi de öğrenmeliyiz, çünkü bu akli bir vazifedir. (...) Tarihte kendi dilini öğrenmeden ilerlemiş ve yükselmiş hiçbir halk yoktur. Bu vazife yerine getirilecektir, çünkü ulema ve imamlar bu konuda mutabık, hepsi aynı fikirde. Hiçbiri buna itiraz etmiyor, hepsi de her ulusun kendi dilinde öğrenmesi gerektiğini söylüyor” ifadelerini kullanmıştır⁴⁶¹.

Bu örnekler neticesinde Müslüman ve Osmanlı kimliğiyle ön plana çıkan Arap alfabesi taraftarlarının Latin alfabesi taraftarlarının söylemlerine yakınlaştığı ve kendi dillerinde eğitime de daima vurgu yaptıkları görülmektedir. Nitekim Receb Efendi’nin, Arnavutça okumayı 1900 senesinde Manastırlı Protestanlar sayesinde ve

⁴⁵⁹ Bartl, a.g.e., s.245. Receb Efendi’nin hayatı ve eserleri için ayrıca bkz: Hasan Kaleshi, Prilog poznavanju arbanaske knjizevnosti iz vremena preporoda. In: Godisnjak Balkanološki institut (1957).

⁴⁶⁰ Bartl, a.g.e., s.245.

⁴⁶¹ Receb Efendi’nin *“Mendime”* isimli eserinden naklen Clayer, a.g.e., s.512.

onların Hristiyan din kitaplarını okuyarak öğrendiği bilinmektedir⁴⁶². Bu olay, Manastır'daki Avusturya konsolosuna Bible Society'nin kütüphanesini işleten Gjergj Qiriazı tarafından şu şekilde nakledilmişti:

“Şubat 1900’de Ramazan ayında, dükkânına yaşlı bir hoca girmiş ve sonunda tedbirli bir şekilde ondan Arnavutça kitaplar istemişti; önce izinli olan İncil, Mezmur gibi kitapları almış, daha sonra, başka şey yok mu diye sormaya devam ettiği için, binbir tedbirin ardından –çünkü şimdi sık sık yaşandığı üzere, bir hafife de olabilirdi- bir de alfabe vermişlerdi. Hoca kendisine alfabeyi öğretebilecek birinin olup olmadığını da sormuş, her gün gelip dükkan sahibinin kardeşiyle biraz çalışabileceğini öğrenince de mutlu olmuştu. Bir delikanlı gayretiyle çalışmaya koyulmuştu; öyle ki birkaç dersin ardından alfabeyi sökmüştü. Çok geçmeden yerel vatanseverlerle de dostluk kurdu ve Manastır’dan yanında (kıtık yüzünden) küçük bir kitap paketiyle birlikte ayrıldı. Bunların çoğu Hristiyan din kitaplarıydı. Bu adam Tetovo’lu Hoca Receb Cudi’dir ve şimdi medresesindeki talebelerin vaktini neyle dolduracağını tahmin etmek zor değil”⁴⁶³.

Arap alfabesinin başlıca savunucusu ve bir Osmanlı müftüsü olan Receb Efendi'nin ifadelerine bakıldığında, meşrutiyet yanlısı, İttihat ve Terakki ile iş birliği içinde olan ve Arap alfabesinin savunuculuğunu yapan bir imaj çizmektedir. Fakat aynı zamanda alfabe yerine “elifba” kavramını kullanan bu tavrın bazı söylemlerinde Latin alfabesi taraftarlarına yakınlaştığı görülmektedir. Nitekim kendisi, “*Şu Müslüman, şu Hristiyan demeyelim, hepimiz Arnavutuz*” ifadesini kullanabilmiştir. Bu tarz ifadeler, Arap alfabesi taraftarı Müslüman Arnavutların, Müslüman ve Osmanlı kimliklerine vurgu yapmalarına karşın, Arnavut halkının dinî, kültürel ve sosyal anlamda çok çeşitliliğinin farkında olduklarını ve bu durumu göz ardı etmediklerini, bu sebeple de kendi söylemlerinde tamamlanamayan bir kısım kaldığını göstermektedir.

Arnavut tarihçiler Arnavutların bu kültürel taleplerini ve Osmanlı toplumunda Arnavut ulusal bilincinin yükselmesiyle açılan okulların kısa süreli olmasını,

⁴⁶² Clayer, a.g.e., s.486.

⁴⁶³ Clayer, a.g.e., s.406.

Osmanlı toplumunda gerçekleşen kültürel savaşlar olarak görmektedirler. Daha da önemlisi Osmanlı'nın kolonyal eğitim sistemi ile Arnavutların dönemin yükselen gücünü kaçırdıklarını düşünmektedirler. Blumi, Osmanlı okullarını emperyal eğitim sistemi olarak görmektedir. Arnavutların hem Ortodoks Rum etkisine hem de Osmanlı kolonyal sistemine karşı çıktıklarını, Manastır ve Yanya'daki çalışmaların bu yönde geliştiğini Kosova bölgesinin ise daha az etkin olduğunu dile getirmektedir. Özellikle yerel halkın çalışmasına vurgu yapan yazar, yerel ulemadan Abdülhalim Efendi'nin padişaha "Hristiyanların etkisini kırmak üzere devletten acil yardım talep ettikleri" mektubunu ve mektupta padişaha "Müslümanların Halifesi" şeklinde hitap ederek İstanbul'un dikkatini çektiğini hem yeni dinî okullar için devletten para aldığını hem de kendisine ödüller verildiğini ulemanın fırsatları değerlendirişine örnek göstermektedir⁴⁶⁴. Bunların aksine, yukarıda da zikredildiği üzere Osmanlı'nın Balkanları kaybetmeme adına kültürel zeminde mücadele verdiği açıktır. Alfabe ve eğitim tartışmaları bunların başında gelmektedir.

Fakat kültürel tartışmalarda, ulemanın etkisinin olduğu bölgeler, Receb Efendi'nin faaliyetlerinde de görüldüğü üzere müftüsü olduğu Manastır olmuştur. Arnavut entelektüelleri ve siyasetçilerinin Yanya ve Manastır'daki Rum okullarında okudukları bilinmektedir. Fakat devlet, tüm bu ulusal çabaların karşısında diğer yandan Osmanlı yanlısı ulemayı Kosova dahil olmak üzere Manastır, Yanya ve İşkodra vilayetlerine okullar açmak üzere göndermiştir. Somel, ulemanın böyle bir görevi üstlenmesini "uluslaşma sürecini engellemek" için dinî eğitimin bir araç olarak kullanılması ve İslami duyguları artırma yoluna gidilerek Osmanlı'ya sadakatin sağlanacağı düşüncesi olduğunu aktarmaktadır. Fakat Arnavutlar, Üsküp'teki Avusturya- Macaristan konsolosunun aktardığına göre "Arnavut Kurtuluş Komitesi" kurmuşlardır. Bu komiteye devlet okullarındaki muallimler de katılmış, köylere gazete ve kitaplar dağıtarak Arnavutça eğitim için çalışmışlardır. Somel, Osmanlı'nın bu dönemlerde kırsal kesime nüfuz edemediğini dile getirmektedir⁴⁶⁵. Sonuç olarak, din unsuru Arnavutları Osmanlı içerisinde tutmayı başaramadı. Receb Efendi ve Arnavut ulema nezdinde incelendiği üzere hükümetin çabalarının ciddi bir etkisi olmadı. Bu dönemde Arnavut isyanları devam ediyordu. Son olarak 1912

⁴⁶⁴ Blumi, a.g.m., s.20.

⁴⁶⁵ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908), İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, 3.bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, s.266.

senesinde ayaklanma çıkarıldı, Üsküp'te silahlı kişiler toplanarak yürümeye başlamışlardı. Bu ayaklanmalarla alakaları olmadıklarını bildirmek üzere Arnavut ulema hükümete telgraf gönderiyordu⁴⁶⁶. İpek, Mitroviçe, Preşova ve Kumanova gibi bölgelerden müftüler ve ahalinin imzaları ile ulaşan belgeler şöyleydi⁴⁶⁷.

“Karadağ hududunda İsmail Kemal ile bazı kimseler tarafından isyan başlatılmış. Bu asilerin fikirlerini bütün Arnavutların fikirleriymiş gibi göstermeye çalışıyor Avrupa kabineleri. Bunların hiçbirisi İslam-ı Arnavudun vekâlet-i siyasetine haiz değildir. Bir ferd Arnavudun bile Osmanlılıktan ayrılmaya katiyyen rızası yoktur. İsmail Kemal ve bir avuç kimsenin katıldığı bu hareketle bir alakalarının olmadığını bildirmektedirler”

*Müftü Ahmed, Ulemadan Süleyman, Eşraftan İsa, Meclis idare azası Edhem, Belediye Reisi*⁴⁶⁸

“Eğitimi Avrupa’da almış olan ve paralarını da oradan alan İsmail Kemal ve yanındakilerin hiçbir vekâlet-i milliyeye haiz olmadıkları, yaptıkları bütün programları protesto ettikleri, Arnavudların nihayet kendilerini uçuruma sürükleyecek olan bağımsızlık ve istiklal fikrinde olmadıklarını, Osmanlı hükümetine ve halifeye bağlı olduklarını ifade etmişlerdir”.

Müderri İsmail Hakkı ve Müderri Nuh Efendiler, başka bir belgede bu isyanın bütün Arnavutluk isyanı adı altında ifade edilmemesi gerektiği, İsmail Kemal ve arkadaşlarının ihanet ettikleri, Arnavudların Osmanlı tebaası olduğu, Osmanlının istiklaline karşı olanlara mallarını ve canlarını feda edeceklerini bildirmişlerdir⁴⁶⁹.

Arnavutlar arasında Osmanlı tebaası olarak kalma mücadelesinin bazı ulema için son ana kadar devam ettiği görülmektedir. H.1331/M.1912-13 senesinde Üsküp müftüsü, belediye reisi, ulema ve eşrafın bölgeye düşmanın geldiği bundan dolayı acilen askerî tedbirlerin alınmasına dair gönderdikler telgraflar mevcuttur⁴⁷⁰. Fakat Balkan Savaşları'nın başlamasının ardından bu bölgeler Osmanlı'nın elinden çıkmıştır.

⁴⁶⁶ BOA. BEO. No: 3912.293389.1.

⁴⁶⁷ BOA. BEO. No: 3912.293389.4-5-6-7. Ulemaya ait imzaların yer aldığı belgelerdir.

⁴⁶⁸ BOA. BEO. No: 3912.293389.2.

⁴⁶⁹ BOA. BEO. No: 3912.293389.9.

⁴⁷⁰ BOA. BEO. No: 4191. 31.42.79.2.1.

SONUÇ

Osmanlı'nın son döneminde Balkanlar'daki ulema profilini ele alan bu çalışmada maddi ve manevi kültür sahasında canlılığını daima korumuş, cami, medrese, han, hamam ve kervansaraylarla donatılarak Türk-İslam şehri kimliği kazanmış aynı zamanda medreseler bünyesinde oluşan ilmî hayat doğrultusunda Osmanlı ile bütünlük içinde olan Üsküp tercih edilmiştir. Gerek ilk dönemden itibaren kurulan İsa Bey Medresesi, İshak Bey Medresesi gibi yapıların varlığı gerek Osmanlı ilmiye ricalinden meşhur isimlerin bu bölgede görev yapmış olmaları şehri ilmi anlamda şenlendirmiştir. Osmanlıların son dönemine gelindiğinde yaşanan siyasi çalkantıların merkezlerinden birinin de Rumeli olduğu görülmektedir. Nitekim Üsküp de, ilmî ve kültürel birikmiyle bu bölgede ortaya çıkan hadiselerde öne çıkan şehirlerden biri haline gelmiştir. Türk, Arnavut, Rum, Ulah ve Sırp gibi birbirinden farklı ırk ve Müslüman, Hristiyan gibi farklı dine mensup kesimleri barındırması dolayısıyla şehir, milliyet ve din üzerinden yürütülen tartışmalara, yabancıların Osmanlı'ya isyanlarına, Müslüman tebaanın Meşrutiyet taleplerinde ayrışmasına, Arnavutlar tarafından dil, kültür gibi kavramlar üzerinden yürütülen tartışmalar ile İttihat ve Terakki'nin bölgedeki faaliyetleri gibi birbiriyle bağlantılı olaylara şahit olmuştur.

Bu bölgede doğup medreselerinde yetişmiş ve burada görev yapmış ulemanın Osmanlı ilmiye sistemi içerisindeki yerinin dikkate değer olduğu görülmektedir. Taşra uleması olarak zikredilen kadı, müftü ve müderris efendilerin ailesi ilmiyeden olmayan isimlerin de İstanbul medreselerinde yükselebildikleri tespit edilmiştir. Ulemanın eğitim durumu incelendiğinde kâhir ekseriyetinin İstanbul'da eğitim almış olması dikkat çekicidir. Üsküp medreselerinin bu anlamda yetersiz oluşu, söz edilen siyasi hadiseler dolayısıyla öğrencilerin merkeze göç etmeleri gibi sebeplerin yanında İstanbul medreselerinde okumanın kariyerlerinde yükselme imkânı sağlaması, sadece ilmiyede değil diğer alanlarda da istihdam edilme imkânı gibi sebeplerin de varlığı ile İstanbul'un eğitim merkezi olduğu görülmektedir.

Medrese eğitimi sonrasında icâzetnâme usulü takip edilerek bu isimler mezun edilmiştir. İcâzetnâme sahibi olan talebe müftülük, kadılık vs. gibi talep ettiği meslek için ruus imtihanına girmiş ve başarılı olması durumunda kendisine menşur verilmiştir. Ulema grubu içerisinde çoğunluğun müftü, müderris ve kadılık görevleri yaptıkları görülmektedir. Bu meslekler arasında geçiş yapan isimlere de rastlanmıştır. Fakat bunların yanında şeyhülislamlık bünyesi altında yeni açılan kurumlarda görev yapanlar isimler de bulunmaktadır. Son dönemi kapsayan bir araştırma olması hasebiyle yeni açılan eğitim kurumları da dikkat çekmektedir. Ulema arasında medresenin yanında dâru'l-muallimîn, mekteb-i nüvvâb gibi modern eğitim kurumlarında eğitim almış isimler de yer almaktadır. Bunun yanında müderris efendilerin medresede müderrislik yaparken bahsedilen modern kurumlarda muallimlik yaptıklarına dair kayıtlara da rastlanmaktadır. Bu anlamda mektep-medrese arasında bir bağlantı olduğu söylenebilir. Medreselilerin açılan bu yeni kurumlara yönelmesi de medreselerin eğitim seviyesinin yeterli olmadığı yönünde yapılan eleştirilerin haklı bir yönü olduğunu da ortaya çıkarmaktadır. Fakat bu durum medreselerin tamamen işlevsiz bir konumda olduğunu göstermez. Bilhassa İstanbul merkez medreselerinde yetişen isimlerin medresede aldıkları eğitim yanında farklı hocaları takip ederek aldıkları eğitimler ile de kendilerini yetiştirdikleri anlaşılmaktadır. Ders veren hocaların hepsi de medrese kökenli isimlerdir. Modern eğitim kurumlarının yanında ders programlarındaki değişiklikler de dikkat çekmektedir. Klasik İslami eğitim verilen medreselerde ıslah yoluna gidilerek Medresetü'l-Vâ'izîn gibi açılan ihtisas medreselerinde ders programına hadis, fıkıh gibi klasik derslerin yanında coğrafya, dünya tarihi, sağlık gibi yeni dersler eklendiği görülmektedir.

Araştırma içerisinde ulemanın gelir durumu da incelenmiştir. Ulema maaş cetvelleri üzerinden siyasi çalkantıların ekonomiye yansımaları açıkça görülmektedir. Öte yandan maaş alamayan, halkın verdikleri ücret ile geçinen, vakıfların desteği ile maaşını alan, ücret mukabilinde fetva veren ya da fahri olarak müftü ve müderrislik yapan isimler dikkat çekmektedir. Ayrıca medreselerdeki yoğunluk dolayısıyla üst dereceye çıkarılamayan ve sadece tevcih verilerek aynı medresede göreve devam eden isimlere de rastlanmıştır. Maaş durumu ve tevcihlerin verilmesine medreselerin harap bir halde olduğu ve atanan müderrisin görevine başlayamadığına ya da halkın

desteği ile medreselerin tamir edildiğine dair kayıtlarda eklenince Üsküp özelinde taşra medreselerinin İstanbul'dan farklı olarak işlevlerini büyük ölçüde kaybettiklerini göstermektedir. Ulema arasında Rumeli medreselerinin harap bir halde olduğuna dair yapılan şikâyetlerin haklı bir yönü olduğu ortaya çıkmaktadır.

Üsküp'te görev yapan ulemanın dikkat çekici bir özelliği bulunduğunu vurgulamak gerekir. Farklı coğrafyalardan isimler de bulunmakla birlikte burada görev yapan kişilerin büyük bir çoğunluğu Rumeli kökenlidir. Bunun sebebi olarak halkın bölgede konuştđu Arnavutça, Bulgarca gibi bölgedeki dillere hakim isimlerin atanmış olması düşünölebilir.

Taşrada yaşanan siyasi olaylarda ulemanın etkin bir role sahip olduğu görölmektedir. Osmanlı Tarihi içerisinde büyük bir öneme sahip olan Meşrutiyet'in ilanı gibi bir hadisenin ilk kıvılcımının yakıldığı Rumeli'de halkın yönlendirilmesinde bu isimlere de rastlanması kayda değerdir. Diğer yandan Rumeli'de bahsedilen dil farklılıklarının son dönemde milli bir söylem haline dönöşerek Arnavut ulema arasında bu tartışmalara yer verildiği tespit edilmiştir.

Kısacası, siyasi hadiselerin revaçta olduğu Rumeli'de küçük bir ulema grubu üzerinden yapılan bu incelemede ulemanın taşra halkı üzerinde ciddi bir etkisi olduğu, siyasi faaliyetleri yönlendirici kuvvete sahip olduğu ve kuvvetin devlete sirayet edecek şekilde büyüdüğünü not etmek gerekmektedir. Ulema arasında Meşrutiyet yanlısı bir tavır sergileyerek İttihat ve Terakki Cemiyeti ile sıkı ilişkiler içerisinde olan isimler, Arnavutların eğitim ve alfabe talepleri doğrultusunda milli bir söylem kuran müftü efendiler ya da Osmanlı'dan kopuş döneminde devlete bağlılıklarını sürdürdüklerine dair telgraflar gönderen müderris efendiler olmak üzere çeşitli ulema profillerine rastlanmıştır. Bunların yanı sıra bütün bu ulemanın medreseler ve eğitim-öğretimden ziyade siyaset ile bağlantılı oluşları dikkat çekicidir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): Bâb-ı Âli Evrak Odası
Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi
Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): İrade Mabeyn-i Hümayun
Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): İrade Taltifat
Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi
Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): Maliye Nezâret-i Emlâk-ı Emiriyye Müdîriyeti
Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): Meclis-i Vâlâ
Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): Meclis-i Vükelâ Mazbataları
Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): Rumeli Müfettişliği Makamât Evrâkı
Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): Sadâret Mektubî Kalemi Nezâret ve Devâ'ir Evrâkı
Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): Tefîşât-ı Rumeli Evrâkı (Rumeli Müfettişliği) Kosova Evrâkı
Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): Tefîşât-ı Rumeli Evrâkı (Rumeli Müfettişliği) Arzuhaller
Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): Yıldız Perakende Evrâk-ı Umûm Vilâyetler Tahrirâtı
Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): Yıldız Sarayı Arşivi Mütenevvî Maruzât Evrâkı
Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): Yıldız Sarayı Arşivi Sadâret Husûsî Marûzat Evrâkı
Meşihat Arşivi: Ulema Sicill-i Ahvâl Dosyaları

Salnameler

- Salnâme-i Vilâyet-i Kosova, Priştine: Kosova Vilâyet Matbaası, 1304/1887.
Salnâme-i Vilâyet-i Kosova, Priştine: Kosova Vilâyet Matbaası, 1314/1887.
Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1317/1899.
Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1321/1903.

Sürelî Yayınlar

Beyânu'l-Hak

Servet-i Fünûn

Sırat-ı Müstakim

Tanin

Tasvîr-i Efkâr

Kronikler

AHMED LÛTFÎ EFENDÎ, *Vak'anüvîs Ahmed Lûffî Efendi Tarihi*, Tarih Vakfı Yapı Kredi Yayınları, aktaran: Ahmet Hezarfen, c.1, İstanbul, 1999.

AHMED LÛTFÎ EFENDÎ, *Vak'anüvîs Ahmed Lûffî Efendi Tarihi*, Tarih Vakfı Yapı Kredi Yayınları, aktaran: Yücel Demirel, Tamer Erdoğan, 2-3, İstanbul, 1999.

AHMED LÛTFÎ EFENDÎ, *Vak'anüvîs Ahmed Lûffî Efendi Tarihi*, Tarih Vakfı Yapı Kredi Yayınları, aktaran: Yücel Demirel, c.6-7-8, İstanbul, 1999.

Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), haz. Abdülkadir Özcan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

ÂŞIKPAŞAZÂDE, *Âşıkpaşazâde Tarihi (Osmanlı Tarihi 1285-1502)*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.

ENVERÎ, *Düsturnâme-i Enverî (19-22. Kitaplar)*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Çamlıca Basın Yayın, 2012.

EVLİYA ÇELEBÎ bin Derviş Muhammed Zillî, *Evliya Çelebi Seyehatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, I. Kitap, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul, 1996.

EVLİYA ÇELEBÎ Muhammed Zillî b. Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Ahmed Cevdet, c.5, Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1315.

HADÎDÎ, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991.

KEMALPAŞAZÂDE, *Tevârih-i Âl-i Osman*, 10. Defter, haz. Şerafettin Severcan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.

KEMALPAŞAZÂDE, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter, haz. Şerafettin Turan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1957.

ORUÇ BEĞ, *Tevârih-i Âl-i Osman*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Çamlıca Basım Yayınevi, 2007.

SOLAKZÂDE, Mehmet Hemdem Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, haz. Vahid Çabuk, c.1, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

TAŞKÖPRÜLÜZÂDE, *eş-Şakâiku'n-Nu'maniyye fî ulemâi'd-devleti'l Osmâniye*, neş. Ahmed Subhi Furat, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985.

Kitap ve Makaleler

- ADANIR, Fikret, *Makedonya Sorunu Oluşumu ve 1908'e Kadar Gelişimi*, çev. İhsan Catay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- AHBAB, Yakup, *Üsküp Sancağı'nın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1876-1911*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2015.
- AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, 3.bs., İstanbul, 2001.
- AKŞİN, Sina, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, 3.bs., Ankara: İmge Kitabevi, 1994.
- ALBAYRAK, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması (İlmiye Ricalinin Teracim-i Ahvali)*, c.2, İstanbul: Medrese Yayınları, 1980.
- ALBAYRAK, Sadık, *Son Devrin İslam Akademisi Dâru'l-Hikmeti'l İslamiye*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- ALKAN, Necmettin, "1908 Jön Türk İhtilali'nde Firzovik Toplantısının Önemi", *Toplumsal Tarih*, sy.177, İstanbul, 2008, s.44-50.
- ALPAN, Necip, *Arnavut Alfabesi Nasıl Doğdu*, Ankara: Ulucan Matbaası, 1979.
- ALTUNTAŞ, Zeynep, "İlmiye ve Ulemâ Üzerine Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 10, sy. 19-20, 2012, s. 483-517.
- ARUÇI, Muhammet, "Üsküp'te Meddah Medresesi", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Sofya/2000)*, İstanbul: IRCICA, 2002.
- ARUÇI, Muhammet; MEHDİU Feti, "Voka, Receb", *DİA*, c.43, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, s.122-123.
- ASIM, Salih, *Üsküp Tarihi ve Civarı*, (sad. Süleyman Baki), İstanbul: Rumeli Türkleri Vakfı, 2004.
- ATAY, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri (Yugoslavya)*, c. III, 3. Kitap haz. Aydın Yüksel, Gürbüz Ertürk, İbrahim Numan, İstanbul: İstanbul Fethi Derneği, 1981.
- BALTACI, Cahit, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, c.1, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005.
- BARKAN, Ömer Lütfi, *Kolonizatör Türk Dervişleri ve Süleymaniye Camii ve İmareti Muhasebesi (1585-1586)*, haz. Coşkun Çakır, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2013.
- BARTL, Peter, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, çev. Ali Taner, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1998.
- BEİN, Amit, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti Değişimin Failleri ve Gelenegın Muhafızları*, çev. Bülent Üçpınar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.

- BEKTAŞ, Erhan, *Ulema in the Late Ottoman Empire (1880-1922) The Formation of Professional Ulema Identity*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2019.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, 29.bs., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- BEYAZIT, Yasemin, *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- BLUMI, İsa, “Teaching Loyalty in the Late Ottoman Balkans: Educational Reform in the Vilayets of Manastir and Yanya, 1878-1912”, *Comparative, Studies of Spath Asia, Africa and the Middle East*, 21/1-2 (2001).
- BURSALI MEHMET TAHİR EFENDİ, *Osmanlı Müellifleri 1299-1915*, haz. Ali Fikri Yavuz, İsmail Özen, c.1, İstanbul: Meral Yayınları, 1925.
- CHAMBERS, Richard L., “Bir Ondokuzuncu Yüzyıl Âlimi Ahmed Cevdet Paşa’nın Eğitimi” çev. Esen Başara, *Türkiye Günlüğü*, Eylül-Ekim 1997.
- CHAMBERS, Richard, “Osmanlı Uleması ve Tanzimat”, *Çerçeve*, MÜSİAD, çev. Şaban Bıyıklı, Mayıs-Temmuz 1995, yıl 4, sy. 14, s. 68-73.
- CİHAN, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı*, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- CLAYER, Nathalie, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri Avrupa’da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*, çev. Ali Berktaş, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- ÇELİK, Bilgin, *İttihatçılar ve Arnavutlar II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, İstanbul: Büke Kitapları, 2004.
- EMECEN, Feridun; PELİDİJA, Enes, “İsâ Bey”, *DİA*, c.22, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s.475-476.
- ERBAY, Halil İbrahim, *Teaching and Learning in the Madrasas of İstanbul During The Late Ottoman Period*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, London: University of London School of Oriental and African Studies, 2009.
- ERKAN Mustafa, “Dürretü’t Tâc”, *DİA*, c.10, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, s.33-34.
- FRASHERI, Kristo, *The History of Albania (A Brief Survey)*, Tirana, 1964.
- FURAT, Ahmed Suphi “Üsküp Medresesinde Hocalık Yapmış Osmanlı Alimler”, *GDAAD*, sy. 12, (1982-1998), İstanbul, 1998.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip, “Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları”, *Belleten*, c. XX, sy.78, 1956.
- GÖKBİLGİN, M.Tayyip, *Rumeli’de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihan*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2008.
- HACISALİHOĞLU, Mehmet, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, çev. İhsan Catay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.

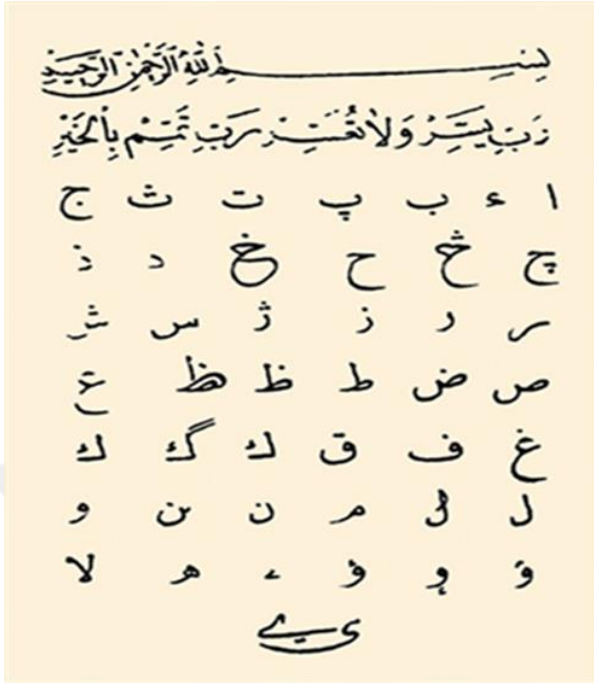
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Ekonomik ve Demografik Bakımdan Balkanlarda Bazı Osmanlı Şehirleri”, *Belleten*, c. LIII, s. 207-208, Ankara, 1989.
- HEYD, Uriel, “III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması”, *Dergâh Dergisi*, 1996-97, çev. Sami Erdem, c. 7, sy. 80, s. 18-20; c. 7, sy. 81, s. 15-16; c. 7, sy. 82, s. 17-19; c. 7, sy. 83, s. 17-19.
- HIZLI, Mefail, “Kuzey Makedonya’daki Osmanlı Medreseleri ve Üsküp”, *Balkanlar ve İslâm -Balkanlarda İslâm Dini ve Kültürel Hayat-*, c.2, İstanbul: Ensar Yayınları, 2020, s.253-268.
- HIZLI, Mefail, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1999.
- HOCA, Nazif, “Üsküp”, *İslam Ansiklopedisi*, c.13, Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı, 2001, s.122-127.
- ILIKAN, Faruk, “Debre Kongresi”, *Simurg*, Yıl: 1, sy. 1, Ekim 1999, 240-249.
- ITZKOWITZ, Norman, “18. Yüzyıl Osmanlı Gerçekleri”, *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu Norman Itzkowitz Armağanı*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, der. Baki Tezcan-Karl K. Barbır, çev. Zeynep Nevin Yelçe, İstanbul 2012, s. XXIX-XLVI.
- İNALCIK Halil, “Devletten Devlet-i Âl-i Osman’a”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti: Osmanlılar I (Siyasî Tarih)*, c.12, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- İNALCIK, Halil, “Rumeli”, *DİA*, c. 35, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, 232-235.
- İNALCIK, Halil, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV, Âyânlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- İNBAŞI, Mehmet, “Balkanlarda Osmanlı Hâkimiyeti ve İskân Siyaseti”, *Türkler*, c.9, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, S.154-64.
- İNBAŞI, Mehmet-KUL, Eyüp, *Balkanlarda Bir Türk Şehri Üsküp (Fethinden XVIII. Yüzyıla Kadar Sosyal ve Ekonomik Tarihi)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- İPŞİRLİ Mehmet, “II. Mahmud Döneminde Ulema ve Vakıflar, “II. Mahmud Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul”, İstanbul, 2010.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “İlmiye”, *DİA*, c.22, İstanbul: TDV Yayınları, s.141-145.
- İŞLET SÖNMEZ, Banu, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.
- KANSU, Aykut, *1908 Jön Türk Devrimi*, çev. Ayda Erbal, 1.bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- KARA, İsmail, *Şeyh Efendinin Rüyasındaki Türkiye*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- KARAİSMAİLOĞLU, Adnan, “Altıparmak Mehmed Efendi”, *DİA*, c. 2, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, s.592.

- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c.8, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c.9, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.
- KAYA, Bayram Ali, “Veysî”, *DİA*, c.43, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, s.76-77.
- KÜLÇE, Süleyman, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “1869’da Faal İstanbul Medreseleri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası 1977-1978, sy.7-8. s.276-392.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Tuna, 7.bs., Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2014.
- MARDİN, Ebu Ula, *Huzur Dersleri*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951.
- MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî (Osmanlı Ünlüleri)*, haz. Nuri Akbayan, (sad. Seyit Ali Kahraman), c.5, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996
- OLGUN, Said, *Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler (1878-1912)*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.
- ORTAYLI, İlber, “Kadı”, *DİA*, c.24, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, 69-73.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- ÖLMEZ, Adem, “II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Reform Çabaları ve Merkezileşme” *Vakıflar Dergisi*, sy.41, Haziran 2014, s.128-140.
- ÖZEN, Şükrü, “Pîr Mehmed Üskübî”, *DİA*, c.34, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, s.276-277.
- ÖZKUL, Osman, *Gelenek ve Modernite Arasında Ulema*, İstanbul: Biharf Yayınları, 2005.
- ÖZTÜRK, Cemil, “Rüşdiye”, *DİA*, c.35, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, 300-303.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet, “Üsküplü İshak Çelebi ve Selimnâmesi”, *Tarih Dergisi*, sy.5-6 (1951-52), s.123-134.
- POPOVIC, Alexandre, “Üsküb” *Encyclopedia of Islam (New Edition)*, c.X, Leiden Brill 2000, s.922-923.
- RECEB CUDÎ, “Kosova’da Vâki’ Firzovik Cem’iyeti Yahud Ahâli-yi İslâmiye’nin Hissiyâtı Şer’iyatperveranesi”, *Beyânu’l-Hâk*, sy. 26, s. 609-611.
- RECEB CUDÎ, “Kosova’da Vâki’ Firzovik Cem’iyeti Yahud Ahâli-yi İslâmiye’nin Hissiyâtı Şer’iyatperveranesi”, *Beyânu’l-Hâk*, sy. 28, s. 659-660.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım, 2017.
- SAMÎ, Şemseddin, *Kâmusü’l-A’lâm*, c. 2., İstanbul: Mihran Matbaası, 1306 (1889).
- SHAW, Stanford J.- SHAW, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev.Mehmet Harmanlı, c.2, 4.bs., İstanbul: e Yayınları, 2017.

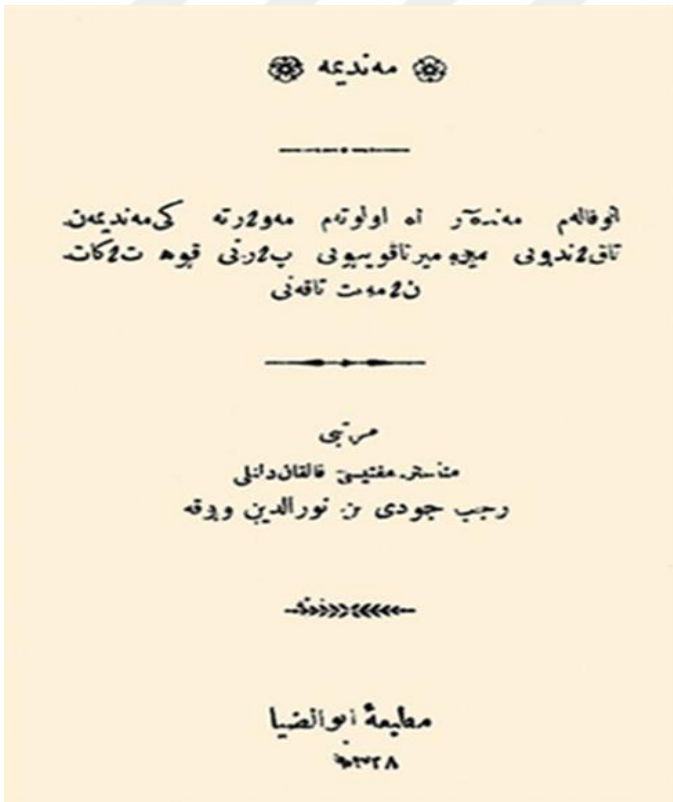
- SKENDI, Stauro, *The Albanian National Awakening (1878-1912)*, New Jersey: Princeton University Press, 1967.
- SOMEL, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908), İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, 3.bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- ŞEKER, Fatih M., *Modernleşme Devrinde İlmiye Cevdet Paşa-İbnülemin Örneği*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.
- ŞEYH Alizade Hoca Muhyiddin Efendi, *Medreselerin Islahı*, yy., İstanbul 1314.
- TAŞCAN, Arzu, “*Bulgaristan’ın Bağımsızlık Sürecinde Kilisenin Fonksiyonel Rolü*” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2011.
- TRIX, Frances, “The Stambol Alphabet of Shemseddin Sami Bey: Precursor to Turkish Script Reform”, *Int. J. Middle East Studies*, 31 (1999), Printed in the United States of America, s.255-272.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi*, 1.bs., İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, 3.bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c.1, 4.bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982.
- ÜNLÜ, Mucize, *Kosova Vilayeti (1876-1912)*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2014
- YAKUT, Esra, *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, 4.bs., İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- YAKUT, Kemal, “Arnavutluk Bağımsızlık Hareketinde Alfabe ve Eğitim Tartışmaları”, *Balkanlarda İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Tiran, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003, s.29-53.
- YURDAKUL, İlhami, “Mekteb-i Nüvvâb”, *DİA*, Ek c.2, İstanbul: TDV Yayınları, 2016, 242-243.
- YURDAKUL, İlhami, *Osmanlı Merkez İlmiye Teşkilatında Reform (1826-1876)*, 2.bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- ZENGİN, Zeki Salih, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908*, Adana: Baki Kitabevi, 2003.
- ZENGİN, Zeki Salih, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- ZERDECİ, Hümeysra, *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- ZİLFİ, Madeline C., “*Dindarlık Sonrası Osmanlı Uleması Klasik Dönem Sonrası 1600-1800*” çev. Mehmet Faruk Özçınar, Ankara: Birleşik Yayınları, 2008.

EKLER

EK 1: Receb Efendi'nin Arap harfleriyle hazırladığı Arnavutça alfabe⁴⁷¹

EK 2: Receb Efendi'nin Mendime adlı eserinin ilk sayfası⁴⁷²

⁴⁷¹ Aruçi, Mehdiu, a.g.m., c.43, s.123.

⁴⁷² Aruçi, Mehdiu, a.g.m., c.43, s.123.

[illegible]

Es'ile	Ecvice
Sâhib-i tercemenin isim ve mahlas veyâ kendisiyle pederi ismi ve pederi me'mûriyetden ise me'mûriyet ve rütbesi ile berâber ma'rûf zevâtdan ise kangı sülâleye nisbet ve şöhreti	İsmim Receb, mahlasım Rüşdü, pederim ismi Osman, san'atı ticaret idi.
Târîh ve mahall-i vilâdeti	Bin iki yüz elli sene-i hicriyesi Receb-i Şerîfin guresinde Kalkandelen kasabasında tevellüd etmişim.
Mekâtib-i ibtidâiye ve resmiyyede ya mu'allim-i mahsûsdan nasıl ilm ve fenleri lâıykıyla veyâ muhtasarca kırâat ve ta'allüm eylemiştir ve kangı lisânlarda kitâbet ve yâhûd yalnız tekellüm eder bir eser ve te'lîfi de var ise neye müte'allıktır ve ruhsat-ı resmiye ile intişâr etmiş midir ve mekteb şehâdetnâmesi ve bir me'mûriyete intihâbnâmesi var mıdır.	Kasaba-i mezkûrenin Tekye mahallesinde vâkî mekteb-i ibtidâiyyede Kur'ân-ı Kerîm, tecvîd, ilmihâl ta'allüm olunduktan sonra mukaddemât-ı 'ulûmdan sarf ve nahv ta'allüm olunub ba'dehu li-eclî't-tahsîl bin iki yüz yetmiş iki senesinde der-bâr-ı şevket-karâr kılıp Sultân Fâtih Câmî'-i Şerîfinde Nahv, Mantık, Me'ânî, 'İlm-i Kelâm, Hikmet, Fıkıh, Usûl-ı Fıkıh, Hadîs-i Şerîf kırâat ve ta'allüm olunub icâzetnâme alındıktan sonra bâ-irâde-i seniyye küşâd olunan dersiyeye imtihânına bi'd-duhûl şehâdetnâme alarak bi iki yüz seksen altı senesinde ber-vech-i usûl câmî'-i şerîf mezkûre tedrîs ve ta'lîm-i fûnûna mübâşeret olunub bi-inâyetihî te'âlâ tekml-i nesh ile bin üç yüz dört senesinde icâzet vermeğe muvaffak olmuşum ve yalnız Türkî ve Arabî tekellüm ve kitâbete muktedirim.
Hıdmet-i devlete muvazzaf veya mülâzim olarak kaç yaşında ve nerede dâhil ve bi't-terakkî ne kadar ma'âş veyâ harcırâh ve ücret ve âidât-ı sâireye nâil olub refte refte nasıl me'mûriyetlerde bulunmuş ve ne rütbe ve nişânlar ihsân buyrulmuşdur ve mu'ayyenâtının dâimî ve muvakkat zamâyim ve tenzîlâtıyla infisâl ve müddet-i ma'zûliyetde ma'âşa nâiliyet ve tekrâr mensûbiyeti vâkî' olmuş mudur ve ba'zı zevât-ı kirâm kitâbet ve ma'ıyyeti gibi husûsî işlerde bulunmuş ise keyfiyeti ve bu vukû'atın mümkün olduğu kadar şuhûr ve eyyâmı tasrîh ile târîhleri gösterilmelidir ve	Bin iki yüz yetmiş yedi senesinde küşâd olunan mülâzemet imtihânına bi'd-duhûl mülâzemet almağa muvaffak olduğum gibi bin iki yüz seksen beş senesinde İslambol ruûs-ı hümâyunu ve bin iki yüz doksan beş senesinde huzûr-ı saadet-nüşûr-ı hazret-i hilâfet-penâhî ders-i şerîfi muhâtablığı bin üç yüz sekiz senesinde meclis-i mesâlih-i talebe azalığıyla bekâm buyrulmuş, bin iki yüz seksen altı senesinden i'tibâren otuz altı yaşında olduğum hâlde bidâyetten elli gurus dersiyeye ma'âşına ve cihet-i mezkûreden refte refte altı yüz yirmi guruşa muvaffak olduğum gibi el-ân yüz yetmiş guruşla meclis-i mezkûra müdâvimim. Bin iki yüz doksan dört senesinde yüz gurus vazîfe-i yevmiye iki çift fodula ile Fâtih Türbe-i Şerîfinde Buhârî-i Şerîf kırâatı bâ-berat-ı âlişân 'uhde-i dâ'iyâneme tevcîh olunmuşdur. Bin üç yüz iki senesi iki yüz elli guruşa vazîfe ile Hazreti- Hâlid radiya'llâhu 'anhu rabbüne'l-vâhid hazretlerinin türbe-i şerîfinde Şifâ-i Şerîf kırâatı

ecnebî nişânını hâmil ise ne sebep ve vesîle ile kangî târîh ve me'mûriyetde aldığı dahî beyan olunmalıdır.	kezâlik bâ-berât-ı 'âlîşân 'uhde-i dâ'iyâneme müveccehdır. Bin üç yüz on senesi Bâb-ı Fetvâ-yı Penâhî'de kırâat olunan Buhârî-i Şerîf'e iki yüz gurus ile bâ-emr-i meşihat-penâhîye ta'yîn olunmuşumdur. Bin üç yüz on senesi Ramazân-ı Şerîfinin beşinci günü bâ-irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-pehânîye nâil olduğum ma'âşat ve cihât-ı mezkûrelerim 'uhdemde kalmak üzere muhricden Kuds-i Şerîf pâyesi 'uhde-i dâ'iyâneme tevcîh ve ihsân buyrulmuştur. Bin üç yüz üç senesi huzûr-ı lâmiu'n-nüşûr-i hazret-i şehinşâhîlere kırâat olunan ders-i şerîfde dördüncü rütbeden 'Osmânî ve Mecîdî nişânlarıyla taltîf olunmuşumdur. Ve hiçbir kimsenin husûsî işinde bulunmadığım gibi ecnebî nişânına nâil değilim ve lehü'l-hamd hiçbir muhâkemede mahkûm olmadığım gibi taht-ı muhâkemeye de alınmamıştır.
İnfisâlinin esbâb-ı hakîkiyesi nedir şikâyetle münfasıl olub taht-ı muhâkemeye alınmış ise töhmet ve berâetden ne hükme netice vermiştir ve cezâ görmüş müdür ve bulunduğu hıdemâtdan ve teberriesi lâzım sâir husûsâtdan berâat zimmetine dâir şâyân-ı i'timâd evrâkı var mıdır vukû'ât-ı mezkûrenin muahharan tashîhi istid'âsına ve isti'lâmlarla izâ'a-i vakte ve sâhiblerinin dahi intizârlarına mahal kalmamak için kemâl-i dikkat ve ihtimâm ile mümkün ise kendi hatt-ı destiyle yazılması ve ruûs ve fermân-ı hümayûnlar ile berâat-ı 'âliye ve mekteb şehâdetnâmeleri ve intihâb ve icâzetnâme ve berâatnâme vesâir evrâk-ı mevsûka ve müteferri'a suver-i musaddakasının veyâhûd i'âde kılınmak üzere asıllarının işbu varakaya rabtî lâzım gelir.	Hîçbir vecihle infisâlim vukû' bulmadığı gibi bâlâda beyân olunan bâ-imtihân dersiye şehâdetnâmesiyle istihsâl olunan icâzetnâme ve iki kıt'a cihet berât-ı alîşân ve nişân-ı 'Osmânî ve berâat-ı 'âlîşân ve Kuds-i Şerîf pâyesinin ferman-ı 'âlîsi ki, min haysü'l-mecmû' altı kıt'adan 'ibâret olan evrâk-ı mu'tebere ile bir kıt'a tezkire-i 'Osmânîm yedimde mevcuddur. 15 Temmuz 1309 Fâtih dersi'âm muharrirlerinden ve Meclis-i Mesâlih-i Talebe a'zâsı Kalkandelenli (Receb Rüşdü Efendi)

İsmail Hakkı Efendi'ye ait icâzetnâme sureti (özet)

İlk kısım dua, ayet ve hadislerden oluşmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm hıfzı için babası, şeyhi ve üstadı es-Seyyid el-Hac Hafız Muhammed Ali el-Vasfî'den eğitim almıştır. Ulûm-i 'Arabiyyeyi Şeyh Muhammed Hezargradî (köylerinde bir müderris efendi)'den, belde-i Cuma el-'Atîk'e gidip orada Emsile-Bina, Maksûd, 'Avamil, İzhâr, İzzî, Şerh-i Mevlana el-Camî 'ale'l-Kâfiye'yi Şeyh Hafız Osman Cumâvî'den okumuştur. Sonra İstanbul'a gitmiş, Şeyh Muhammed Salim'den Tedkîkât, Tahrîr, Te'vîl, Cerh ve Ta'dîl Yöntemleri ile Celâleddîn Devvânî'nin Şerhu'l-'Akâid'e yaptığı şerhi okumuştur. Bir dönem Arapça metinlerle meşgul olmuştur. Tefsir, hadis, aklî ve naklî ilimlerden "icâze-i mübareke" almıştır.

Hiz. Peygamber'e kadar erişen hoca silsilesi:

Şeyh Seyyid Kerim Elbasânî - Şeyh Muhammed Salim b. Abdullah b. Edhem - Numan b. Sabit b. Muhammed el-Kalkandelenvî - Muhammed b. Abdullah Babakalavî (meşhur ismi Cezayirli Hoca) - Sultanu'l-Ulemâi'l-Mütebahhirîn Abdurrahim bin Abdullah Tırnavî (Müftîzade olarak bilinmekte) - Muhammed b. İbrahim Karahisarî (Bülbül Efendi diye tanınmakta) - Ebu Salih Hüseyin el-Kayserî - Fâhru Hurumi'r-Rûm Şeyh Ebu Said Muhammed el-Hamidî - Babası Şeyh Mustafa - Zamanın allamesi Muhammed Tarsûsî - Babası Ahmed Tarsûsî - Ahmed b. Haydar el-Kürdî - Muhammed Şervin - Ahmed b. Münzel - Mahmud Şirâzî - Allame Devvânî - Muhyiddin Şeknârî - Şerîf Cürcânî- Şeyh Ebu Saîd Muhammed - Ahmed el-Kazâbâdî- Muhammed Tefsîrî - Ali el-Gürânî - Abdi Harîrî - Ahmed Münzil - Mübarek Şah - Kutbuddin Râzî - Fahreddin Râzî - Huccetü'l-İslam Gazalî - İmamü'l-Haremeyn Cüveynî - Ebu Tayyib b. Muhammed b. Süleyman Sağlukî - İbrahim Mervezî - Ebu'l-Abbâs Ahmed - Ebu'l-Kasım Osman - Ebu İbrahim İsmail - Ebu Abdullah Muhammed b. İdris eş-Şafîî - Muhammed b. Hüseyin Şeybânî - İmâmü'l-eimme Sirâcü'l-mille ve'd-dîn ve'l-ümme Ebu Hanife - Hımâd - İbrahim - Alkame - Ebi Abdurrahman b. Esved b. Zeyd - Ebu Abdurrahman Abdullah b. Habîb - Elvân - Abdillâh b. Mesud (radiya'llâhü 'anhüm ecma'în) - Ali b. Ebî Talib (radiya'llâhü 'anhü) - Rasulu'llâh (salla'llâhu 'aleyhi ve sellem).

Hoca silsilesinde kısaca geçen isimler bu şekildedir. İcâzetnâmede isimler nisbeleriyle ve onlara yapılan dualar ile uzun uzadıya zikredilmektedir.

[illegible]

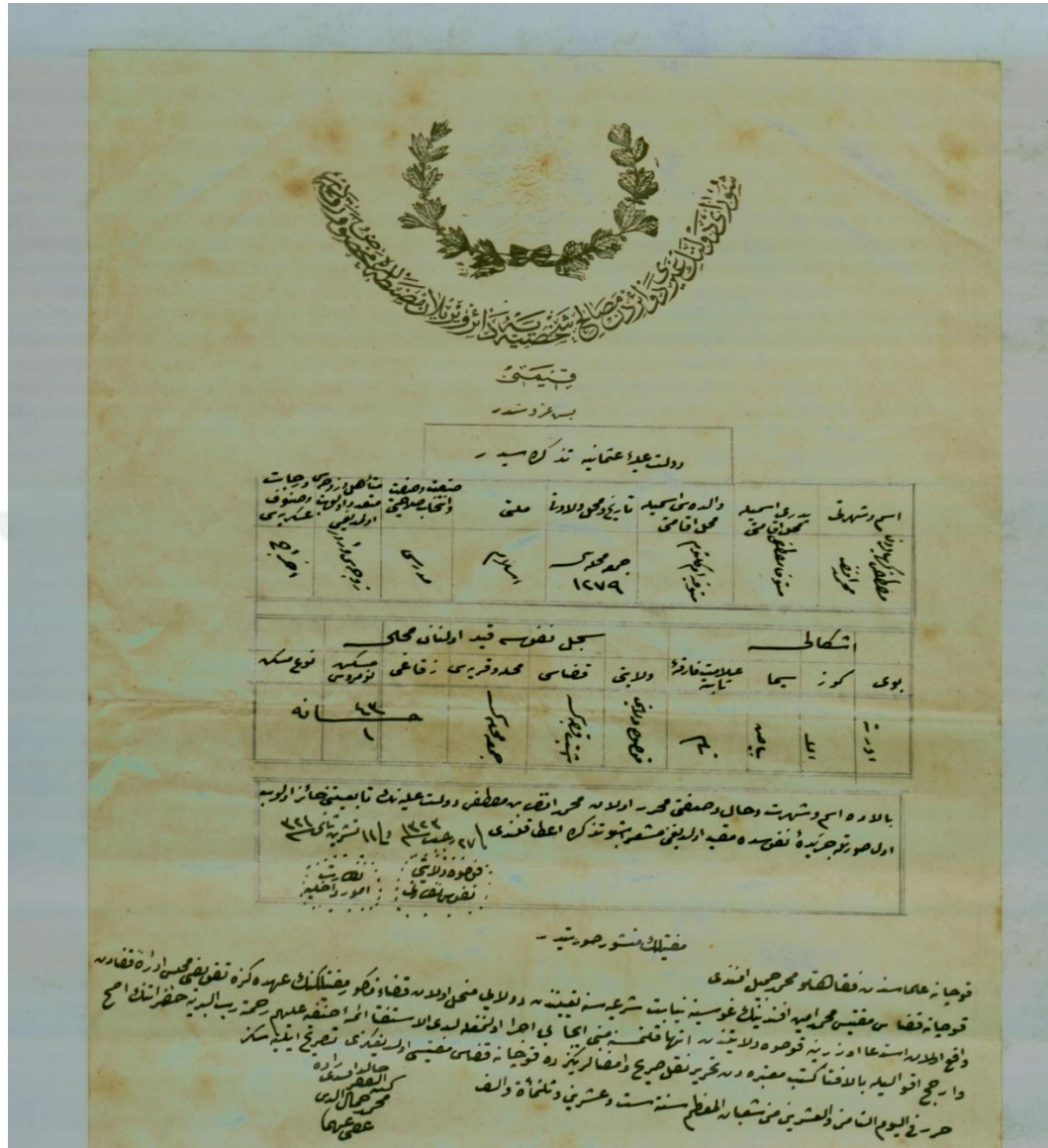
EK 6: İsmail Hakkı Efendi'ye ait maaş cetveli

[illegible]

مفتی محمد امجد علی صاحب مدنی ایضاً نامہ
الافتاء امجد علی محمد علی صاحب مدنی

$\frac{11}{16} \cdot \frac{10}{16} = \frac{110}{256}$

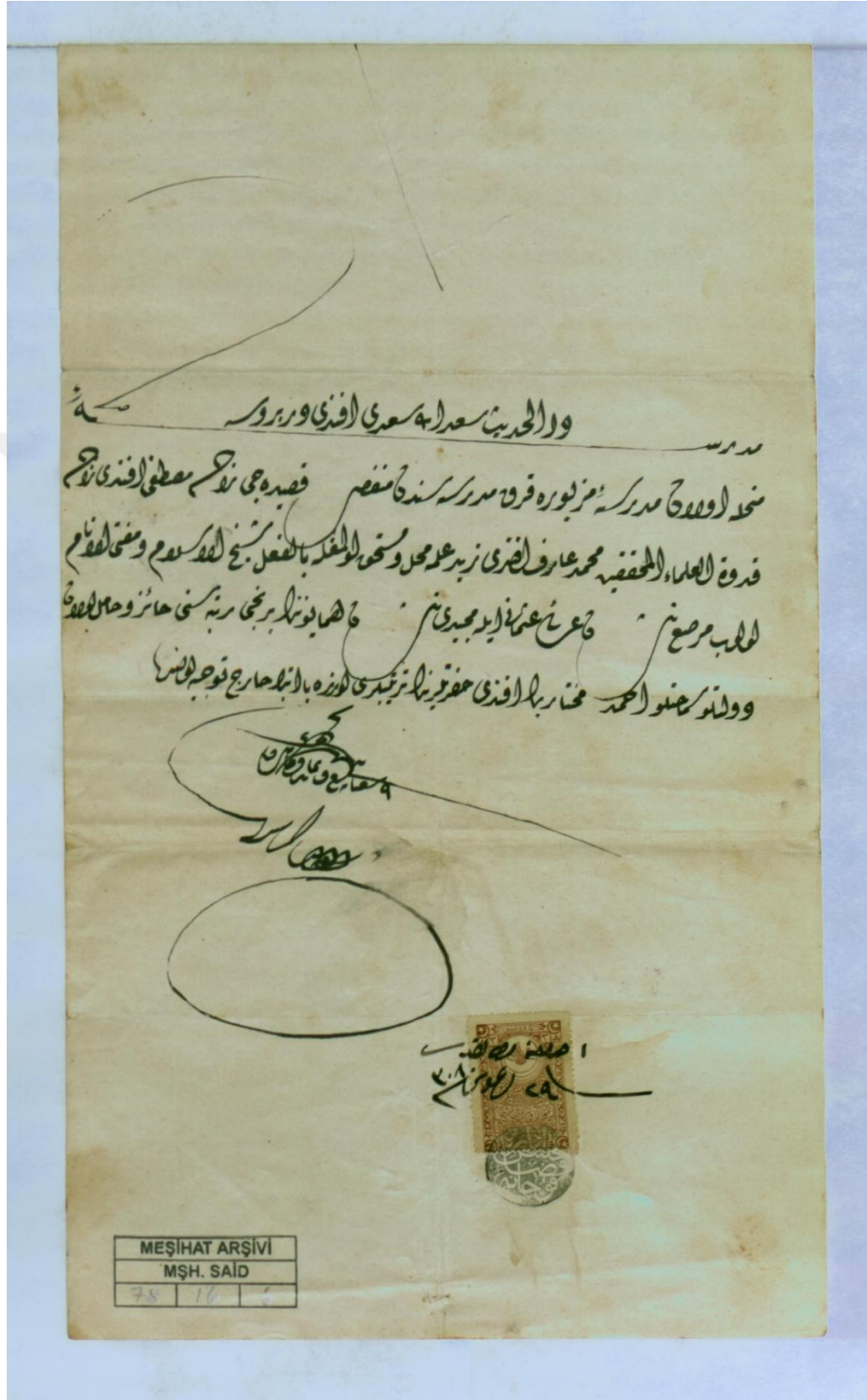
EK 7: Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Tezkiresi örneği

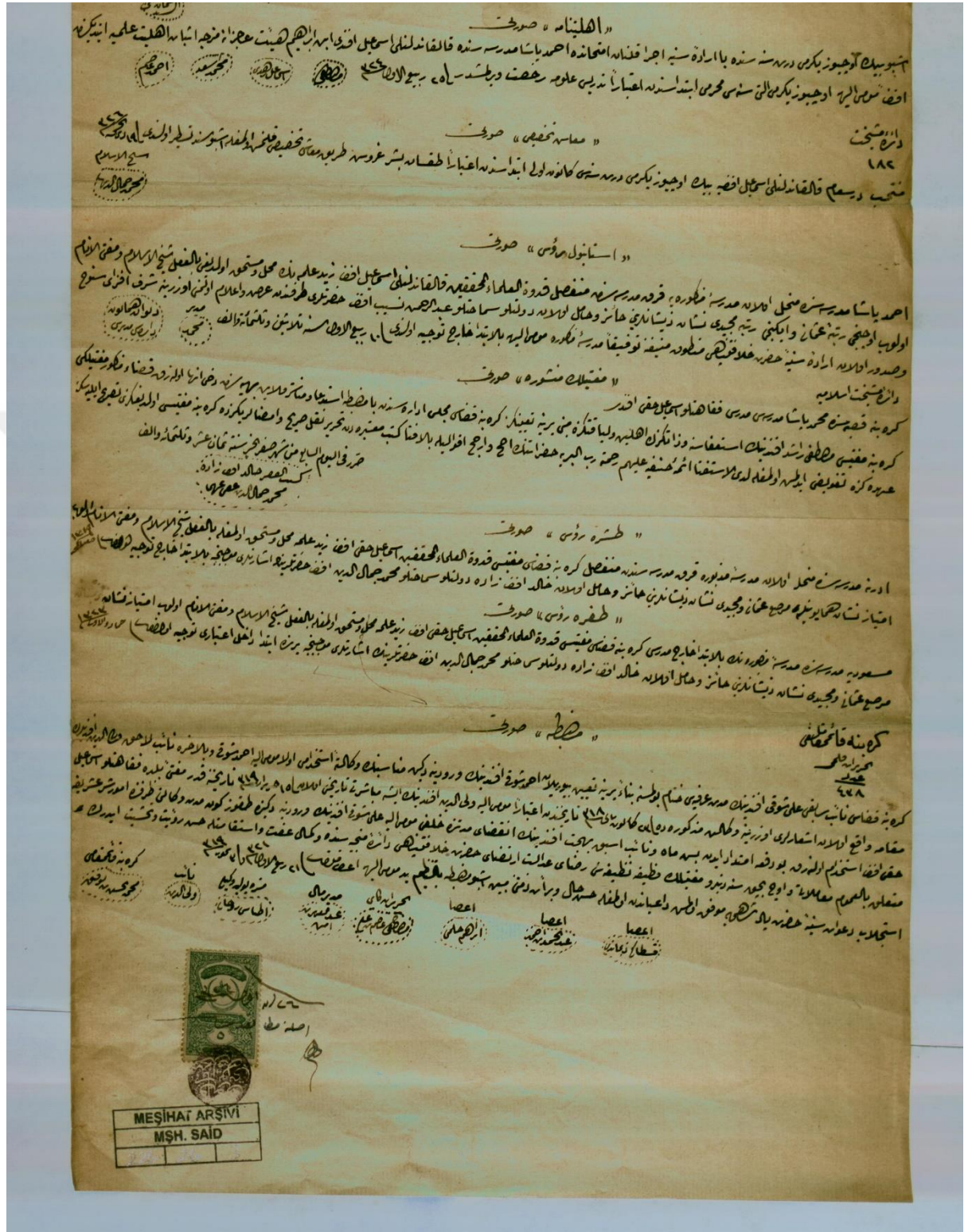
İsim ve Şöhreti	Pederinin ismiyle mahall-i ikâmeti	Validesinin ismiyle mahall-i ikâmeti	Târîh ve mahall-i vilâdeti	Milleti	San'at ve Sıfat ve İntihâb Salâhiyeti	Müteahhil ve zevcesi müte'addid olup olmadığı	Derecât ve sınıf-ı 'askeriyesi
Mehmed Efendi	Müteveffâ Mustafa	Müteveffiye Ümmü Gülsüm	Cum'a Mahallesi 1279	İslam	Müderres	Zevcesi vardır	İhrâc

Sicill-i Nüfusa Kayd Olunan Mahalle						Eşkâli			
Vilâyeti	Kazâsı	Mahalle ve Karyesi	Sokağı	Mesken Numarası	Nev'-i Mesken	Boy	Göz	Simâ	'Alâmet-i Fârîka-i Sâbite
Kosova Vilâyeti	İştib Kazâsı	Cum'a Mahallesi	Hane 43/1			Orta	Elâ	Beyaz	Tam

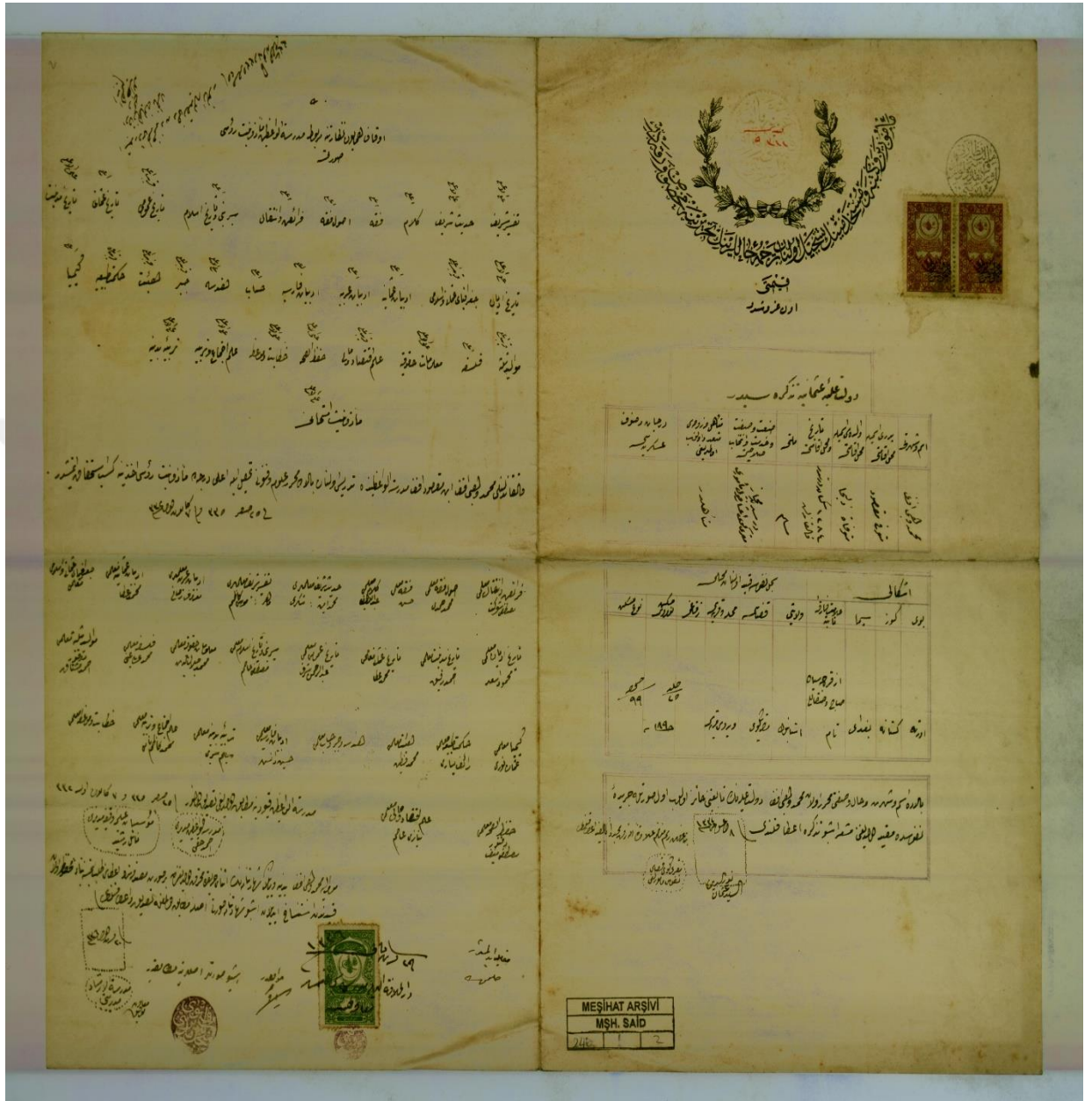
EK: 8: Mehmed Arif Efendi'ye verilen tecvih örneği

EK 9: İsmail Hakkı Efendi'ye ait İstanbul, taşra ruusu örnekleri

EK 11: Mehmed Vehbi Efendi'ye ait Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Tezkiresi ve Medresetü'l-Vâ'izîn'de almış olduğu dersler

[illegible]

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA) ♦

[illegible]

طبعة احمد احسان وشركائى

1. MBH 10/33

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

Y.PRK.UM.00009.00029.001

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) C

